
Директор Інституту історії України НАНУ,
головний редактор “Українського історичного
журналу”, академік НАНУ

В. А. СМОЛІЙ

ПЕРЕДМОВА

Голодомор 1932—1933 рр. — найтрагічніша сторінка в історії українського народу. Тоталітарний комуністичний режим вдався до жахливої зброї масового знищення, якою виявився терор голодом. Історики та політологи, особливо зарубіжні, використовують як аргумент визначення “штучний”, тобто “рукотворний”. Така оцінка є публіцистичною, хоча і слушною, позаяк вказує на відсутність природних аномалій того сумного періоду, але голодомор — це насамперед свідомо і національно спрямована терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні. Її запровадження призвело до фізичного винищення декількох поколінь українських хліборобів, до глибокого руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності.

Упродовж двадцяти двох місяців українське село було соціальною резервацією, де функціонувала безжалісна карально-репресивна система, яка супроводжувалася катастрофічними втратами сільського населення, ганебними для людини явищами канібалізму, фізичним покріпаченням великих груп людей. Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українізації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні “цінності”: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно-політичний фанатизм, соціальний аскетизм. Виснажлива і безплатна праця колгоспників видавалася за трудовий героїзм, а жертвовність і політична лояльність до режиму радянських людей — виразником патріотизму.

Національна трагедія, якою є голод-геноцид 1933 р. в Україні, має об’єднати український народ навколо святої справи — творення власної держави, розбудови громадянського суспільства, розвитку демократії, різних форм власності в організації економічного життя, тобто тих соціально-політичних інституцій, які унеможливають реставрацію тоталітарного режиму. У зв’язку з цим знаменними і важливими для історичного пізнання та політико-правової оцінки виявилися рішення законодавчих і виконавчих органів влади: постанови Верховної Ради України “Про 70-ті роковини голодомору в Україні” від 28 листопада 2002 р., “Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932—1933 років” від 6 грудня 2002 р. та розпорядження президента України “Про додаткові заходи у зв’язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні” від 6 грудня 2002 р.

Вперше за десять років, якщо брати за пункт відліку 1993 р., проблема голодомору була винесена на сесію Верховної Ради України. Так, 12 лютого 2003 р. відбулися парламентські слухання з питань політико-правової оцінки

голоду 1932—1933 рр. в Україні, які справили важливий вплив на подальше вивчення його причин і наслідків.

Засоби масової інформації не приділили цьому історичному факту великої уваги, а він є справді державотворчим чинником, тому що у такий спосіб ми постаємо перед світовою спільнотою державною нацією, цивілізованим, шанобливим і справді великим народом. Ми спромоглися назвати злочин проти народу злочином, спокутуючи за довготривале його замовчування, звільняючи від сорому нашу ущемлену совість, розкріпачуючи національну гідність, закуті роками заборон і переслідувань у політичні кайдани, абсолютного ігнорування самого факту голоду. Істина про масштабність трагедії 1933 року має слугувати відновленню історичної справедливості, сприяти прозрінню всього суспільства, примиренню людей, моральному зміцненню очевидців і жертв від нестерпного болю та шоку, заподіяного голодомором.

Редколегія “Українського історичного журналу” збрала у цьому номері статті і повідомлення на тему голоду 1932—1933 рр. Ми вшановуємо 70-річчя голодомору публікаціями, які відбивають найменш відомі або дискусійні аспекти цієї проблеми. Читачі “УІЖу” можуть переконатися в тому, що науковий рівень цих публікацій досить високий. Адже більшість авторів опрацьовує тему голоду 1932—1933 рр. упродовж 10—15 років.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

КРИЗА КОЛГОСПНОГО ЛАДУ

У цій статті аналізується становище в колективізованому секторі сільськогосподарства у 1930—1931 рр., тобто під час народження колгоспного ладу. Суцільна колективізація і голодомор пов'язані між собою. Предметом нашого дослідження є виявлення цього генетичного зв'язку.

“Соціалістичне будівництво” на селі здійснювалося всупереч волі основної маси селянства, яке бажало господарювати самостійно — на своїй землі і з власними засобами виробництва. Примушуючи селян працювати артільно і забираючи у них без відшкодування основну частину виробленої продукції, сталінська держава створювала на селі ситуацію кризи.

Щоб зрозуміти неминучість кризи уже в момент народження колгоспного ладу, досить скористатися аргументами його конструкторів.

У колективі підвищується продуктивність праці порівняно з індивідуальним господарюванням — таким був головний аргумент Й. Сталіна. Проте цей аргумент здавався непереконливим навіть деяким керівникам компартійно-радянської системи влади. Наприклад, Л. Троцькому й О. Рикову. Зрештою, вони висловлювали цілком банальне твердження: підвищення продуктивності праці за всіх обставин пов'язане з вкладенням капіталів у сільськогосподарське виробництво. А в ті часи селянство не могло розраховувати на допомогу державного бюджету. Якраз навпаки!

Конструктори колгоспного ладу, починаючи з Й. Сталіна, обґрунтовували доцільність своїх дій, не вбачаючи суперечності з попереднім твердженням, потребами індустріалізації країни. Вони закликали колективізувати сільське господарство, щоб побудувати розвинуту промисловість і створити могутню в економічному і воєнному відношенні державу. Такий аргумент був не більш переконливий, ніж попередній, тому що всі інші високорозвинуті держави, до яких бажав дотягнутися Радянський Союз, обійшлися без колгоспів. Однак якраз з ним можна погодитися. Компартійно-радянське керівництво розглядало суцільну колективізацію як важіль форсованої індустріалізації. Стверджуючи, що СРСР відстав від країн Заходу на 50—100 років, Сталін додавав: ми повинні пройти цю відстань за десять років¹. Тобто йшлося не про звичайну індустріалізацію ринкового типу, через яку пройшли у свій час західні держави, а про насадження у відсталій країні сучасної промисловості екстремальними методами. В СРСР, населення якого складалося в основному із селян, при форсуванні темпів індустріалізації можна було розраховувати тільки на їхні кошти і на їхню працю. Цей колосальний тягар модернізації радянського типу селянство не могло взяти на себе добровільно. Його треба було загнати в контррольовані державою колгоспи.

Не бажаючи перетворитися на старців, селяни-власники всіма засобами опиралися тиску держави. А вона наполегливо організовувала “колгоспний рух”, не зупиняючись перед найбільш жорстокими засобами си-

лового впливу на політично розпорошених, ізольованих у своїх селах, але рішуче настроєних проти колективізації селян. У хвилину відвертості головний натхненник і організатор колгоспного ладу Й. Сталін визнав колосальні масштаби опору, який чинило селянство очолюваній ним армії колективістів. Це сталося під час його нічної бесіди в серпні 1942 р. у Кремлі з Уїнстоном Черчиллем. Британський прем'єр тоді сказав: "Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей". Сталін уточнив: "З десятима мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами". На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: "Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити"^{1а}.

У цьому діалозі слід звернути увагу не на сталінську інтерпретацію подій, а на визначення масштабів опору колективізації. Генсек взяв зі стелі цифру "куркулів", з якими розправилися "власні наймити". Названа цифра не відповідала ні кількості висланих селян, ні кількості полеглих від голоду і репресій. Але вона ілюструвала масштаби того соціального катаклізму, яким супроводжувалося народження колгоспного ладу.

Всі дослідники пов'язують Великий голод із суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, але заради точності слід додати: голод спалахнув в уже колективізованому селі. Не слід звертати особливу увагу на досить високий відсоток індивідуальних господарств у 1931—1932 рр. По-перше, неколективізовані господарства зберігалися у великій кількості тільки в Поліссі і в прикордонній зоні України. По-друге, вони обкладалися в районах суцільної колективізації такими податками, що їх не можна розглядати як нормально функціонуючі господарства.

Отже, сталінська держава загнала різними засобами в колгоспну клітку мільйони й мільйони селян. На селі створилися якісно інші виробничі відносини, які тепер піддавалися регулюванню і контролю з боку держави. Як держава регулювала колективне виробництво, як вона обходилася з колективізованими селянами у перші роки існування колгоспного ладу? Тільки відповідь на ці питання допоможе з'ясувати природу Великого голоду.

В січні 1933 р., коли українське село корчилося у голодних муках, Й. Сталін виступив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю "Про роботу на селі". Партійні керівники найвищого рангу, які приїхали у Москву, почули від нього слово "голод", але у специфічному контексті. Генсек сказав: "Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася"².

Справді, суцільна колективізація вилучала селян з економіки, яка розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів. Колгоспний лад ставав складовою частиною ізольованої від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набувала першочергового значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, у судинах

колгоспного ладу, побудованого на відчуженні виробників від засобів виробництва, негайно виникали тромби.

Якщо не враховувати суто силових органів і організацій, котрі не могли внаслідок самої своєї природи здійснювати управлінські функції, диктатура кремлівських вождів спиралася на компартійні комітети різного рівня і первинні осередки державної партії. На селі, особливо в українському, мережа компартійних осередків наприкінці 20-х рр. залишалася слабкою. В резолюції “Про сільське господарство України та про роботу на селі” листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на безумовній потребі забезпечити практичне керівництво колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання внаслідок недостатчі партійних сил: на 25 млн чол. сільського населення — 3 тис. осередків і райкомів, а в них — близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві³.

Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також спеціалісти — вчителі, лікарі, агрономи та ін. Тим часом формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про організацію компартійного осередку безпосередньо в артілі.

Першим у лютому 1930 р. висловився за перехід від старого, територіального принципу у побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу Старобільський окружком КП(б)У. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була здійснена у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов’язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. “Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах”, Якщо у січні 1930 р. в селах України діяло 2910 територіальних партійних осередків, в яких налічувалося 40 тис. членів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7017, а членів партії в них — до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих відносилося 5965, з них у колгоспах — 4767, у радгоспах — 911. Щоб звільнити райпарткоми від керівництва дрібними парторганізаціями, було дозволено приєднувати такі до сусідніх осередків. У 1931 р. виникло 258 низових парткомів, які керували діяльністю 751 парторганізації⁴.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4767) з кількістю колгоспів (32 150 у жовтні 1931 р.), то можна зробити висновок про те, що керівні органи ВКП(б)—КП(б)У ще не могли дотягнутися до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х рр. найбільше поширення дістали міжколгоспні осередки, які об’єднували по 5—6, а інколи й більше 10 артілей у кількох селах. Такі партосередки не мали безпосереднього зв’язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому — до 15 членів і кандидатів партії. До того ж, безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна більшість комуністів займали керівні посади в різних сферах життя.

З початком колективізації прийом селян у державну партію був лібералізований. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Однак гострота становища в сільській місцевості позначилася на настроях місцевих комуністів. Багато хто з них відкрито співчував так званим “правим опортуністам” на чолі з М. Бухаріним. Такі були вигнані з партії після оголошення генеральної чистки. Відсоток вичищених на селі в 1929—1930 рр. удвоє перевищував міський відсоток: 16,2 проти 8,8. Масовий прийом з одночасною чисткою створили в сільсь-

ких парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини складалися з кандидатів у члени партії⁵.

Маючи обмежені можливості спиратися на колгоспні парторганізації, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прийшлих кадрів — уповноважених. У доколгоспному селі такий метод роботи був прийнятний, але артїлі, як цілком слушно підкреслював Сталін, вимагали іншого рівня керівництва. Нemoжливiсть забезпечити такий рівень призводила до постійних збоїв у колгоспній економіці. Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артїлі, але не спромоглася в перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони почали переконуватися в тому, що результати їх праці на колгоспних полях щораз більше відчужуються державою. Тому їх трудові зусилля поступово зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави під час суцільної колективізації, — присадибній ділянці. Тут вони працювали з величезним трудовим ентузіазмом без будь-якого втручання зовнішніх сил.

Труднощі управління колективізованим виробництвом спостерігалися в цей час не тільки в низовій ланці, тобто безпосередньо в колгоспах. Вони були поглиблені безпідставними експериментами в сфері адміністративно-територіального поділу республіки.

Адміністративно-територіальна реформа почалася у 1923 р. Тоді волості укрупнили в райони, а повіти — в округи. В 1925 р. були ліквідовані губернії, і в УСРР встановилася триступенева структура управління: центр — область — район. XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. вирішив зміцнити районну ланку управління, яка відігравала особливу роль у кампанії суцільної колективізації. Дефіцит керівних кадрів районної ланки передбачалося пом'якшити за рахунок ліквідації округів. Для Російської Федерації, де поряд з округами існували області, таке рішення було логічним: утворювалася триступенева структура управління: центр — область — район. Для національних республік, де областей не існувало, ліквідація округів означала перехід на двоступеневу структуру: центр — район.

Двоступенева структура була виправданою для невеликих за територією і населенням республік, але не для України. Однак компартійно-радянське керівництво УСРР виконало рішення партійного з'їзду буквально, не порушуючи питання про утворення областей на базі ліквідованих округів. Від вересня 1930 р. територія республіки поділялася на 503 адміністративні одиниці, керовані безпосередньо з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Центр не зміг справитися з такою кількістю сільських районів. У ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних органах почали стихійно виникати управлінські ланки по групах районів. Та вони тільки посилили дезорганізацію. Голова Раднаркому В. Чубар визнав, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: “Коли у нас були сигнали про великі простої тракторів, ми провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Тут не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться”⁶.

Діяльність центральних органів була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали у сотнях сільських районів. У лютому 1932 р. було прийняте, нарешті, рішення створити п'ять областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії — Харківську, Київську, Одеську, Дніпропетровську та Вінницьку. В липні того ж року ВУЦВК ухвалив рішення утворити Донецьку область. Вона утворювалася у складі

17 адміністративно-територіальних одиниць (міст і сільських районів) Донбасу, які ще залишалися підпорядкованими центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. Нарешті, у жовтні з 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей утворилася Чернігівська область. Після цього кілька років адміністративно-територіальний поділ залишався без змін. Наприкінці 30-х рр. знову почали утворюватися нові області на базі існуючих, і кількість їх у кордонах до 17 вересня 1939 р. збільшилася удвоє порівняно з первинною. Отже, була здійснена розтянута у часі (від 1923 до 1939 рр.) реформа дореволюційного адміністративно-територіального поділу — найгірший з усіх можливих її варіантів.

Навіть після того як центральні органи скинули із себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні продовжувалося, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г. Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: “Про елементарні речі, які треба було повідомити ЦК або який-небудь інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. У минулому році в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район у відношенні керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчувало керівну лінію партії”⁷.

Коли ж управління налагоджувалося, і село починало відчувати “керівну лінію”, на перший план виходили органічно властиві їй недоліки. Разом з колгоспним ладом народилося й директивне керівництво колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. “Керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату — від районного до загальносоюзного. Ілюстрацією цього висновку можуть бути слова генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора: “Методи планування сільського господарства за площами і культурами — проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав’язування іноді безглузвих, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже справді цілком безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу”⁸.

Вдуматися тільки: український генсек критикував колгоспи за те, що вони виконували безглузді вказівки керівних органів районного або обласного рівня! Та хіба могли вони ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності? Такими були парадокси епохи, яка почалася на селі разом із суцільною колективізацією.

Чи не найважливішу роль у результатах колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління в цілому. Однак повноваження цього органу внутріколгоспної демократії обмежувалися реаліями життя. Остаточне слово у виборах належало районним організаціям. Незалежно від того, чи були директиви зверху обґрунтовані, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалось однаково: усуненням з посади.

У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграв робітничий клас. Все почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. За рознарядкою Україна повинна була дати 7500 робітників. З них 5500 передбачалося використати безпосередньо в республіці, а інших надіслати в автономні республіки та краї РСФРР, переважно в райони, де проживало багато українців.

На 20 січня 1930 р. на село було відряджено 7705 робітників. Зокрема найбільший в УСРР Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. Петровського направив у село 430 робітників. В українські села дістали призначення 5720 робітників, у республіки і краї РСФРР — 1985 (у тому числі на Північний Кавказ — 1300, у Казахську АСРР — 300, Кримську АСРР — 150). Одночасно в Україну прибуло понад 1900 двадцятип'ятитисячників з Ленінграда, Москви та інших промислових центрів Росії⁹.

Представники робітничого класу повинні були очолити правління новостворених колгоспів. Однак далеко не всі виявилися на висоті, що, зрештою, й не дивно: не вистачало організаційних здібностей або знання специфіки сільськогосподарської праці. З 5559 обстежених в Україні двадцятип'ятитисячників працювало: головами або заступниками голів колгоспу — 1851; членами правлінь — 1087; на керівній роботі в МТС — 1007; на громадській роботі — 262; на культмасовій роботі — 350¹⁰.

У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників з виробництва на постійну роботу в колгоспах. У грудні того ж року пленум ЦК КП(б)У вирішив направити на керівну роботу в колгоспи ще 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1931 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1500 робітників для керівної роботи на селі. Це були нові набори двадцятип'ятитисячників — назва вже закріпилася за жителями міст, які відряджалися на село за рознарядками компартійних і профспілкових органів.

З 1931 р. адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному із селян. Немало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села — Д. Бойко, Ф. Дубковецький, Ф. Желюк, О. Листопад, М. Посмітний та ін. Розкрився на селі організаційний талант і багатьох двадцятип'ятитисячників — І. Войтенка, Ф. Кайдаша, Г. Литовченка, Г. Могильченка, І. Шаповаленка та ін. “У селі Ворожба Білопільського району, де за голову сільгоспартілі працює артемівський робітник Г. С. Могильченко, — писав кореспондент колгоспного журналу, — під його керівництвом зразково підготувалися до сівби, добре доглядають за худобою, правильно налагодили працю. Всі роботи розбито на ділянки, до яких приставлено бригади, через те й безладдя, що було по навколишніх селах Сумського округу на ґрунті перекручень колективізації, не позначилось на стані артілі”¹¹.

Поряд з багатьма позитивними прикладами господарювання, які дали двадцятип'ятитисячниками й висуванці із селян, історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

Неспроможність багатьох начальників пояснювалася просто: при їх висуванні керувалися не інтересами справи, а тільки анкетними даними. Працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні, взагалі не бралися до уваги при визначенні складу керівної ланки колгоспного ладу.

Колективізоване сільськогосподарське виробництво треба було механізувати. Механізація почалася закупівлею тракторів за кордоном. Трактори розподілялися між колгоспами, радгоспами і кооперативами — машинно-тракторними товариствами (МТТ). Восени 1927 р. у СРСР виникла перша машинно-тракторна станція при радгоспі ім. Т. Шевченка у Березівському районі на Одещині.

У 1928 р. і в першій половині 1929 р. відбулася перереєстрація МТТ. Товариства, утворені найбільш заможними господарствами, були розпущені, а їх техніка (1 555 тракторів) “вивласнена” на користь колгоспів. У травні 1929 р. в Україні налічувалося 10 439 тракторів. З них в МТТ — 14,7 відсотків, радгоспах — 17,2, колгоспах — 52,4, МТС — 15,7 відсотків. У той час існувала одна державна МТС (Шевченківська) і 14 колгоспно-кооперативних¹².

5 червня 1929 р. Рада Праці й Оборони СРСР прийняла постанову “Про організацію машинно-тракторних станцій”. Вона передбачала розгортання мережі державних МТС на площі в мільйон гектарів протягом найближчого року. Для цього вимагалось побудувати 100 МТС, у тому числі в УСРР — 34¹³.

Наведені вище дані показують, що переважна більшість тракторів не перебувала в державній власності. Щоб подолати цю цілком формальну в умовах “диктатури пролетаріату” незручність, замість грубого “вивласнення” була застосована обхідна форма: утворювався Всесоюзний (з республіканськими відділеннями) центр машинно-тракторних станцій (Трактороцентр) на правах акціонерного товариства. Форма АТ дозволяла залучати додаткові кошти на розвиток мережі МТС. Держава бажала спрямовувати якомога менше бюджетних коштів у сільське господарство. І справді, за 1930—1932 рр. в УСРР на розвиток мережі МТС вона витратила 81 млн крб, а селяни (через колгоспи) — 133 млн крб.¹⁴ Після цього Трактороцентр непомітно зник, а МТС залишилися у державній власності.

Для МТС була потрібна машинна техніка — трактори, автомобілі, комбайни, молотарки та ін. На розвиток відповідних галузей машинобудівної промисловості держава коштів не шкодувала.

В Україні почали швидко споруджувати непередбачені першим п’ятирічним планом величезні підприємства — тракторний завод у Харкові проектною потужністю 40 тис. машин на рік, цех зернових комбайнів на запорізькому заводі “Комунар”. У ході реконструкції багаторазово зросли виробничі потужності Одеського заводу ім. Жовтневої революції, заводу сільськогосподарських машин “Червона зірка” в Зінов’євському (Єлисаветграді), харківського заводу “Серп і молот”, миколаївського заводу “Плуг і молот” та ін.

Від жовтня 1930 р. до кінця першої п’ятирічки у середньому кожні два дні в УСРР з’являлася нова машинно-тракторна станція. В кінці 1932 р. діяло 594 МТС, в яких налічувалося 25 630 тракторів. У зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2 відсотки)¹⁵.

Проте на початку 30-х рр. МТС ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні громадського господарства. Їм доводилося розв’язувати власні виробничі питання. Серед них найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки. Кострубаті, але точні формулювання з виступу одного з комсомольських працівників на пленумі ЦК КП(б)У в жовтні 1932 р. переконливо ілюструють суть проблеми: “Якщо ми на нову машину, на трактор, на автомобіль садимо людину, яка нічого не розуміє в цій машині, за винятком того, що може — часто не зовсім добре — триматися за кермо, навіть не може правильно перевести швид-

кості, то, звичайно, такі люди загонять і заганяють машину, а це відбувається тому, що на трактор ми садимо людей, які часто пропущені тільки через двотижневі курси і звідси зрозумілий висновок: вони гроблять машини”¹⁶.

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому. Розглядаючи питання про завдання господарської роботи у колективізованому селі, вона рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду¹⁷. 27 травня детально розроблену програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм працівникам з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, провести в кожному районі огляди організації праці в колгоспах, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку спеціалістів окружних установ¹⁸. 29 травня 1930 р. Херсонський окружком КП(б)У поставив перед райпарткомом завдання негайно зайнятися організацією та впорядкуванням виробничого життя колгоспів¹⁹.

Розподіл доходів у колгоспах у 20-х рр. частіше за все відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. В ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться “дільба продуктів”²⁰. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. “Про оцінку і облік праці в колгоспах” висловився за впровадження нової економічної категорії — трудодня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення²¹.

В січні 1931 р. у Москві була скликана всесоюзна нарада по організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудоднях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з’їзду рад СРСР “Про колгоспне будівництво” (березень 1931 р.). З’їзд оголосив трудодень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов’язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з’їзду, мав здійснюватися за принципом “Хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”²².

На папері вимальовувалася досить логічна оплата праці, але в реальних умовах села вона не спрацювала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок зовсім невеликого доходу від громадського господарства. За першу половину 1932 р. у колгоспі ім. Ворошилова (с. Кримка Одеської обл.) на польових працівників припало тільки 800 трудоднів з 2 700, а в колгоспі ім. XVI партз’їзду (с. Дерюгін Брід цієї ж області) — 4 тис. з 13,3 тис. Основна частина фонду оплати праці припадала на керівний та обслуговуючий персонал. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: “Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках

ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал”²³.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. В ДПУ УСРР було здійснене вивчення діяльності 200 колгоспів за 1931 рік. Воно показало, що в 48 відсотках колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася²⁴.

По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого!²⁵ Інакше кажучи, у половині артільей люди цілий рік працювали задурно, здобуваючи собі й своїй сім'ї жалюгідні засоби до існування тільки з невеликих присадибних ділянок.

Якщо розрахунки за трудодні відсувалися у невизначене майбутнє, єдиним засобом матеріально заінтересувати селян у роботі в громадському господарстві було авансування хлібом. Однак до цієї ідеї місцеві власті ставилися з упередженням. Причина проста: вони не мали впевненості, що за цих умов буде можливо виконати постійно завищувані хлібозаготівельні плани. Зокрема, таке побоювання відчувалося в резолюції червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.” У ній зазначалося: “Партійні, радянські, комсомольські організації району повинні забезпечити у кожному колгоспі цілковите виконання плану хлібозаготівель з тим, що розподіл натуральної частини врожаю між колгоспниками треба, як правило, робити після закінчення всього збирання й обмолоту. У разі неможливості обійтися без авансу, його треба визначати справжньою поточною потребою, необхідною до закінчення обмолоту”²⁶.

Ми бачимо, що ідею авансування компартійно-радянські керівники України фактично відкидали. У 1931 р. не так уже й багато колгоспів наважувалися розподіляти зерно нового урожаю в рахунок трудоднів. У сільській місцевості хліб ставав величезним дефіцитом.

Розглянемо тепер причини хлібного дефіциту. Вони пов'язані, як це зрозуміло, з хлібозаготівлями.

На папері, знову-таки, все виглядало добре. Таким папером було роз'яснення союзного наркомзема Я. Яковлева і голови Колгоспцентру СРСР Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі. Тут визначалися норми здавання (продажу) заготівельним органам зернової продукції у хлібовиробних регіонах країни (у тому числі в Україні): від однієї чверті до однієї третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю. Для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, яка не перевищувала однієї восьмої частини валового збору зерна. “Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз'ясненні до статуту, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”²⁷.

Цей документ був схвалений політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня, затверджений ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. і негайно опублікований в офіційному виданні “Сборник законов СССР”, 1930, № 24, ст. 256. Керуючись ним, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай (в млн пудів):²⁸

валовий збір зернових культур — 1355;

споживання сільського населення (з розрахунку 16 пудів на людину, при наявності 23,5 млн чол.) — 376;

посівний, фуражний і страховий фонди, разом узяті — 515;

резервний фонд — 35;

хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Укрзерноцентр добре прорахував ситуацію з видами на врожай, але не зміг передбачити наслідків сталінської “революції зверху”. Колосальний тиск держави на одноосібників з метою змусити їх до вступу в колгосп істотно підірвав продуктивні сили сільського господарства. Багато селян відмовлялися взагалі від господарювання й тікали із села, залишаючи, так би мовити, “хлібозаготівельний фронт”. Оскільки план не зменшувався, місцеві органи влади обтяжували додатковими зобов’язаннями колгоспи. Останні не могли розрахуватися по трудовим дням, а колгоспники не бажали добросовісно працювати без оплати. Різниця між видами на врожай і реальним врожаєм за цих умов ставала разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.

Безліч вже опублікованих документів свідчить про те, як відбувалася хлібозаготівельна кампанія на практиці. Ось лист двадцятип’ятитисячника Ю. Чорного, який очолював артіль “Спільна праця” Іванівської сільради Гришинського району. Артіль утворилася 1 березня 1930 р. і об’єднувала 310 господарств — майже всіх жителів Іванівки. У листі від 14 грудня 1930 р., який адресувався Г. Петровському, зазначалося: “... Проти плану хлібозаготівлі минулого (1929) року при однаковій врожайності, у цій (1930) році дано на 300 відсотків більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: “Приймайте, хоч не хочете”. Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим — як худоба, так і люди. І все-таки план не переглядався”²⁹.

Хлібозаготівельний план Україні спочатку встановили в розмірі 440 млн пудів, а у вересні збільшили на 50 млн пудів. Не знаючи, як справитися з основним планом, керівники України розгубилися. Оскільки на півдні республіки врожай ще не був зібраний до кінця, вони відбили телеграфну директиву усім райпарткомам від Одеси до Маріуполя такого змісту: “Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2—3 дні постановою РВК обов’язкову громадську кампанію завоювання хліба всім селом, всіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т. ін.”³⁰

Восени ЦК КП(б)У домігся зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, тому що в селі вже не залишалося резервів товарного хліба. Місяці йшли за місяцями, закінчувався календарний рік, а план заготівель залишався невиконаним. Політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1931 р. розглянуло ситуацію в Україні і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів (в основному по твердих завданнях для заможних господарств). Сталін знизив заборгованість до 25 млн пудів і зобов’язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план³¹.

Та хліба не знаходили, і заготівлі неймовірно затягувалися. Вже почалася сівба, а із селян все вибивали й вибивали заборгованість минулого року. На початку травня 1931 р. В. Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив йому, що план України з урожаю 1930 р. повертається до цифри 490 млн пудів. Це була звичайна для Сталіна тактика “підхльостування”: коли завдання здавалося недосяжним, його збільшували, щоб мобілізувати людей на виконання попереднього, менш напруженого. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було оголосити нову кампанію по заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня (!) М. Майорову доручалося проінформувати Молотова про стан хлібних ресурсів у республіці.

С. Косіор і В. Чубар відправили в райони директивну телеграму такого змісту: “Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, в тому числі додаткові плани для ряду районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково”³².

“Найостаточніші” плани виконані не були, але за рахунок вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який раніше, в лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а в цілому по УСРР — 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше кількості викачаного з УСРР хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні і післяреволюційні роки³³.

Зміни планових завдань і розтягування хлібозаготівельної кампанії мало не на рік малюють ті методи, які застосовувалися, щоб винести з України кожну хлібну зернину. Центр не цікавився не тільки становищем тих, хто вирощував хліб, але й навіть тим, чи можна буде нагодувати коней фуражем і посіяти зерно у весняній посівній кампанії 1931 р. Це була авантюристична в своїй основі політика “підхльостування”, яка застосовувалась і в промисловості. Намагаючись будь-що підняти темпи індустріалізації і колективізації, Сталін не думав про наслідки такої політики.

Укрколгоспцентр визначив очікуваний валовий збір зернових у 1931 р. у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед республікою. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановлювався план у 434 млн пудів, тобто істотно більше фактичного виконання попереднього року. Загальний план хлібозаготівель визначався в 510 млн пудів³⁴.

20—25 червня 1931 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Центральне місце на ньому зайняла доповідь М. Майорова “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.”

У прийнятому рішенні Наркомат постачання УСРР зобов’язувався зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів’я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розкладці тягара хлібозаготівельного плану. Передбачалося наприкінці липня, коли уже повністю визначаться види на врожай, провести республіканську нараду по розкладці плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада.

Отже, в 1931 р. було взято курс на індивідуальну розкладку хлібозаготівельного плану — між районами і колгоспами. Передбачалося покласти на кожний об’єкт розкладки такий тягар, який він міг реально витримати. “Пленум ЦК зобов’язує РПК, — підкреслювалося в резолюції, — при розподілі плану хлібозаготівель у районі забезпечити правильне встановлення норм здачі хліба для окремих колгоспів, підходячи індивідуально до кожного колгоспу зокрема, враховуючи дійсну врожайність, співвідношення культур і напрям колгоспу”³⁵.

Такий підхід, як вважалося, мусив забезпечити усунення минулорічних помилок: зменшення планів для одних колгоспів і збільшення для ін-

ших. Фактично ж він підстригав під один гребінець всі господарства, позбавляючи кращі з них стимулів для добросовісного хазяйнування. Пізніше П. Любченко признавався, що ЦК КП(б)У міняв плани по 91 району, двічі — по 61 району ³⁶.

Використовуючи сталінську практику перекладення відповідальності на низові організації, ЦК КП(б)У у постанові “Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів” від 28 березня 1932 р. зазначив: “В ряді районів у зв’язку з хлібозаготівлями були припущені перегини щодо найсумлінніших колгоспів, коли останні фактично мусили перекривати наслідки безгосподарності погано організованих колгоспів. Райони, не знаючи дійсного стану у колгоспах, у багатьох випадках перебільшували завдання щодо хлібозаготівель одним і, навпаки, сильно зменшували іншим, цілком цим підриваючи в колгоспників усяку впевненість у правильності планування” ³⁷.

У 1931 р. в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 37 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше ³⁸. Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки в районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

Викачування хліба руйнувало економіку колгоспів і змушувало селян, передусім селянську молодь, відмовлятися від праці на землі. Обстеження 200 колгоспів різних районів працівниками ДПУ УСРР у 1931 р. показало, що “неорганізованим відхідництвом” була охоплена половина з них. Найбільш поширилося це явище в колгоспах промислової смуги. Зокрема, в артіль ім. Петровського Старобільського району на роботу в Донбас без дозволу правління пішло 200 з 300 працездатних колгоспників. Вони казали: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, а працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно”³⁹. В комуні “Комінтерн” Голованівського району з 177 господарств пішли на заробітки 152 колгоспники. 25 господарств виїхали із села у повному складі, відмовившись від землі ⁴⁰.

Коли на селі переважали індивідуальні господарства, держава могла тиснути на них лише по лінії хлібозаготівель. Коли основну масу селян зігнали в артілі, і врожай стало можливим прямо з колгоспних полів транспортувати машинами МТС на елеватори та зсипні пункти, тиск держави поширився й на початкову фазу сільськогосподарського виробництва — посівну кампанію. Як це виглядало, видно з доповіді заступника наркома земельних справ УСРР О. Триліського на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У: “Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше. Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так в стенограмі. — Авт.). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Зараз ми будемо мати на 1300 тис. гектарів більше. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування” ⁴¹.

Як бачимо, сталінська практика “підхльостування” застосовувалася не тільки у промисловості, а й у сільському господарстві. Вимушені вико-

нувати інструкції, які йшли згори, місцеві власті нерідко заплутували облік посівних площ або подавали відомості про “статистичні засіви” (якщо не знаходилося землі, яку можна було б засіяти). Та найбільший опір чинили самі колгоспники. По-перше, вони не мали можливості виконувати велетенські обсяги робіт. По-друге, вони не мали бажання працювати на державу, яка відмовлялася компенсувати їхні трудові зусилля. Адже майже все, що вирощувалося в громадському господарстві, потрібно було здавати за рознарядками — основними й додатковими. Вони надходили, поки хоч щось залишалося в колгоспних коморах.

Виступ О. Триліського слід порівняти з промовою С. Косіора, виголошеною через півтора роки, коли криза колгоспного ладу набула відкритих форм. Не виступаючи відкрито проти влади, яка чекала від них самовідданої праці на засіви полів, українські колгоспники показували цілковиту відсутність трудового ентузіазму. С. Косіор говорив у жовтні 1932 р.: “Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи уже про індивідуальника, і це зовсім не важко намацати в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми розігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому нестальному стані, який був у минулому році, який є тепер, ми маємо пряме прагнення ухилитись від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. Адже при нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі. А там прагнення, іноді відкрите, іноді приховане, а більше приховане — полегшити собі становище шляхом скорочення посівної площі”⁴².

Генеральний секретар ЦК КП(б)У виправдовував розширення посівних площ низькою врожайністю. Але він не пояснював, чому це раптом благодатні українські чорноземи стали неродючими, причому саме тоді, коли народився колгоспний лад. Пояснення знаходимо у фахівця з визначення врожайності — А. Сліпанського. В його тезах “План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 р.” зазначалося, що в 1930 і 1931 рр. в Україні через забур’яненість полів загинуло до 40 відсотків врожаю⁴³.

Весну 1930 р. називали першою колгоспною, весну 1931 р. — другою колгоспною. Чому ж колгоспи не могли справитися з бур’янами так, як це робили селяни — кожний на своєму невеликому клаптику землі?

Способи боротьби з бур’янами були відомі з діда-прадіда: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне або ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Та ці агротехнічні заходи для колгоспів, які опинилися в лещатах державних хлібозаготівельних органів, виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба при низькій врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану не вистачало сил для ведення польових робіт, згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути як слід свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була зовсім убогою. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників безплатно працювати на державу.

Не можна сказати, що партійні організації на селі і партійні органи вищих ланок, які відповідали за стан справ у сільському господарстві, не бачили небажання колгоспників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. Ї бачили, і старалися вплинути на “несвідомих” різноманітними каральними заходами. Проаналізуємо, наприклад, питання “про хід оранки на зяб”, яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р.

Мабуть, це була одна з перших “технологічних” постанов вищого органу компартійної організації республіки. Орган, пристосований для прийняття політичних рішень, повинен був зайнятися зяблевою оранкою. У постанові зазначалося:

“Констатуючи абсолютно незадовільний хід зяблевої оранки (на 26 жовтня виконано 21,3 відсотки плану), що є однією з найважливіших умов весняної сівби — ЦК КП(б)У пропонує:

1. В 3-денний термін перевірити доведення до кожного колгоспу та двору планів зяблевої оранки;

2. В усіх селах та колгоспах обговорити на сходах, загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки, домагаючись прийняття сходами самозобов’язань щодо використання для зяблевої оранки всього тяглового складу села”.

У заключній частині постанови говорилося про індивідуальний сектор села. Він характеризувався як “куркульські заможні господарства, що саботують зяблеву оранку”. Одноосібникам загрожували репресіями “аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам”⁴⁴.

Парадокс цього документа полягав у тому, що правляча партія зробила спробу вчити хліборобів боротись із забур’яненістю полів. Замість того щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріальної заінтересованості тих, хто працював у громадському господарстві колгоспів, вона зайнялася абсолютно безперспективною справою — втручанням у технологію виробництва.

Незважаючи на опір низового начальства і безпосередніх виконавців, який проявився, наприклад, у “статистичних засівах”, посівні площі у сільському господарстві початку 30-х рр. сильно зросли порівняно з попереднім періодом. Незадовільний догляд за посівами пояснювався не тільки відсутністю заінтересованості селян у майбутньому урожаї, який майже весь вилучався на користь держави, але й технічною неможливістю впоратися з великим обсягом засіву. Найбільш яскраво це проявилось під час збирання врожаю у 1930 і 1931 рр. Проблема полягала в тому, як організувати виконання трьох операцій — косовиці, обмолоту і вивозу зерна з поля: поелементно чи так званим “конвейєром”?

Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували посівну кампанію до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву, і нескошене, але достигле зерно починало осипатися.

Голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін у виступі на червневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) так визначав суть проблеми, що постала: “Я думаю, що у цьому році “конвейєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвейєр” без розуму і без голови. Якщо конвейєр, так конвейєр, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб

ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвейєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні”⁴⁵.

Виступ Т. Юркіна доцільно порівняти з доповіддю наркома постачання УСРР М. Майорова на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Майоров знайшов необхідним підкреслити: “Успіх хлібозаготівель будуть ще вирішувати збирання та здача тут же врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвейєрну систему збирання й здачі хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі ви можете бачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув’язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здача хліба державі”⁴⁶.

Майоров і Юркін не змовлялися, але приходили — один в Харкові, а другий в Москві — до однакового висновку: попри втрати зберегти конвейєрну систему жнив, за якої хліб навіть не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні елеватори та зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У порушив проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: “У минулому році від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивами до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. Ми мали від цього в деяких місцях втрати озимини до 35 відсотків. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання”⁴⁷.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання (“в деяких місцях”, як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках (“в ряді районів”, як не менш обережно формулював свою позицію Майоров). При цьому Соломонове рішення харківського компартійно-радянського центру базувалося на збереженні третьої (і основної!) операції збиральної кампанії — негайного вивезення зерна з поля в державні засіки.

Місцеві органи влади одержали директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря, текст якої політбюро ЦК КП(б)У схвалило 8 червня 1931 р.: “Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала у полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду — організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов’язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”⁴⁸.

Тут варто звернути увагу не тільки на скиртування як елемент збиральної кампанії, що ув’язував косовицю з обмолотом, але й на запровадження однакової технології жнив для колгоспів і радгоспів. У цьому — ключ до розуміння тих процесів, які призвели до голоду 1932—1933 рр. в усіх хлібовиробних регіонах СРСР і до голодомору в Україні та на Кубані.

На початку 1930 р. держава провадила із селянством виснажливу боротьбу за втягнення його в комуни під виглядом артілей. Не витримавши опору, Сталін знизив планку вимог до рівня артілей, і селянство погодилося з цим як з “меншим злом”. Але перемога селян виявилася неостаточною. У 1930—1931 рр. під час планування збиральних кампаній будь-які колгоспні комори (тсозівські, артільні або комунні) були проігноровані в

принципі. Держава не мала наміру розрізняти колгоспи від радгоспів. Це означало, що “колгоспно-кооперативна” форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Та ця держава не мала наміру платити колгоспникам заробітної плати. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Повертаючись до важливого рішення про скиртування хліба, слід зауважити, що воно не являло собою винаходу “українських товаришів”. В тому ж виступі Т. Юркіна, який уже цитувався (від 11 червня 1931 р.), була й така рекомендація: “Треба зробити підрахунок, на яку частину хліба пустити конвейєр, і на яку частину орієнтуватися, щоб складати в скирти. Можна орієнтуватися примірно на 10 днів з початку зрізання хліба і до обмолоту на конвейєр. Візьмемо, наприклад, Україну — там збирають і озимину, і ярий хліб. Зрозуміло, що ярий хліб треба відразу скиртувати. Озимину можна частково скиртувати, а частково негайно після зрізання починати молотити”⁴⁹.

Залишаючи перипетії хлібозаготівельної кампанії 1932 р. предметом аналізу наступних статей, розглянемо в її хронологічних рамках принципове питання про організацію збирання колгоспного врожаю. Воно допоможе зрозуміти закономірності переростання кризи колгоспного ладу в соціально-економічну катастрофу.

Встановлений у 1931 р. директивними вказівками компартійних органів порядок дій під час збирання хліба був узаконений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.”. Вирішальними заходами у боротьбі з втратами врожаю, проголошувалося у цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік врожаю, організувати згрібання колосків тощо.

Як бачимо, рутинні технологічні операції аж до таких елементарних, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Навряд чи Сталін передбачав, починаючи у 1929 р. суцільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК, підписувати постанови, де йшлося про таке.

Колгоспників можна було вигнати на жнива. Але примусити їх виконувати технологічні операції, розписані в компартійно-урядових постановах та інструкціях, було справою непосильною навіть для дуже сильного бюрократичного апарату. А треба пам’ятати, що проблема управління сільським господарством на всіх рівнях — від державного до внутріколгоспного — у першій п’ятирічці залишалася нерозв’язаною.

Свідчення про хід збиральної кампанії показують, як виконувалася постанова від 5 липня. Зокрема, промовисті картинки з натури малюють повідомлення кореспондентів газети “Правда”:

22 червня 1932 р., з Дніпропетровська. “Пишуться довгі резолюції, однак у більшості районів ще немає дійсної боротьби з втратами. Далеко не випадково, що питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини як належить не займаються. Скошений хліб у снопи не в’яжуть, копи кладуть як попало, вітер розкидає їх, хліб усюди розкиданий, колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібі їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно”.

31 липня. “Одеська область повинна давно закінчити жнива. Проте 40 відсотків посівів стоїть на пні. В умовах липневої спеки кожен день перестою загрожує втратою тисяч центнерів. У більшості районів Одещини скиртування навіть не починали. Сильні прагнення організувати “кон-

вейер”, обійти скиртування. У минулому році величезні втрати урожаю, які мала Україна, виявилися якраз результатом цього “конвейера”.

14 серпня. Дніпропетровська область. “Хліба, пов’язаного у снопи, мало. Величезна більшість лежить у полі в валках. Вітер термосить їх, розносить по полю. В ряді районів зернові мокнуть і проростають. Заскиртовано в області 20 відсотків від скошеного. Складають сирий, не просушений хліб. Зерно пріє, горить, псується”.

Мабуть, наведених фактів досить. Можна бачити, що категоричну вимогу скиртувати скошений хліб колгоспники обходили. Доля врожаю, до якого вони не мали відношення, мало турбувала їх. Конвейер давав можливість збирати врожай на обмеженій площі, поступово її розширюючи, якщо залишалися ресурси, а при скиртуванні довелося б спочатку скосити увесь хліб. І все-таки здійснюваний тиск давав результати: у 1932 р. в УСРР було заскиртовано вдвічі більше хліба, ніж у попередньому.

При скиртуванні втрати від осипання зменшилися. Однак тривале перебування хліба в полі викликало масове розмноження гризунів. Що було гірше — осипання хліба чи польові миші й ховрахи — важко сказати.

Щоб залишити щось з врожаю для себе, колгоспники на жнивях переобладнували молотарки так, щоб зерно частково йшло в соломі й полову. Адже колгоспам залишали до виконання “першої заповіді” — хлібозаготівельного плану — тільки відходи. При повторному обмолоті взимку або навесні селяни збирали затаєне зерно і дотягували до наступного врожаю. Місцеве начальство здебільшого закривало на це очі. Але були й ревні виконавці директив партії. У листопаді 1932 р. Якимівська сільськогосподарська станція дістала завдання визначити реальну врожайність шляхом пробних обмолотів на молотарках із спеціально переобладнаними барабанами, які виключали можливість потрапляння зерна в соломі й полову. Та виявилася зовсім невтішна картина: у кожній скирті працівники станції знаходили силу-силенну мишей, які встигли попсувати значну частину хліба.

Підлітки з колгоспу “Перемога” Барвінківського району на Харківщині в листопаді 1932 р. розкрили нори ховрахів на площі 120 гектарів. Це була нелюдська праця, виконана тільки під загрозою голоду, що наближалася. Та здобич виявилася вартою титанічних зусиль: у кожній норі знаходилося від 2 до 6 кг пшениці. Колгосп одержав 17 центнерів доброякісного зерна, що побувало у защічних мішках гризунів. Кореспондент, який повідомив про цей трудовий подвиг, зробив неочікуваний висновок: “Досвід треба запозичити, це поліпшить харчування колгоспників, дасть державі сотні центнерів хліба”⁵⁰.

Аналізуючи одиничні факти, пов’язані з життям села в 1930—1932 рр., ми ґрунтуємо їх навколо конструкції, що не змінювалася, як здається, десятиліттями — колгоспного ладу. Проте колгоспний лад у його перші роки існування не схожий на знаний нами. Можна сказати навіть точніше: колгоспний лад у тому вигляді, який проіснував до початку 90-х рр., народився після соціально-економічного катаклізму 1932—1933 рр. у результаті реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”.

Чи могли відносини між контрольованими державою “командними висотами” економіки і сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення Х з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Продподаток, який незабаром був трансформований в єдиний сільськогосподарський податок і стягувався в грошовій формі, втратив своє значення після

припинення ринкової торгівлі хлібом і запровадження надзвичайних заходів у хлібозаготівельній політиці. Надзвичайні заходи, що стали звичайними з 1929 р., реалізувалися у вигляді контракту між органами, які представляли державу, з одного боку, і селянином-власником, селянським кооперативом або колгоспом, з другого. Система контрактації передбачала взаємні (на папері) зобов'язання сільського товаровиробника і держави у постачанні один одному за твердими цінами сільськогосподарської і промислової продукції. Фактично ж держава могла як завгодно підвищувати зобов'язання своїх контрагентів, причому платила за продукцію символічну в умовах інфляції ціну.

Характеризуючи стан, який склався на селі в ході реалізації першого колгоспного врожаю (1930 р.), ми спростили ситуацію заявою про те, що врожай обминав колгоспні комори і прямо з поля транспортувався на елеватори і зсипні пункти. Насправді частина врожаю осідала в коморах. Але вона чекала своєї черги на вивіз. Безрозмірність хлібозаготівельного плану якраз і дає право на твердження про те, що урожай обминав колгоспні комори. Поки діяла система контрактації, у коморах не знаходилося зерна, яким селяни могли розпоряджатися. Членам колгоспу належало тільки приховане від держави зерно в повторно перемолоченій соломі або відібране у ховрахів і мишей. Та й то, як ми бачили, викопане в норах зерно запопадливий кореспондент готовий був здати в рахунок хлібозаготівельного плану. Не дивно, що державі доводилося постійно натискувати на працівників села із зяблевою оранкою, підбиранням колосків, різноманітними іншими операціями по вирощуванню, збиранню і збереженню сільськогосподарської продукції.

Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам. Визнавалося, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий колгоспникам ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань перед державою зерно належить тільки колгоспникам і може використовуватися ними на власний розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони мусять відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС у кінці року, створювало заінтересованість в результатах господарювання. Тепер уже самі колгоспники, без урядових постанов і контрольних інспекцій з боку районного начальства, повинні були зайнятися зяблевою оранкою і підгрібанням колосків.

Однак повторний (після березня 1930 р.) відступ Сталіна у січні 1933 р. став можливим тільки після того, як він відмовився від ідеї змусити селян працювати у громадському господарстві колгоспів без оплати і задовольнитися тільки тим, що вони могли одержати з присадибної ділянки. Три роки підряд, з 1930 по 1932, держава робила “героїчні” зусилля, забираючи у колгоспників майже все вирощене в полі. “Безрозмірність” хлібозаготівель маскувалася досить-таки інтенсивною роботою в галузі організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Ця робота здійснювалася вперше в історії і могла б дати певний результат (і дала-таки через кілька років). Єдина умова, за якої слід було чекати такого результату — щоб колгоспний трудовдень наповнювався хлібом. Але колгоспники даремно чекали цього наповнення цілих три роки.

Тим часом безрозмірні хлібозаготівлі діяли так само руйнівні на колгоспну економіку, як продрозкладка 1919—1920 рр. — на економіку доколгоспного села. Розчарувавшись у можливостях вести діалог з держа-

вою, селяни починали працювати на колгоспних полях зовсім недбало. Результатом такої праці було величезне зростання втрат зерна на всіх стадіях вирощення врожаю: при посіві, догляді за посівами, збиранні і транспортуванні зерна.

Держава опинилася перед економічною катастрофою. Голод вразив і хлібовиробні регіони, з яких викачали хліб, і хлібоспоживачі, яких довелося зняти з постачання. У двох регіонах, населення яких більше ніж на дві третини складалося з українців (УСРР і Кубань), голод переріс у голодомор з більшими на порядок жертвами. Чому?

Післямова

14 травня 2003 р. Верховна Рада зібралася на спеціальне засідання з питань голодомору в Україні 1932—1933 рр. Воно відбулося у напівпорожньому сесійному залі, тому що представники лівих фракцій проігнорували цю подію — першу в житті українського парламенту. Пояснення просте: ліві не сприймають концепції штучного голоду. Отже, історикам далі треба працювати, щоб цю концепцію зробити переконливою для людей різних політичних поглядів.

Це не так просто. За останні 15 років історики багато просунулися у вивченні “білих плям” радянської доби, у тому числі й голоду 1933 р. Однак ще нема єдиної концепції, яка несуперечливо і переконливо ув’язувала б між собою всі факти.

Помилка істориків, на мій погляд, полягає у приземленості наукового аналізу. Щоб дати достовірні оцінки конкретиці, у тому числі й проблемі голоду 1933 р., слід відмовитися від усталених поглядів на саму суть того, що відбувалося у післяреволюційній Росії. Ми можемо тисячі разів повторювати вираз “голод—геноцид”, але не станемо більш переконливі для тих, хто вимагає доказів. Доказами не можуть бути поодинокі факти, навіть якщо їх мільйони. Потрібно пояснити, чому в Україні у 1933 р. сталося те, що сталося. Чому при цій самій владі 1933-й рік більше не повторився? Кого репресувала сталінська держава у 1933 р. — селян або українців?

Проблемами міжвоєнного періоду я займаюся десятки років. Останні 15 з них пройшли без цензури. Точніше — без зовнішньої цензури. Звільнення від внутрішньої цензури — це процес, який триває роками. Для кожної радянської людини він тривалий і болючий, тому що мова йде пердусім про подолання прищеплених з дитинства стереотипів.

Ця стаття в основному побудована на фактичному матеріалі з книги “Ціна “великого перелому””, що була видана у 1991 р. Коли я писав ту книгу, то ще перебував під владою багатьох стереотипів радянської доби. Зокрема, мені здавалося тоді, що колгоспи 1930—1932 рр. та їх відносини з державою такі самі, як колгоспи більш пізнього часу. Власне, так мені здавалося, поки я не почав працювати над цією статтею.

Тепер слід визнати, що у 1933 р. у відносинах держави з колгоспами стався якісний перелом. Факти свідчать, що комуністичне експериментування закінчилося крахом не тільки під час ленінського штурму 1918—1920 рр., а й у ході сталінського штурму 1929—1932 рр. Проте другий штурм настільки знесилив суспільство, що воно перестало опиратися сталінській державі. Тим більше, що остання зробила надзвичайно істотні поступки селянству. Після нової серії превентивних репресій 1937—1938 рр. ситуація стабілізувалася на багато десятиліть.

Ні В. Ленін, ні Й. Сталін не побудували комуністичний соціально-економічний лад у тому вигляді, як він описувався у 1918 р. М. Бухарінім

у популярній книзі “Програма комуністів-більшовиків” і в офіційній програмі РКП(б) 1919 р. Мабуть, такий лад неможливо створити в принципі. Те, що було побудоване, стало результатом компромісу між владою і суспільством: комунізм з квазіринковим обличчям. Цей лад назвали соціалізмом, а з часом — розвинутим соціалізмом. Щоб створити для програмного комунізму ефект перспективи, його почали інтерпретувати як суспільство загального благоденства.

У багатонаціональній країні опір суспільства комуністичному будівництву неминуче забарвлювався в національні прапори. Тому партія більшовиків повинна була шукати компромісів як в соціально-економічній, так і в національній сферах. Особливо помітну роль у формуванні вигляду країни, в якій ми жили до 1991 р., відіграла найбільша національна республіка — Україна. Якби не опір українців, післяреволюційна Росія не набула б звичного для нас вигляду Радянського Союзу.

Боротьба між сталінською державою і суспільством у соціально-економічній сфері точилася передусім на українській території. Держава у цій боротьбі не гребувала використовувати методи масового терору, в тому числі терору голодом.

Коріння голоду — геноциду слід шукати в перипетіях комуністичного будівництва.

¹ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 41.

^{1a} *Черчилль У.* Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 3—4. — Кн. 2. — С. 526.

² *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 221.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 349.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 412—413.

⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — К., 1991. — С. 153—154.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 395. — Арк. 18.

⁷ Там же. — Спр. 200. — Арк. 358.

⁸ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 15 липня.

⁹ *Силин В.К.* Ведущая роль рабочего класса в коллективизации сельского хозяйства. — Ярославль, 1973. — С. 96.

¹⁰ Там же.

¹¹ Колективіст України. — 1930. — № 15. — С. 12.

¹² Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 182—183.

¹³ *Коваль О.С.* Машинно-тракторні станції УСРР — передові загони соціалістичної реконструкції сільського господарства. — Харків, 1933. — С. 20.

¹⁴ *Шарлай Г.М.* Борьба рабочего класса Украины за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства (1927—1932 рр.). — Харків, 1927. — С. 104.

¹⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 169.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 22.

¹⁷ Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921—1941. Одесса, 1984. — С. 121—122.

¹⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 450.

¹⁹ Там же. — С. 453.

²⁰ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комкадемии. — М., 1930. — С. 53.

²¹ *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.

²² Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

²³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 37.

²⁴ Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 24. — Спр. 1. — Арк. 2.

²⁵ Більшовик України. — 1932. — № 11—12. — С. 25

- ²⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. — К., 1976. — С. 726.
- ²⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. Т. 2. — М., 2000. — С. 383—384.
- ²⁸ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281—282.
- ²⁹ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 250.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 75.
- ³¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 40. — Арк. 251.
- ³² Там же. — Арк. 69, 73.
- ³³ Слинко І.І. Назв. праця. — С. 282.
- ³⁴ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.
- ³⁵ Комуністична партія України в резолюціях. — Т. 1. — С. 725.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 41.
- ³⁷ Партактивіст (Харків). — 1932. — № 9. — С. 2.
- ³⁸ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 235.
- ³⁹ Державний архів Служби безпеки України.—Ф. 16.—Оп. 24. —Спр. 1.—Арк. 42.
- ⁴⁰ Там же. — Арк. 43.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.
- ⁴² Там же. — Спр. 395. — Арк. 159—160.
- ⁴³ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 193.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 129.
- ⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — М., 2001. — С. 142.
- ⁴⁶ РДАСПІ. — Т. 17. — Оп. 26. — Спр. 38. — Арк. 5.
- ⁴⁷ Там же. — Арк. 18.
- ⁴⁸ Там же. — Спр. 40. — Арк. 32.
- ⁴⁹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 142.
- ⁵⁰ За соціалістичну перебудову (Харків). — 1932. — 3 грудня.

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

**ЗМІНА ВЕКТОРІВ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ
МОСКВИ В ГОЛОДОМОРНИЙ 1933 р.**

Ще у 1917 р. більшовики проголосили право націй на самовизначення аж до відокремлення, але на практиці вони намагалися всіляко перешкодити утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії. Національні проблеми розглядалися ними як другорядні, основними вважалися завдання класової боротьби. Однак хід революційних подій як на теренах Російської імперії, так і загалом у світі змусив більшовицьке керівництво зрозуміти, що нехтувати розв'язанням національного питання далі не можна.

Від вирішення національних проблем залежало майбутнє більшовицької держави. Нові керманичі добре розуміли — для ефективного управління необхідна масова підтримка місцевим населенням урядових програм та рішень, без активної участі народних мас неможливо здійснити необхідні перетворення. Адже перед керівництвом СРСР постало нагальне завдання наздогнати провідні країни Заходу, для чого необхідно було модернізувати економіку, перетворити суспільство з аграрного на індустріальне. Щоб утриматися при владі та успішно здійснити індустріалізацію, більшовики намагалися враховувати колективні уявлення більшості населення (“вчилися у мас”, як говорив В. Ленін). Комуністична влада повин-

на була стати “своєю” для переважної частини населення, “укоренитися в суспільстві”. Національні ж пріоритети поряд із соціальними відігравали важливу роль в Україні у 1917—1921 рр. — це більшовицьке керівництво добре запам’ятало. А оскільки необхідною умовою модернізації був певний рівень освіти населення, досягти якого в широких масштабах можна, лише здійснюючи навчання рідною мовою, то більшовицьке керівництво змушене було піти на поступки в національному питанні і запровадити в 1923 р. політику коренізації.

Доки українські селяни становили певну небезпеку для режиму, доки не вдалося взяти село під цілковитий контроль, більшовики всіляко підкреслювали своє турботливе ставлення до національних проблем українців. Але голодомор 1932—1933 рр. суттєво підірвав внутрішні сили українського селянства, воно стало нездатним до будь-яких форм активного опору. Це надавало шанс сталінському режиму відмовитися від поступок у національному питанні. І цей шанс був максимально використаний. Одночасно з ліквідацією наслідків голодомору більшовицьке керівництво запроваджує нові підходи у здійсненні національної політики в Україні. Щоб зрозуміти суть цих змін, варто звернути свою увагу на такі аспекти цієї проблеми.

По-перше, слід коротко охарактеризувати національну політику ЦК ВКП(б) напередодні голодомору, передусім у роки суцільної колективізації та “знищення куркульства як класу” (1930—1932 рр.). Для цього треба простежити, як співвідносилися вказівки вищого компартійного керівництва з питань національного будівництва з їх виконанням в Україні, якими шляхами більшовицьке керівництво наближалось до кінцевої мети в національній політиці — до “злиття націй”. Варто проаналізувати, наскільки здійснювана до 1933 р. політика українізації відповідала завданням коренізації, поставленим у 1923 р. на XII з’їзді РКП(б), чим були викликані ті розбіжності, які існували.

По-друге, необхідно детально проаналізувати суть змін у національній політиці, які відбулися наприкінці 1932—1933 рр. Варто прослідкувати, як кампанія проти “саботажників” у сільському господарстві, розпочата компартійним керівництвом наприкінці 1932 р., поступово переросла у боротьбу з “перегинами”, а потім і з “націоналістичним ухилом” у національно-культурному будівництві, як і чому більшовицька верхівка пов’язувала кризу в сільському господарстві з національною політикою. При цьому слід простежити, наскільки зміна вектора у здійсненні національної політики відповідала завданням проголошеної у 1923 р. політики коренізації, у чому нові підходи відрізнялися від тих, що були у попередній період.

Не можна залишити поза увагою і сам перебіг подій 1933 р., зокрема те, як і чому формулювалися обвинувачення, наскільки ситуація в Україні впливала на тактику більшовицького керівництва при запровадженні нової лінії в національній політиці та змінювала тактичні наміри верхів. Вважаємо за доцільне особливо виокремити питання про те, чим було викликане “падіння” М. Скрипника і що саме його зумовило. Потрібно також проаналізувати методи боротьби партійних лідерів з так званим “націоналістичним ухилом” у КП(б)У, оскільки вони суттєво відрізнялися від боротьби з попередніми ухилами у ВКП(б).

При аналізі розв’язання більшовиками національного питання в Україні напередодні голодомору варто підкреслити, що запроваджений на XII з’їзді РКП(б) у квітні 1923 р. курс на коренізацію не був подарунком комуністичного керівництва українцям. Більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб “укорінитися” серед місцевого

населення, щоб виховати більшовицькі кадри з середовища українців. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України була не “українізація”, а “більшовизація” суспільного та національно-культурного життя. Адже недарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про “національну форму і соціалістичний зміст” української культури.

За допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званим “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Про це недвозначно говорилося в резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії в національному питанні, де наголошувалося, що саме ухил до місцевого націоналізму “утруднює справу згуртування пролетарів різних національностей в єдину інтернаціоналістську організацію”¹. Та й його протилежність — великоруський шовінізм вважався небезпечним “насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (місцевого), утруднюючи боротьбу з ним”². Яскраво таку позицію стосовно різниці у підходах до “двох націоналізмів” ілюструють зауваження Л. Кагановича до тексту доповіді О. Шумського, виголошеної восени 1926 р. на зборах партійного осередку Наркомосу. У час, коли саме великодержавний шовінізм проголошувався основною небезпекою в національному питанні, генеральний секретар ЦК КП(б)У наголошував: “Якою б помилковою не була теорія двох культур, котру підтримав, зокрема, т. Лебедь, і яка рішуче була засуджена партією, абсолютно неможливо проводити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, так як позиція Лебеда ні в якому разі не означала підтримки контрреволюції”³. Тобто керівництво ВКП(б) побоювалося в Україні, по суті, лише українського націоналізму. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) й розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього потрібно було наблизили державний та партійний апарат до широких верств населення.

На перших же порах, коли в Україні місцевих більшовицьких кадрів відчутно не вистачало, у державному будівництві дозволялося використовувати всі лояльні до радянської влади елементи. Однак ставлення до таких тимчасових супутників, навіть до вихідців з українських комуністичних партій, у вищих ешелонах більшовиків було надзвичайно насторожене. Їх зберігали як символи, але намагалися позбавити впливу у вирішенні національних проблем. Так, у першому проекті листа членів політбюро ЦК КП(б)У до Сталіна з приводу полеміки О. Шумського з Л. Кагановичем наголошувалося: “Ми знаємо, з якими труднощами кожного разу на з’їздах доводилося проводити тов. Шумського в ЦК. Ми розуміємо політичну доцільність залучення тов. Шумського та йому подібних до керівної роботи, не тому що вони мають який-небудь вплив у партійних масах, а тому що вони в партії є головним чином барометром та рупором настроїв безпартійних мас — наразі переважно урбанізованої української інтелігенції, що проводить (в радянських рамках) з компартією запеклу боротьбу за оволодіння зростаючою українською культурою”⁴. Цим самим фактично підкреслювалася тимчасовість перебування Шумського та йому подібних на керівних посадах у КП(б)У та неминучість усунення представників некомуністичної української інтелігенції від впливу на національно-культурне будівництво. Однак все потрібно було робити поступово, до того ж українське питання мало значний міжнародний резонанс.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату в Україні, компартійна верхівка протягом 1923—1932 рр. періодично проводила в УСРР кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовизм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СВУ і УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в УСРР був досить сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М. Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники керівництва КП(б)У вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одне одному.

Такі тенденції лише посилювалися з 1930 р., коли керівництво національно-культурними процесами в УСРР було зосереджене в Наркоматі освіти. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930 р. “Про реорганізацію Народного комісаріату освіти”, цей Наркомат мав керувати не лише системою освіти, а й усією культурно-освітньою, пропагандистською та науково-дослідною роботою, йому надавалося також право на контроль і керівництво видавничою, літературною та мистецькою діяльністю. Особлива ж увага в цій постанові приділялася керівництву процесами українізації в усіх вищеназваних галузях, а також нагальній потребі “проводити методичне керівництво українізацією державного апарату та громадських організацій”⁵. Очолив усі ці процеси М. Скрипник, котрий був членом комуністичної партії з часів її заснування і не був помічений у різного роду опозиціях та ухилах. Завдяки його широті та наполегливості у керівництві національно-культурною політикою і, зокрема, українізацією, вона стала сприйматися всерйоз як у партійних колах, так і в самих широких верствах населення.

Завдяки скрипниківській національній політиці в українців відбувалося подолання комплексу меншовартості. У 1930—1932 рр. вже не йшлося, як волав у 1927 р. О. Шумський, про “перебування українця-партійця під постійним підозрінням у націоналізмі” та про гасла на зразок “Украинизация без украинцев” та “Мы проведем украинизацию неукраинскими руками”⁶. Власне кажучи, зміну ставлення широких партійних мас до комуністів-українців та політики українізації визнав і сам колишній боротьбист у своєму листі від 19 грудня 1929 р., наголосивши на успіхах у вирішенні національного питання в Україні. Але ЦК КП(б)У, вірний ідеї боротьби на два фронти в національному питанні, у своїй постанові від 24 березня 1930 р. наголосив, що таке визнання є лише невдалою спробою замазування власних помилок⁷.

Однак і розправа з Шумським, і судові процеси над некомуністичною інтелігенцією не послабили політики українізації. Відправивши у політичне небуття Шумського як особистість та яскравого представника боротьбистів, скрипниківці фактично реалізовували його програмні вимоги. З одного боку, це допомагало більшовицькому керівництву послабити опір українського селянства колективізації, але з іншого, — створювало досить небезпечну ситуацію для цього керівництва, коли українські комуністи всерйоз сприймали ідеї рівності і починали вимагати для себе більше повноважень, вважаючи недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами⁸.

Такий стан речей аж ніяк не міг влаштовувати ЦК ВКП(б). Але оскільки в 1930—1932 рр. колективізація селянства являла собою найголовніше завдання, то підтримка національно налаштованих комуністів у боротьбі з селянством була важливою для компартійного керівництва. Натомість

мість після голодомору 1932—1933 рр. селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, бо чинити серйозного опору воно не могло. Ситуація кардинально змінилася.

Крім того, сталінське керівництво прагнуло знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1931—1933 рр. Адже просто виправити ситуацію недоцільно було навіть з політичної точки зору. У такому разі довелося б визнавати свої помилки, а це могло б негативно відобразитися на іміджі “вождя”. Це прекрасно розуміли у Москві, тому в телеграмах, що їх надсилали на місця, окрім визначення незадовільними темпів хлібозаготівель, наголошувалося: “Або ви не вмієте працювати, або політика партії на колективізацію неправильна”⁹. Звичайно, перевага надавалася першому варіанту. Ще ліпшим було б знайти ворогів “на стороні”, які якимось чином завадили успішному здійсненню колективізації та хлібозаготівель, змогли “втертися в довіру” керівних партійних органів та провалити геніально задумані плани більшовиків. Оскільки у значної частини населення безграмотні та злочинні дії щодо українського села асоціювалися саме з Москвою, то цілком логічно, що в українському суспільстві почали зростати симпатії до політичних супротивників більшовизму, перш за все до українського визвольного руху. А це вже було справді небезпечно для режиму. І Москва приймає, можливо, єдино правильне для себе рішення: поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, влада здійснює різкий поворот у національній політиці. У добре відомій постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильне здійснення українізації стало однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель¹⁰.

Відтепер потрібно було знайти (чи вигадати) конкретних винуватців посилення антимосковських настроїв в Україні. Однак, як свідчать документи, “винних” визначили не відразу. Той же М. Скрипник певний час був поза підозрою. Можливо, таке “довготерпіння” Сталіна, як зазначає В. Солдатенко, пояснюється “войовничою” позицією М. Скрипника, його підтримкою соціально-економічної політики ВКП(б) та активною боротьбою з різного роду “ухилами” в комуністичній партії¹¹. До того ж у 1932 р. Й. Сталіна та його оточення справді надзвичайно стурбувала ситуація в Україні. Щоправда, їх занепокоєння викликала не загроза голоду для українських селян, а, як зазначав Й. Сталін у серпні 1932 р. в листі до Л. Кагановича, небезпека “втратити Україну”¹². У разі, якби песимістичні для більшовиків сценарії ставали б більш ймовірними, підтримка такого авторитетного діяча, як М. Скрипник, була б надзвичайно доречною.

У вищезгаданому листі “вождь народів” підкреслив, що погано обставини склалися передусім по партійній лінії, не краще і по лініях радянській та ДПУ. Косіор, Чубар та Реденс були піддані критиці за неспроможність контролювати ситуацію. Причому Косіора Сталін пропонував замінити на Кагановича, Балицького призначити керівником ДПУ із залиценням Реденса заступником, а Чубаря згодом відкликати до союзних органів. Найбільшої критики зазнали саме дії компартійних органів, передусім за їх критичне ставлення до планів хлібозаготівлі¹³. Каганович у листі-відповіді загалом погодився зі Сталіним, однак бажання виїхати в Україну не виявив, а запропонував замислитися про “свіжу кров для України”¹⁴. Про Скрипника у листуванні мови не було, хоча про “петлюрівську” небезпеку й говорилося.

Не став нарком освіти України основним об’єктом для критики навіть під час прийняття відомої постанови від 14 грудня 1932 р., хоча сталінське

керівництво й готувало нищівний удар по українських націонал-комуністах та представниках української інтелігенції. Для обґрунтування репресій проти “націоналістів” в Україні, ще на початку грудня 1932 р. в УСРР була направлена слідча комісія ОДПУ на чолі з В. Балицьким. Результати її діяльності дали підстави вищому компартійному керівництву на чолі зі Сталіним наприкінці грудня зробити висновок про наявність “петлюрівської організації на Україні, яка ставить собі за мету проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР й відновлення в ній капіталізму”¹⁵. В своїй доповідній записці В. Балицький наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки. Він звертав увагу на “засміченість колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами”, які всіляко заважали хлібозаготівлям, а також на активність “націонал-шовіністичної частини” української інтелігенції, яка в ряді випадків ідеологічно та організаційно оформляла й очолювала розкриті контрреволюційні повстанські організації”¹⁶. Підготовка наступу на українських націонал-комуністів розпочалася.

Очевидно, що спочатку основними винуватцями у “механічній українізації” Сталін намагався зробити передусім колишніх боротьбистів — Хвилю та Любченка. Недарма останній у листі до Сталіна, написаному приблизно в лютому 1933 р., згадував, що вождь на засіданні ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. не зовсім справедливо облаяв його за неправильне здійснення національної політики¹⁷. В план пошуку винуватців у зриві хлібозаготівельної кампанії, ймовірно, вписувалася й заміна Косіора. Однак надалі події почали розгортатися за дещо іншим сценарієм.

У січні 1933 р. Й. Сталін у своїй промові “Про роботу на селі” заявив, що “не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо ми стоїмо при владі, ми маємо в своєму розпорядженні засоби держави, ми повинні керувати колгоспами, і ми повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі”¹⁸. Тобто наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці “утруднення” були. Перш за все це стосувалось України.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів та призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У¹⁹. На засіданні політбюро КП(б)У від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що “дає правильну оцінку становища”²⁰, але вони намагалися не піддавати широкому розголошенню критику верхівки КП(б)У. Можливо, вони мали надію переконати вище партійне керівництво у несправедливості такої суворої оцінки діяльності ЦК КП(б)У, оскільки лише виконували волю “верхів” чи думали, що ця постанова якось “забудеться”. Тому на скликаному 29 січня 1933 р. харківському обласному пленумі зміна обласного керівництва була представлена як проста ротація кадрів. Як зауважив П. Постишев у своєму виступі на лютневому пленумі ЦК КП(б)У, весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за 20 хвилин²¹.

Такий перебіг подій не влаштовував Москву. У плани Сталіна не входила проста заміна керівництва, йому потрібні були “шкідники”. Тому вже 31 січня, після, можливо, останньої спроби ЦК КП(б)У переконати центр у своїй правоті, з Москви в Україну приходить грізна телеграма такого змісту “ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недо-

ліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц. р.”²². Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. Тому на початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва, яка, до речі, у Харкові розпочалася в останню чергу. Тим керівникам ЦК КП(б)У, які повністю підтримали позицію центру, давалася своєрідна індульгенція, “відпущення гріхів”, яке вони повинні були відпрацювати своєю плідною діяльністю по впровадженню нової політики ЦК ВКП(б) в національному питанні. Однак на той час питання про конкретних винуватців ще не було вирішене.

5—7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати “факт спроби колишнього проводу харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933 р.”²³. Однак, за свідченням очевидців, про критику особисто Скрипника чи дій Наркомату освіти мови не велося. Навпаки, коли зайшлося про стан справ на ідеологічному фронті, то Постишев у своєму виступі наголосив, що по радянській лінії керівництво перебуває в міцних, надійних більшовицьких руках, тоді як цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по партійній лінії²⁴. Як відомо, завкультпропом був Хвиля, а Любченко — кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У та головним редактором провідної партійної газети в Україні — “Комуніст”, тобто удар спочатку було спрямовано саме проти них.

Підтвердженням критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У може також слугувати рішення політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 р. про звільнення (за пропозицією Косіора та Постишева) Хвилі з посади завідуючого відділу культури та пропаганди (із запрошенням М. Попова), а Шкадінова — від обов’язків завідуючого відділом кадрів ЦК КП(б)У. Причому в примітках до цих рішень поряд з названими двома звільненими особами називалося також прізвище Любченка²⁵. Його планували зняти із секретарів ЦК КП(б)У і ставили питання про нього як головного винуватця “перегинів” у здійсненні національної політики²⁶. Однак до звільнення справа ще не дійшла. За спогадами очевидців, відразу після пленуму Любченко поїхав до Москви, де й був прийнятий Сталіним та Кагановичем²⁷. Колишній боротьбист зміг переконати партійних бонзів у своїй правоті. Натхнений довірою “вождя народів”, П. Любченко дещо поспішив і 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети “Комуніст” вмістив матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, в якому говорилося й про засилля “петлюрівських елементів” у різних галузях цього будівництва²⁸.

По-іншому повів себе у цій ситуації М. Скрипник. Не відчуваючи за собою провини, нарком освіти, відповідно, не став виправдовуватися. За свідченням очевидців, він виступив у ЦК ВКП(б) проти зняття Косіора (що, як свідчить наведене листування, планувалося в Москві) та масового зняття за “саботаж хлібозаготівель” секретарів районних комітетів партії²⁹. Не виявив він колишньої рішучості й у виконанні закликів компартійного керівництва, спрямованих на боротьбу проти “петлюрівської” українізації. Так, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така “петлюризація” проводилася на Кубані, і погодився з її припиненням. Однак, говорячи про подібні явища на території України, він зауважив, що вони справді мали місце, і, як приклад, визнав наявність 9 % росіян, які навчалися українською мовою³⁰.

Сам факт визнання того, що лише 9 % росіян навчалися не рідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток що-

до некорінних національностей в інших республіках був значно вищим. Разом з тим М. Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилась успішно, там, де показники навчання були кращі, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. “Діаграми успішності хлібозаготівель і успішності в навчанні співпадають”, — говорив М. Скрипник на цій нараді, маючи на увазі, що лише при подальшій успішній українізації становище в сільському господарстві можна буде виправити ³¹. Однак на цій нараді вже відчувалося напруження у стосунках з центром, хоча про наступні дії Москви щодо України ніхто не знав. Те, що головних винуватців невдалих хлібозаготівель та голоду 1932—1933 рр. треба шукати серед прихильників Скрипника, стало зрозуміло в другій половині лютого 1933 р. Але для наступу по всій Україні треба було підготувати кадрові зміни. Поведінка Любченка та Скрипника відіграла не останню роль у визначенні місця пошуку “шкідників”.

Вже 12 лютого керівництво українських комуністів вирішило інституційно визначити стан українізації — політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Чубаря, Скрипника та Любченка у 2-денний строк розробити проект постанови про підсумки українізації і подати його на затвердження ³². Однак доручення не було своєчасно виконане. Причиною цього стали різні погляди на проблему членів комісії, передусім Скрипника та Любченка, що відбулося, зокрема, у виступі наркома освіти на нараді керівників народної освіти 14 лютого та у вищезгаданій статті Любченка, опублікованій у газеті “Комуніст” від 16 лютого 1933 р. Щоб остаточно розставити акценти в цьому питанні, політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 14 лютого 1933 р. (після приїзду з Москви Любченка) відкомандирувало туди Постишева, Косіора (14 лютого) та Чубаря (15 лютого) (усі — члени комісії) ³³. Саме ж винесення резолюції на деякий час відклали, оскільки Скрипник ще мав вагомий вплив на ситуацію, на багатьох ключових посадах ще не було критичної більшості його супротивників. Водночас, готуючи наступ на “буржуазних націоналістів”, 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР ³⁴, який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою.

Вирішальні для української парторганізації кадрові зміни відбулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1933 р., на якому М. Скрипник був відсутній. Саме в той день завершився остаточний розподіл ролей. Впливовим членом ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися всі їх минулі гріхи, навіть членство в інших партіях. Так, А. Хвиля, який, здавалося б, потрапив у немилість, був призначений заступником наркома освіти УСРР, а П. Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР. Вагомий вплив на подальший перебіг подій мали й інші зміни. Так, В. Затонського призначили наркомом освіти і ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Також членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М. Попова. Одночасно, згідно з власною заявою, М. Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О. Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці (на наступному засіданні політбюро було звільнено й двох інших заступників Скрипника — Є. Гірчака та П. Канцелярського ³⁵).

Щоправда, М. Скрипнику вдалося на цьому засіданні провести резолюцію, в якій визнавалася неправильною жорстка критика керівників національно-культурного будівництва, висловлена П. Любченком у газеті

“Комуніст” від 16 лютого. У цій резолюції пропонувалося обкомам не вживати ніяких практичних заходів³⁶. Та це була остання поступка Скрипника з боку вороже налаштованих членів політбюро, можливо, це було навіть умовою написання ним заяви про звільнення. Незважаючи на те, що М. Скрипник залишився членом політбюро і навіть формально отримав підвищення (став головою Держплану УСРР), надалі вістря критики було направлене саме проти нього. Спочатку це стосувалося прийнятих ним рішень та теоретичних напрацювань, а потім і його особисто.

При пошуку “ворогів” широкому загалу в будь-якому випадку потрібно було якось пояснити, чому саме та сфера життя, що була раніше прикладом для інших республік, ставала об’єктом посиленого “очищення”. Після того, як сам Скрипник не виявив бажання знищувати створені ним та його помічниками здобутки в національно-культурному будівництві (а він — що не дуже поширене явище серед політиків — не здав тих людей, які працювали з ним в одній “команді”), Москва прислухалася до колишніх боротьбистів Любченка та Хвилі, які намагались активною боротьбою з “націоналізмом” відвести від себе загрозу. За вказівкою з Москви, Постишев не просто захистив цих діячів, а й використовував їх теоретичні напрацювання та практичні пропозиції для боротьби зі Скрипником та для зміни національної політики.

Як виявилось пізніше, Любченку вдалося переконати Сталіна, що у “петлюрівських” симпатіях значної частини суспільства та в невдоволенні національно свідомих українців політикою ВКП(б) винен саме Скрипник, а не недолуга політика на селі центральних органів чи той же Любченко й Хвиля. Любченко написав ґрунтовного листа Сталіну та Кагановичу, в якому, визнаючи деякі власні помилки та недоліки, наголошував на тому, що саме Скрипник винен у всіх негараздах, які були в Україні.

У цьому листі, погодившись із суворою оцінкою національної політики Москвою, Любченко кається в тому, що партійні діячі України не помітили, як “розгін українзації... набув такого характеру, коли не можна випускати віжки з рук, коли самоплив може призвести до згубних наслідків. Ми недооцінили, зокрема я, що гостра класова боротьба у справі хлібозаготівель неминуче призведе до активного використання “фальшиво національного” прапора для боротьби проти партії, і що в умовах суцільної колективізації, коли на колгосп дивилися як на ікону, а на колгоспників — як на святих, нашим районним працівникам буде важче виявити ворожі націоналістичні настрої, що йдуть від частини колгоспників, що районних робітників потрібно було більш ретельно політично озброїти проти цієї небезпеки”³⁷. Далі він називає цілий ряд помилок. Серед них такі: зайва українізація частини газет, помилки у формуванні української мови (“перевагу надавали західноєвропейським термінам перед російськими”), в обслуговуванні росіян російською школою, в теоретичних питаннях здійснення національної політики, у формуванні історичної науки тощо³⁸.

Оскільки справжньою метою цього листа було виправдання своєї особи, то Любченко наголосив на ряді засад національно-культурного будівництва, проти яких він виступав під час суперечок зі Скрипником. Саме з цих положень, які були сформовані ще наприкінці лютого — на початку березня 1933 р., і складались основні звинувачення Скрипника в націонал-ухильництві представниками постишевської команди. Так, колишній боротьбист наголосив, що він ставив перед політбюро ЦК КП(б)У питання про неправильність теорії “мішаної говірки”, про недоцільність викладання як окремої дисципліни у вузах та школі національного питання та

помилки в теоретичних засадах програми цього курсу, про завдання приєднати до України деякі райони Центральної Чорноземної області (далі — ЦЧО), Північного Кавказу та Кубані, про правопис та формування української мови, про переоцінку Центральної Ради та “хибне” положення про два більшовизми в українському комуністичному русі, про переоцінку значення національного питання в теорії нацпитання тощо ³⁹. Варто тут зауважити, що помірковане ставлення наркома освіти до дій Центральної Ради та українських комуністів (не більшовиків), яке так завзято критикував колишній боротьбист, не лише сприяло б консолідації українського суспільства, а й могло б убезпечити самого Любченка від негативної оцінки його минулої діяльності. Але про це він, тимчасово отримавши індульгенцію, мабуть, не думав.

Дісталоя Скрипнику в цьому листі і за вживання ним таких термінів, як “національна справа”, “національна теорія”, “націонал-більшовизм”. Любченко знав, як зачепити “вождя народів” — він вказав ще й на висловлювання Скрипника стосовно того, що національне питання в СРСР теоретично зовсім не розроблене, що Ленін дав лише перші основи в галузі національного питання. Підкреслювалося, що про самого Сталіна і його внесок Скрипник не говорив нічого ⁴⁰. Далі Любченко наголошував: “Я глибоко переконаний, що якби ПБ... поставило ці питання перед парторганізацією, зокрема розгромило б “теоретичне” обґрунтування переведення дітей з “мішаною говіркою” на українську мову, ми не мали б і низки помилок у практиці, тому що низові партійні організації були б мобілізовані проти загрози викривлень. На жаль, цього не трапилося” ⁴¹. У листі були названі також дії самого Любченка, що завадили ще більшому “перекрученню” національної політики партії і що рішення про них переважно намагався “протягнути” нарком освіти. Серед них — запрошення в Україну вчителів-галичан, постановка “Патетичної сонати” Миколи Куліша, “Хвороби” та інших “націоналістичних творів”, недопущення до друку в листопаді 1932 р. в “Комуністі” статті про українізацію в ЦЧО та Казахстані тощо ⁴².

Усі названі Любченком факти відповідали дійсності. Скрипник справді намагався зробити український народ господарем України, примирити, а не розпалювати ворожнечу всередині українського суспільства. В. Солдатенко у зв’язку з такою позицією М. Скрипника зауважує: “Керівні ланки ВКП(б) на той час посилено доводили вірність тези про загострення класової боротьби, про необхідність загострення пильності та непримиренності до ворогів, а М. Скрипник і далі друкував масовими тиражами свої твори, в яких йшлося про уважне, терпеливе ставлення до попутників, про пошук шляхів співпраці з ними і нарощування зусиль щодо їх перевиховання” ⁴³. Та, на жаль, минув той час, коли Сталіну була вигідною підтримка українських націонал-комуністів. Внутріпартійні суперечки були вирішені на його користь, село — упокорене голодомором, настанала черга уніфікувати національно-культурні процеси...

Починаючи з березня 1933 р., було взято курс на пошук “шкідників-націоналістів” у всіх сферах життя республіки. 4 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло проект резолюції про підсумки українізації. Хоча резолюція в остаточному варіанті тоді не була прийнята, але в основному її схвалили. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У Косіору, Постишеву та Попову було запропоновано остаточно її відредагувати, а Попову доручено ще й намітити практичні заходи. В той же час скрипниківський підхід до розв’язання проблеми був засуджений — випуск його брошури “Нариси Підсумків (стенограма промови на засіданні НКОсвіти 14.ІІ.33 р.)”

назвали політично недоцільним⁴⁴. Водночас, як ми бачимо, серед тих, кому належало доопрацювати резолюцію, не згадується прізвище Любченка — питання про нього ще не було остаточно вирішене, свою відданість він мав ще доводити.

Говорити про власну думку нових виконавців національної політики в Україні не доводиться. Адже постанова про підсумки українізації затверджувалася вищим компартійним керівництвом. Цікаво, що текст цього проекту нам вдалося віднайти саме у Москві. Керівництво КП(б)У звернулося до Кагановича та Сталіна з проханням переглянути резолюцію і внести свої виправлення. В основу резолюції було покладено саме ті тези Любченка, які він сформулював у листі до найвищих можновладців та в менш відвертій формі висловив у публікації на сторінках газети “Комуніст” від 16 лютого 1933 р.

Немає потреби детально аналізувати текст запропонованої резолюції. Основні її напрямки ми тим чи іншим чином відобразили при аналізі листа Любченка до Сталіна. Зазначимо лише, що на початку постанови говорилося про успіхи національної політики, зокрема у здійсненні українізації, які були досягнуті завдяки керівництву ЦК ВКП(б). Водночас зазначалося, що “українською партійною організацією не була своєчасно виявлена й викрита нова тактика класового ворога та розгромленого куркульства і його агентури, **тактика посиленого проникнення під прикриттям фальшиво-національного прапора** в колгоспи, радгоспи, МТС, різноманітні радянські, зокрема земельні, органи та розкладання їх із середини”⁴⁵. Наголосивши на основній причині кризи — втраті більшовицької пильності та послабленні політичної роботи, творці постанови фактично перелічили ті ж недоліки в національно-культурному будівництві, про які говорив Любченко. Однією з найбільш ворожих було названо лінію “розриву української мови та культури з мовою та культурою російського робітничого класу, який створив першу в світі пролетарську державу”⁴⁶. Таким чином фактично визнавалося — саме російський народ є основною державотворчою силою СРСР.

У проекті постанови перелічувалися також нагальні завдання, котрі треба було виконати, щоб поліпшити ситуацію. Окрім ліквідації помилок у теорії нацпитання та у висвітленні історичних подій, рекомендувалося кадрово зміцнити Наркомат освіти, покращити стан українських партійних кадрів, особливо для села, перевірити стан загальноосвітніх та сільськогосподарських шкіл. Особлива увага приділялась “усуненню з апарату державних, наукових, просвітницьких установ, зокрема тих, що займалися питаннями мови та правопису, ворожих петлюрівських та інших націоналістичних елементів”⁴⁷. При цьому про господарські прорахунки, що призвели спочатку до відчутного зменшення продуктивності сільського господарства, а потім і до голоду, не говорилося, оскільки такого роду рішення приймалися на загальносоюзному рівні. Основними ж чинниками негараздів називалася втрата пильності та недостатньо ретельне виконання вказівок центру.

Ще раз наголосимо, що національно-культурне будівництво на той час було єдиною сферою, що лишалася більш-менш автономною. Оскільки основні рішення в цій царині до того часу приймалися саме в Україні, то *критика стану речей саме у цій сфері діяльності та пов’язування її з причинами голодомору не лише не заважала авторитету ЦК ВКП(б), а й допомагала уніфікувати культурно-освітні процеси*. Вирішивши перекласти всі проблеми з дурної голови на здорову, партійна влада відразу вбивала двох зайців — частково повертала собі авторитет і знищувала національ-

но культурну самобутність України, що заважала зміцненню тоталітарного ладу.

Хоча постанова про підсумки українізації так і не була тоді прийнята в остаточному варіанті, основні її принципи почали активно втілюватися в життя. З березня 1933 р. починається наступ на скрипниківські кадри по “всьому фронту”, передусім в очолюваному ним раніше Наркомосі. Однак часу для ретельного обґрунтування своїх дій у нових керівників не було. Так, у березні 1933 р., готуючи постанову про забезпечення культурних потреб національних меншостей в Україні в справі шкільного навчання, в якій чимало уваги приділялося “перегинам”, новий нарком освіти В. Затонський, за його словами, не мав навіть переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО. За його ж словами, “основне джерело натхнення НКО — це статті М.О. (ініціали М. Скрипника. — Г.Є.), на які він посилався і в “Нарисах підсумків”⁴⁸.

Оскільки влада неодноразово наголошувала на стратегічній правильності запровадження коренізації, здійснення якої допомогло більшовикам набути вагомий авторитет у суспільстві, то говорити про принципові зміни в національній політиці заборонялося. Всі існуючі досягнення компартійна верхівка приписувала собі, а винних у недоліках, які й треба було виправляти, наказувала шукати на місцях. Як наголошувалось у зазначеному проекті постанови про підсумки українізації, “великодержавним спробам ревізії здійснюваної партією ленінської національної політики необхідно давати найрішучішу відсіч”⁴⁹. Постишевське керівництво КП(б)У висунуло тезу про заміну “петлюрівської українізації” на більшовицьку. Тобто потрібно було остаточно ліквідувати національний зміст української культури, залишивши національну форму та висунувши місцеві кадри у владні органи. “Духом” цієї постанови були просякнуті виступи з питань національної політики партійних діячів України в наступні місяці. Так, зокрема, на одному з перших публічних виступів з цього приводу — на нараді з питань національної політики, що відбулася 20 квітня 1933 р., новий теоретик з національного питання М. М. Попов фактично повторив положення з неопублікованої постанови: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”⁵⁰. Ця теза неодноразово повторювалась у майбутньому.

Звичайно, Постишеву не відразу вдалося взяти під повний контроль усі сфери життя українського суспільства, для цього потрібен був час. Вагому допомогу йому надавало вище компартійне керівництво. У зв’язку з цим сучасник тих подій зауважив, що “в нерівній боротьбі із Скрипником Постишев користувався не доказами, а авторитетом та силою партапарату”⁵¹. Окрім надання Москвою продовольчої допомоги та застосування каральних заходів проти низового керівництва, ЦК ВКП(б) прямо вказував українським комуністам, де саме потрібно шукати шкідників. Так, у передовій статті в “Правді” від 10 березня 1933 р. зазначалося, що ухильники до місцевого націоналізму “по суті справи обороняють вибиті з економічної колії буржуазно-куркульські елементи, граючи на руку міжнародним імперіалістам”. Ця діяльність всіляких націоналістів та ухильників “буває можлива, насамперед, через недостатню революційну пильність, а іноді й грубі помилки місцевих партійних та радянських організацій. Хіба не про це свідчать кричущі факти найгрубішого перекозачення національної політики на Україні? Тут, у ряді районів внаслідок *недооцінювання не-*

розривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні. І тут подекуди була практика позбавлення національних меншин права користатися рідною мовою. А окремі керівні українські працівники посилено пропагували *шовіністичну ідею про обов'язкову українізацію ряду районів СРСР*" ⁵² (виділення наше. — Г.Є.). Оскільки саме Скрипник був ініціатором вищеназваної "шовіністичної ідеї", то ставало зрозуміло, де потрібно шукати винних.

Однак ні самому колишньому наркому освіти, ні його прихильникам не надавалася можливість якось пояснити свої дії. Відрізані від засобів масової інформації, вони й самі не бажали йти проти лінії ЦК ВКП(б) й публічно дискутувати питання національної політики. Авторитет комуністичної партії та її лідерів для них був понад усе. Ставлення Скрипника до цього питання нагадує позицію Шумського, який свої претензії теж намагався не виносити за межі ЦК. Попередник Скрипника на посаді наркома освіти зауважував у зв'язку з обвинуваченням його в націоналізмі: "Чому мовчу? Вважав шкідливим для партії які б то не були суперечки з національного питання в умовах напруженого стану в партії у зв'язку з жорсткою боротьбою з опозицією" ⁵³ (нагадаємо: ставлення "лівої" опозиції до українського національно-культурного розвитку було більш негативним). Не відрізнявся оригінальністю в цьому питанні і Скрипник. Він добре розумів несправедливість звинувачень у націоналізмі. Як згадував уповноважений з хлібозаготівель по Слов'янському району Е. Нольський, на питання, чому Скрипник не бореться за правду, останній рішуче заявив: "Не можна! В цьому вся суть. Це завдасть великої шкоди партії. Не всю правду можна сказати зараз партії та народу. Це може призвести до розколу, до катастрофи. Це озброїть ворогів і багатьох відштовхне від нас" ⁵⁴. Таким чином єдність партії та утримання нею влади, класова позиція виявилися для Скрипника важливішими за законність і справедливість. Але водночас він не став активним учасником кампанії, спрямованої проти "українського націоналізму", не зрадив своїх принципів та людей, з якими тривалий час плідно співпрацював.

На перших порах (у березні—квітні 1933 р.), критикуючи вирішення національного питання скрипниківським Наркоматом освіти, компартійне керівництво давало настанови про те, щоб, як пояснював В. Затонський у березні 1933 р. в листі до М. Попова, не згадувати ім'я колишнього наркома освіти, обмежуючись принциповими рішеннями ⁵⁵. Однак у вирішенні таких питань думку Скрипника як члена політбюро відверто ігнорували, про будь-які досягнення, пов'язані з іменем М. Скрипника згадувати заборонялося. Так, з ініціативи нового наркома освіти В. Затонського 11 березня 1933 р., незважаючи на протест М. Скрипника, шляхом опитування була прийнята постанова ЦК КП(б)У "Про підручники для початкової і середньої школи", в якій якраз і засуджувалася політика попереднього Наркомосу у виданні підручників. У цій постанові ЦК КП(б)У відмінив ряд рішень Наркомату освіти 1928—1930 рр., спрямованих на пропагування "робітної книги" та "журналу-підручника", але ні словом не згадав про рішення стосовно популяризації ідеї стабільного підручника ⁵⁶.

Для самого М. Скрипника таке неприховане ігнорування прав членів політбюро було явною несподіванкою. У своєму листі до політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р. він ще раз нагадав, що, зазвичай, "у випадку, якщо хто-небудь з ПБ голосує проти і прохає про перенесення питання, воно завжди ставиться на обговорення ПБ. В даному випадку, однак,

моє прохання не було прийняте до уваги, і резолюція була надрукована в “Комуністі” від 12 березня. Цим мене позбавили можливості внести, безумовно, необхідні виправлення в цю резолюцію”. Добре аргументувавши свою думку, колишній нарком освіти вимагав відмінити один з основних звинувачувальних пунктів цієї постанови ⁵⁷.

Але про визнання правоти М. Скрипника вже не могло бути й мови, а про справжню дискусію й поготів. Полювання на відьом уже розпочалося. Тому не дивно, що протест не був задоволений. Члени політбюро вирішили, що “навіть остаточна редакція протоколу колегії Наркомосу з 14.II.33 р. цілком відповідає оцінці питання про підручники, що її дано в постанові ЦК КП(б)У з 11.III.” ⁵⁸. Наступними рішеннями, спрямованими на боротьбу зі скрипниківською лінією в Наркомосі була уніфікація навчальних програм та підручників на основі російських (хоча стабільних там теж не було) та зменшення відсотку україномовних шкіл внаслідок відмови від використання на практиці теорії мішаної говірки ⁵⁹.

Варто зазначити, що на той час ще не існувало практики фізичного усунення провідних діячів ВКП(б). Враховуючи великий авторитет М. Скрипника як в українському суспільстві загалом, так і серед комуністів, Сталін спочатку намагався просто усунути його від активної політичної діяльності. Для цього потрібно було перевести українця до Москви на якусь почесну посаду. За свідченням очевидців, у квітні 1933 р. Миколі Олексійовичу було запропоновано очолити генеральну прокуратуру СРСР, яку Сталін намагався створити ⁶⁰. У випадку згоди Скрипника Сталін убив би двох зайців — усунув би його з України і одночасно ліквідував би опір супротивників подальшої централізації каральних органів, оскільки саме колишній нарком освіти був категорично проти такого рішення. І хто знає, кого б саме оголосили основним винуватцем “націоналістичних перекручень”. За словами самого Скрипника, Сталін, прохаючи не заважати працювати Постишеву, дорікав Миколі Олексійовичу в тому, що він “передоручив здійснення національної політики в Україні колишнім боротьбистам — Любченку та Хвилі” ⁶¹. Але Скрипник принципам своїм не зрадив, хоча й добре розумів, що цим самим визначив свою долю. Після цього критика його попередньої роботи наростала мало не щодня.

Вагому роль у боротьбі зі скрипниківським баченням вирішення національних проблем відіграла чистка компартії, яка проводилася, “незважаючи на особи”. Завдання партійної чистки в УСРР взагалі і, зокрема, в Київській області пояснив Д. Мануїльський на зустрічі з київським обласним активом наприкінці травня 1933 р. Він заявив, що під час чистки в першу чергу треба звернути увагу на стан справ у національно-культурному житті, на “ряд установ, що мають високе звання академій, інститутів, учених товариств, в яких часто знаходиться притулок класово-ворожа ідеологія”. Він звинуватив керівників українських комуністів у тому, що вони не мали власної позиції в національному питанні і були під впливом “націоналістів”. Крім того, Мануїльський наголосив на тому, що члени ВКП(б) знають “тільки одних спеціалістів з національного питання — це наша партія більшовиків, яка розв’язує національне питання за вказівками Леніна і Сталіна, і більше ніхто. І кожного партійця, що забув про це, партія буде бити нещадно” ⁶². Цим самим він фактично звинуватив Скрипника, адже колишній нарком освіти, як було добре відомо всім присутнім, неодноразово заявляв, що національне питання — це ще не оране поле, на якому треба багато працювати і теоретикам, і практикакам.

Д. Мануїльський вважав антипартійними спроби надати національному питанню великого значення і заявляв, що це питання завжди було

допоміжним. Оголошувалися націоналістичними та антипартійними й інші теоретичні настанови, які відстоював М. Скрипник. Мануїльський наголошував: тих, хто поділяв подібні ідеї, потрібно було вилучити з партії. Про це він недвозначно заявив наприкінці свого виступу: “Між більшовиками і буржуазними націоналістами завжди точилася запекла боротьба за кадри, за нашу молодь. Її чистка повинна буде виявити тих партійців, які не зуміли в цій боротьбі відстояти партійну лінію”⁶³. Якщо до цього виступу ім’я М. Скрипника, як члена політбюро ЦК КП(б)У, намагалися не згадувати у засобах масової інформації в негативному контексті, то після цього про його помилки, а потім і ухил, заговорили в повний голос. “Санкція на Скрипника” була отримана. Постишев на початку червня на засіданні харківського активу, а потім і на пленумі ЦК КП(б)У сповна скористався таким дозволом. Чубар, виступаючи в Дніпропетровську 9 липня, у зв’язку з цим зауважив: “Виступ т. Постишева на червневому Пленумі з критикою помилок т. Скрипника почав *широку дискусію, широке обговорення помилок* (на той час ці поняття, як ми бачимо, вже вважалися синонімами. — Г.Є.), які було допущено на культурному фронті, на фронті ідеологічному”⁶⁴. Майже всі інші при цьому лишалися “невинними”. Варто звернути увагу на те, що остаточний наступ особисто на Скрипника розпочався у червні. Це зумовлювалося не лише кадровим зміцненням постишевської команди, а й вельми успішною посівною кампанією, що дозволила говорити про початок ліквідації сільськогосподарської кризи. Відтак можна було говорити про правильну політику ВКП(б) на сучасному етапі, в тому числі і в національно-культурному будівництві.

Незважаючи на критику основного теоретика та керівника українізації, компартійне керівництво стежило, щоб ззовні основний курс партії не змінився. У червні 1933 р. на засіданні харківського партактиву Павло Постишев підкреслював: “Партія завжди боролася й далі провадитиме найнепримиреннішу боротьбу проти всяких великодержавницьких елементів. Але партія разом з тим громила й громитиме всякі шовіністичні, петлюрівські елементи, хоч би в які маски вони не вдягалися”⁶⁵. Звичайно, завдання боротьби з націонал-комуністами значно полегшувалося фактичною відсутністю полеміки. Та все-таки хоч якесь обґрунтування змін у проведенні національної політики треба було зробити.

З метою всебічного “викриття” скрипниківської національної політики П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступає О. Шліхтер⁶⁶, історії України та КП(б)У — М. Попов⁶⁷, мовознавства — А. Хвиля⁶⁸, питань освіти — В. Затонський⁶⁹, тощо⁷⁰. Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Саме з цієї причини вони критикували діяльність Скрипника в основному за період з 1930 по 1932 рр. (в той час М. Попов та П. Постишев не працювали в Україні). Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) за допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу намагалися обілити своє ім’я, довести свою відданість вищому компартійному керівництву і залишитися на керівних посадах у ЦК КП(б)У.

Основною метою національної політики Москви відтепер була ліквідація національного змісту української культури. В липні 1933 р.

О. Шліхтер, критикуючи М. Скрипника, з обуренням висловлювався на відкритих партзборах Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (далі — ВУАМЛІН): “На чому повинна базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”⁷¹.

Така позиція М. Скрипника справді не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво якраз намагалося за допомогою політики коренізації ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити менталітет українського народу, пристосувавши його до своїх власних потреб. Недарма ж постійно твердилося про “соціалістичний” (але на той час ще не русофільський!) зміст української культури.

Після пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у червні 1933 р., Постишев, при згоді інших членів політбюро, всіляко намагався схилити Скрипника до визнання принциповості допущених ним помилок. Проте зробити цього повною мірою не вдалося. Хоча Микола Олексійович і визнавав, що в його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази в резолюціях політбюро ЦК КП(б)У звучала пропозиція колишньому наркомові освіти написати покайного листа⁷². Та всі документи, які він подавав на розгляд керівництва КП(б)У, не задовольняли П. Постишева. Потрібного “зізнання” сталінському сатрапу отримати не вдавалося.

3 липня 1933 р., отримавши третього такого листа Скрипника та ще не опрацювавши його, члени політбюро ЦК КП(б)У прийняли рішення про проведення 7 липня 1933 р. широкого зібрання харківського активу, на якому мав виступити М. Попов з доповіддю на тему: “Про націоналістичні ухили в лавах української організації та про завдання боротьби з ними”. Очікувався також виступ Скрипника з покайням, лист-статтю якого до того часу намагалися вже опублікувати⁷³. Оскільки наступного дня виявилось, що нове “зізнання” не задовольняє Постишева, то 5 липня політбюро прийняло рішення востаннє запропонувати Скрипнику все-таки написати листа. При цьому зазначили, що в його основі “мають бути положення, висунуті тов. Постишевим”⁷⁴. Водночас наголошувалося, що зібрання Харківського активу відбудеться у будь-якому разі⁷⁵.

Однак не так сталося, як гадалося. Після того, як на засіданні політбюро вранці 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз накинулися на Скрипника, вимагаючи покайня, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна. Після цього Микола Олексійович покінчив життя самогубством. До речі, після того, як він покинув засідання, члени політбюро встигли виключити його з членів цього керівного органу КП(б)У⁷⁶. За свідченнями очевидців, після пострілу в себе нарком помирав на руках Косіора, і останні слова Скрипника були звернені саме до нього. В них він прохав пробачення за цю останню — справжню — свою помилку⁷⁷.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики та якось заспокоїти широкі партійні маси, на засіданні політбюро 10 липня 1933 р. приймається постанова “Про доповідачів на активах з питання “Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними””. В цьому документі говорилося про необхідність виїзду членів ПБ в обласні

та великі міські парторганізації з метою роз'яснення помилок Скрипника та питань подальшого проведення національної політики.

Смерть М. О. Скрипника була несподіваною для компартійного керівництва. Це самогубство зривало наміри П. Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на наступному (після зібрання харківського активу) пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало б також визнання ним власних помилок. Адже Скрипник був популярним і шанованим політиком в українському суспільстві, і його смерть викликала чимало запитань. На виступі у Дніпропетровську в липні 1933 р. Чубаря запитали: “Ходять розмови серед робітників, що Скрипник загубив себе як протест проти того, до чого довели Україну. Чи дійсно це так?” Відповідь Чубаря була надзвичайно “змістовна”: “Хіба у комуніста може виникнути таке питання?”⁷⁸. Цікавилися також політичним заповітом Скрипника, авторитет якого серед значної частини працівників знищити не вдалося. Водночас задавалися питання-звинувачення стосовно Любченка та Хвилі, яких Чубар був змушений виправдовувати та захищати⁷⁹.

Самогубство людини, яка мала на той час величезний авторитет в Україні, яскраво висвітило кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть М. Скрипника сприяли поширенню переконання, що проводити неприховану шовіністичну лінію у національному питанні було вже неможливо. Цікаво, що рішенням політбюро доповідачами з питань національної політики були призначені Любченко (Одеса та Тирасполь), Попов (Київ та Чернігів), Чубар (Дніпропетровськ), Затонський (Сталіно), Кіллерог (Вінниця)⁸⁰, але не було номінально головного комуніста України — Косіора. Над ним згущалися хмари...

Наприкінці літа — на початку осені 1933 р. владні структури збиралися підвести певні підсумки боротьби з “українським націоналізмом”. Однак зробити це в запланований термін не вдавалося. Представники компартійної верхівки в Україні бачили розгубленість місцевого керівництва, нерозуміння суті і мети започаткованих змін, адже тезу про великодержавний націоналізм як головну небезпеку в національному питанні ніхто не відміняв. Нові завдання повністю не розуміли навіть комуністичні агітатори, які працювали в засобах масової інформації. Так, проаналізувавши ряд статей, надрукованих на цю тему в українських журналах, тодішній завкультпропом ЦК КП(б)У М. Кіллерог у відповідній записці П. Постишеву від 4 вересня 1933 р. зазначав, що “у висвітленні завдання боротьби на два фронти не все гаразд”⁸¹. Спочатку проведення об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало розглядатися питання про національну політику партії, було заплановане на 25 вересня⁸², але через невідповідність до його обговорення пленум перенесли на 10 жовтня⁸³, а скликали, як відомо, аж 18—22 листопада 1933 р.

Причиною цього перенесення стали не лише нерозуміння на місцях, а й неузгодженість дій всередині партійного керівництва України. Як ми вже наголошували вище, ще у серпні 1932 р. Сталін запланував усунути Косіора з посади керівника парторганізації України. До того ж останній не проявив навесні-влітку 1933 р. потрібної активності у цькуванні Скрипника. Не дивно, що Косіору влітку — на початку осені 1933 р., як свого часу Скрипнику, стало непереливки. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що Косіор не брав активної участі в розробці національної політики після смерті колишнього наркома освіти. Більше того, члени політбюро саме Косіора почали вважати головним винуватцем у “перегибах” українізації. На одному із засідань розширеного харківського акти-

ву на нього почали чинити такий же тиск, як свого часу на червневому 1933 р. харківському активі, а потім і пленумі ЦК КП(б)У це робилося стосовно Скрипника.

Але плани Сталіна змінилися. З центру до України надійшов лист, у якому підкреслювалося, що “зовсім неправильно є спроба інших членів Політбюро ЦК КП(б)У зняти з себе відповідальність за помилки, котрих припускалося політбюро в цілому. Ці виступи більшості членів та кандидатів Політбюро ЦК КП(б)У, які працювали з Косіором протягом кількох років, не можуть тлумачитися інакше, як спроба відозви т. Косіора з України”. Наголосивши, що політбюро ЦК КП(б)У перевищило свої повноваження, фактично поставивши питання про звільнення Косіора, у листі далі підкреслювалося: “ЦК ВКП(б) вважає, що т. Косіор повинен залишатися в Україні. Це тим більше правильно і необхідно тепер, коли у зв’язку з непартійним вчинком т. Скрипника, котрий покінчив життя самогубством, звільнення т. Косіора може тлумачитися як незгода з національною політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатися як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами”⁸⁴.

Косіор був не просто залишений на своїй посаді. Щоб довести і українським партійцям, і друзям та ворогам за кордоном, що в Україні нічого кардинально не змінилося, Косіора, якого багато хто вважав мало не бранцем⁸⁵, зробили основним доповідачем на об’єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У, присвяченому аналізу питань національної політики. А з часом його позиції в КП(б)У не лише не ослабли, а навіть поступово посилювалися.

Протягом липня — листопада компартійне керівництво УСРР змінює акценти у поясненні ролі колишнього наркома освіти в національній політиці партії. Якщо в липні члени політбюро у своїх виступах на обласних та міських партактивах звинувачували його переважно в помилках та прорахунках у проведенні національної політики, то в листопаді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев уже говорив про створення націоналістичного ухилу на чолі з М. Скрипником, що почав формуватися й “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”⁸⁶. В усіх негараздах сільського господарства звинувачувалися таким чином “українські націоналісти”. Саме на цьому пленумі український націоналізм вперше назвали головною небезпекою в Україні⁸⁷. Ця резолюція, до речі, ніколи не була скасована комуністичною владою. Великодержавний шовінізм більше ніколи не визнавався в Україні основною небезпекою.

Оголосивши боротьбу українському націоналізмові на “теоретичному фронті”, в органах Наркомосу та наукових установах, у літературі та мистецтві, поставивши завдання підготувати більшовицькі кадри в середовищі нацменшостей, “особливо серед польської та німецької людності”, пленум не забув згадати і про великодержавний шовінізм, представники якого “намагаються витлумачити рішучу боротьбу партії з петлюрівськими елементами як ревізію національної політики”. Розгром “українського націоналізму”, виявляється, і є “найдоконечніша умова і складова частина більшовицької українізації”. Звичайно, партія мала продовжувати боротьбу проти великодержавного націоналізму, який, як зазначалося в резолюції, “є спільник і значною мірою живлюще джерело” для українського націоналізму⁸⁸. Тобто, фактично знову було підтверджено рішення XII з’їзду РКП(б), в якому російський шовінізм називався небезпечним не сам

по собі, а саме як живлюще джерело для справді небезпечного “місцевого націоналізму”. Подібні настанови були повторені й на XII з’їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р.

На XVII з’їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й. Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні ВКП(б) до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслив Й. Сталін у звітній доповіді XVII з’їзду ВКП(б), — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”⁸⁹. Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну⁹⁰. До речі, весь 1933 р. Москва не просто уважно стежила за подіями в Україні, а й безпосередньо керувала ними. Усі свої дії українські “борці з націоналізмом” узгоджували, як свідчать архівні матеріали, зі Сталіним та Кагановичем особисто. Це стосується й виступів та резолюції листопадового 1933 р. пленуму з питань національної політики.

Важливою особливістю боротьби з “націоналістичним ухилом” на відміну від боротьби з попередніми опозиціями (“лівими”, “правими”, троцькістськими та ін.) було те, що у компартійного керівництва відпала потреба доводити свою правоту у формі бодай формальної дискусії. Адже виснажене колективізацією й голодомором українське селянство, яке й було головною соціальною опорою українізації, вже не могло чинити опір. У тоталітарній державі всі процеси мали бути уніфікованими, ніяких місцевих особливостей не повинно було бути. А щоб не виникало навіть формальних питань, у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У ще раз наголошувалося, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета є встановлення комунізму та злиття всіх національностей”⁹¹.

Та все-таки питання остаточного “злиття націй” ще не стояло на порядку денному у компартійного керівництва. Зокрема, головну проблему в місцях компактного проживання національних меншин, особливо польської та німецької, становили величезні труднощі в процесі більшовизації освіти та культури, який, за визначенням В. Даниленка, відбувався паралельно з ходом коренізації⁹². Компартійному керівництву не вдалося підірвати національні основи культурного життя, позбавити здатності до опору представників цих народів⁹³. Кращим, але далеким від бажаного був стан справ з “перевихованням” українців. Зрозуміло, ці недоліки потрібно було якось ліквідувати.

Однак для здійснення бажаного не вистачало кадрів, та й населення ще не було готове до повної ліквідації національного змісту (не кажучи вже про форму) рідної культури. Лише усунувши Скрипника, лише зробивши національне питання знову другорядним, компартійне керівництво могло б надіятися на виховання таких кадрів в Україні, які могли б виконати давнє бажання В. Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською.

Для виправлення ситуації компартійне керівництво потребувало чималої кількості вірних виконавців. Та швидко знайти їх серед місцевого населення України було неможливо. Для пошуку та виховання таких кадрів потрібен був час. Тому після приїзду П. Постишева в УСРР на головні ролі висували саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу у 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 чоловік, замінивши при цьому 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних

контрольних комісій⁹⁴. І це у той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁹⁵.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливим взяти під цілковитий контроль село, свідчить і те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У, в колгоспи УСРР було направлено з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95 % їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад⁹⁶. Крім того, у 643 політвідділи МТС та у 203 радгоспи на постійну роботу було послано понад 3000 керівних працівників⁹⁷. Оскільки нові керівники приїжджали переважно з Росії або, в кращому випадку, з великих промислових міст України, то про елементарне розуміння ними української мови, не кажучи вже про вільне володіння нею чи шанування української культури, говорити не доводилося. Досить розповсюдженою була ситуація, коли абсолютну більшість комуністів у партосередках становили українці, але, оскільки надісланий їм парторг не знав української мови, вся робота велася російською мовою. А це не могло не породжувати нову хвилю зростання почуття меншовартості серед українців.

Варто також наголосити, що процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно зі знищенням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня—грудня 1933 р. в результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, які пройшли чистку, відсів становив 84 653 особи⁹⁸. Причому компартійні керманічі України визнавали, що 48,1 % виключених з партії припадає на тих, хто вступив у лави КП(б)У у 1931—1932 рр.⁹⁹ Загалом, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 чол.¹⁰⁰ (за іншими даними, кількість комуністів в Україні зменшилася на 194 822 чол.¹⁰¹). Цікаво, якщо в середньому по СРСР відсів у ході чистки, що проходила по 11 областях, становив 17 %, то в Україні ця цифра становила 19,3 %¹⁰².

Однак при всій цій масовій зміні кадрів компартійна верхівка пам'ятала, що без підтримки хоча б частини населення обійтися неможливо. Тому влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації¹⁰³. Мало того, саме “українських націоналістів” компартійне керівництво звинувачує тепер у зриві українізації. Їм, як говорив П. Постишев у жовтні 1934 р. в доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, “вигідно представити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури”¹⁰⁴.

Одним із чинників нової постановки питання про головну небезпеку в національному питанні (від листопада 1933 р. — український націоналізм) визнавалася “посилена увага і зацікавленість міжнародного імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини, зокрема, до України як плацдарму боротьби проти СРСР”¹⁰⁵. Тому сам факт існування людей, які мали певні симпатії до “окремішності” від Москви, був небезпечним для сталінського режиму. Тому теза про те, що саме національна політика Скрипника “стала виною притуплення революційної пильності та утвореного прориву в сільському господарстві”¹⁰⁶, була цілком доречною. Але при цьому компартійна верхівка прекрасно розуміла, що самими лише репресіями переконати основну масу населення у своїй правоті неможливо, потрібно продовжувати українізацію, інакше наслідки можуть бути (в тому числі і з огляду на міжнародне становище) непередбачуваними.

Підтвердження своїм побоюванням керівники ЦК ВКП(б) знаходили на території України. Чимало українських комуністів, які вважали себе

відданими комуністичній ідеї і інтернаціоналізм розуміли як рівність усіх націй, розчарувалися в національній політиці партії, вважаючи розгром так званого “націоналістичного ухилу” поверненням великодержавного шовінізму. Про такі настрої серед частини комуністів Харківщини свідчить анонімний лист від імені 150 комуністів, про який згадав П. Постишев на XII з’їзді ВКП(б). Автори листа так говорили про перенесення столиці з Харкова до Києва: “Це — димова завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг: “Україна — невід’ємна частина Радянського Союзу” щось дуже схожий на лозунг — “єдина неділима”¹⁰⁷.

Компартійній верхівці вкрай необхідно було послабити подібні настрої, створити в українців ілюзію їх державності й самостійності, рівності з російським народом. Адже в майбутній світовій війні, яка здавалася неминучою, симпатії українського народу були необхідні. Зваливши провину за голодомор на “націоналістів” та “куркулів”, компартійна верхівка мала довести українцям, що українська влада — це їхня рідна влада, що на чолі державних органів влади стоять прості вихідці з українського народу, а національне питання роздмухується саме “буржуазією”.

З цією метою відразу ж після розгрому “націоналістичного ухилу” на XII з’їзді КП(б)У приймається рішення про переведення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього ЦК ВКП(б) суворо стежив за тим, щоб відсоток українців у КП(б)У суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Компартійне керівництво намагалось не допустити такого стану, як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі українські кадри, які лише за національною ознакою були б українцями та знали українську мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам’ять українців необхідно було ліквідувати, щоб у майбутньому керівництво СРСР могло не турбуватися за існування цієї держави, а сміливо проводити будь-які експерименти над власним народом. Тому, покінчивши у 1934 р. з прихильниками Скрипника, тими українцями, у яких була добре розвинута національна самосвідомість, партійна еліта береться за продовження українізації. Зовні це виглядало цілком логічно — адже у 1933 р. основною ідеєю боротьби з “ухилом” Скрипника була ідея заміни “петлюрівської” українізації на “більшовицьку”.

Підведемо підсумки. Владні структури СРСР від самого початку політики коренізації використовували українських націонал-комуністів для того, щоб розколоти українське суспільство. Особливо цей процес посилювався на початку 1930-х років. Лише розколовши прихильників української державності і селян, нацькувавши їх одне на одного, більшовицьке керівництво могло без особливих турбот перемогти їх поодиночі. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалась підготувати ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів, тому що незадоволених таким примусом знаходилося чимало. Отже, припинення активної українізації повинно було мати в майбутньому певну підтримку в українському суспільстві. Тим більше, що політика колективізації, з огляду на менталітет українського народу, не могла стати популярною серед українських селян.

Більше того, використовуючи метод батога та медяника, вищому сталінському керівництву вже в 1933 р. вдалося розколоти прихильників

українського націонал-комунізму й протиставити їх одне одному. Тому зрозуміло, що компартійна верхівка швидко знайшла “винних” у зриві сільськогосподарської кампанії. Користуючись тим, що українське селянство було ослаблене голодомором, тим, що українські комуністи внаслідок колонізаторської політики Москви, якій вони не могли нічого протиставити, не мали широкої підтримки мас, бо саме вони й були виконавцями такої політики, хоча іноді й протестували, компартійна верхівка СРСР звинуватила в усіх негараздах українських “націоналістів”¹⁰⁸. Тобто винними виявилися якраз ті, хто так чи інакше намагався протистояти подібним діям партійного центру, ті, хто, знаючи справжній стан справ в українському селі, вимагав зменшити плани здачі хліба державі й таким чином врятувати від голоду українське селянство.

П. Постишев, С. Косіор та інші представники партійного керівництва в Україні протягом 1933—1937 рр. неодноразово нагадували про особливості “класової боротьби” в Україні. Перша особливість, за словами П. Постишева, полягала в тому, що “на Україні класовий ворог веде свою боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором”¹⁰⁹. Тобто всі, хто був незадоволений підлеглим станом України і намагався встановити справжню, а не декларативну рівність, автоматично могли потрапити під звинувачення в прихильності до “класового ворога”. Сюди ж потрапляли й усі інші, хто був незадоволений політикою ЦК ВКП(б) у сільському господарстві.

Інша особливість “класової боротьби”, згідно з думкою компартійного керівництва, полягала в тому, що “на Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій”¹¹⁰, з членами яких потрібно нещадно боротися. Перш за все це стосувалося вихідців з боротьбистів, укапістів, бундівців. Постишев визнавав, що прорив 1931—1932 рр. “був не тільки проривом у сільському господарстві, не тільки в здійсненні національної політики, а це також був прорив у розумінні особливого засмічення рядів КП(б)У в ті роки. 1931—1932 рр. були роками особливого засмічення рядів КП(б)У антирадянськими, націоналістичними, шпигунськими, диверсантами ворожими елементами”¹¹¹.

Можна зробити висновок: відправляючи П. Постишева в Україну сталінське керівництво ставило перед ним важливі завдання. Основною ж метою було зовсім не виправлення тяжкого становища у сільському господарстві (цього при зміні економічної політики на селі та наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р., місцеві керівники могли добитися й без нього). Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку стосовно розвитку тих чи інших подій.

Думку про те, що головною метою діяльності Постишева була саме зміна курсу в національній політиці, висловив і професор Дж. Сандберг, голова міжнародної комісії по розслідуванню голоду 1932—1933 рр. в Україні, що діяла у 1988—1990 рр. за ініціативою Всесвітнього конгресу вільних українців¹¹². І це зрозуміло. Адже політика коренізації призводила до того, що українські комуністи починали вимагати для себе більше прав і вважати, що українці мають такі ж самі права в національному, культурному та господарському розвитку, як і росіяни. Вони вимагали справжньої, а не декларативної рівності. А це було справді небезпечно для сталінського режиму.

Надаючи землю селянам та запроваджуючи неп, більшовики не збиралися допомагати їх економічному зміцненню, так само, й оголосивши

політику коренізації та погоджуючись на співпрацю з українськими національними силами, вони не планували сприяти українському національному відродженню. Проте, залишивши незмінною стратегічну мету своєї національної політики (“злиття націй”), вони зробили певні поступки у тактиці, вигравши час для зміцнення влади та виховання необхідних кадрів.

Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації, після терору голодом та ліквідації навіть потенційного опору селянства, що й було соціальною базою українства, остаточно зникла потреба в лояльному ставленні до українського національного відродження та до виявів національної самосвідомості серед українців. Але оскільки ідеї рівності всіх республік і народів СРСР набули широкого поширення, оскільки здійснення політики українізації, хай і з іншою метою, але все-таки було започатковане в радянській Україні саме ЦК ВКП(б), то діяти потрібно було досить обережно. Оскільки культурний гегемонізм більшовиків мав теоретичну форму пролетарського інтернаціоналізму, що передбачав поступовість та добровільність у процесі “злиття націй”, то, як зауважив І. Дзюба, “наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могли не обмежувати і бодай трохи “облагороджувати” практику”¹¹³. Тому головною ідеєю під час зміни національної політики компартійного керівництва в 1933—1934 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на “більшовицьку”. Фактично пропагувалась ідея вивчення української мови та культури не з метою допомоги в подальшому розвитку, а якраз з метою нівелювання культурних та історичних особливостей українців, намагання обґрунтувати в майбутньому злиття українців з росіянами. Адже компартійна верхівка добре розуміла, що, лише очоливши культурні та історичні процеси в Україні, вона мала можливість спочатку зменшувати їх розбіжності з російськими, а потім і взагалі ці відмінності знищити. Прям атака на українську культуру, як показував історичний досвід, могла призвести до прямо протилежних результатів.

Після 1933 р. як українці, так і представники національних меншин, які жили на території України, перестають бути суб’єктом національної політики. Тобто, вони втрачають можливість певною мірою саморозвиватися, їх культура втрачає національний зміст, національно-культурні процеси переходять під повний контроль більшовицького керівництва. Але “вкорінення” влади, після деяких втрат, продовжується, тобто відбулася відмова від однієї з форм коренізації — співробітництва з прихильниками національного відродження, навіть комуністичного гатунку, лояльне ставлення до яких стало непотрібним більшовицькій владі.

¹ З Резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії у національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.

² Там само.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 74.

⁴ Там само, арк. 16.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і уряду 1917—1959 // Збірник документів. — Т. 1. — К., 1959. — С. 505.

⁶ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 107 — 108.

⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 204.

⁸ Див.: Єфіменко Г. Г.: Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — 304 с.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 15.

¹⁰ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області // Голод 1932—1933 років в Україні : очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

¹¹ С о л д а т е н к о В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 199.

¹² Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг./ Сост. О. В. Х л е в н ю к, Р. У. Д э в и с, Л. П. К о ш е л е в а, Э. А. Р и с, Л. А. Р о г о в а я. — М., 2001. — С. 274.

¹³ Там само. — С. 273—274.

¹⁴ Там само. — С. 284.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1.

¹⁶ Там само. — Арк. 22.

¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 76.

¹⁸ С т а л і н Й. В. Твори. — К., 1951. — Т. 13. — С. 232.

¹⁹ РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 3, спр. 914, арк. 13. У постанові оголошувалося, що українські партійні організації не справились із завданням організації хлібозаготівель та виконанням плану хлібоздачі, незважаючи на те, що вони тричі скорочувались. У зв'язку з цим у трьох основних сільськогосподарських областях — Харківській, Дніпропетровській та Одеській звільнялися їх керівники — відповідно Терехов, Строганов та Майоров, і призначалися нові — Постишев, Хатаєвич та Разумов. Однак згодом, рішенням від 30 січня, були внесені деякі корективи. Так, Разумова лишили на посаді першого секретаря Татобкому, а в Одеську область призначили Вегера, який до цього працював секретарем партійної організації Кримської автономії.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 86.

²¹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 лютого. Повідомлення про пленум харківського обкому від 29 січня було надруковане 30 січня в газеті Вісті ВУЦВК. Ось його зміст: "29 січня відбувся об'єднаний пленум Харківського облкому та міськкому КП(б)У. В зв'язку з відкликанням т. Терехова в розпорядження ЦК ВКП(б) пленум ухвалив: 1.) звільнити т. Терехова від обов'язків першого секретаря облкому та міськкому. 2.) На першого секретаря облкому та міськкому обрати т. Постишева П.П., ввівши його до складу членів пленумів і бюро облкому та міськкому.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6197, арк. 58.

²³ Комуніст. — 1933. — 10 лютого.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 9.

²⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 292, арк. 191.

²⁶ РДАСПІ. — Ф. 3, оп. 81, спр. 130, арк. 84.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 9.

²⁸ Комуніст. — 1933. — 16 лютого.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 17.

³⁰ С к р и п н и к М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. — Харків, 1933. — С. 14.

³¹ Там само. — С. 4.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 168. Двома тижнями пізніше до складу комісії ввійшли також Попов та Затонський.

³³ Там само. — Спр. 331, арк. 76.

³⁴ Там само. — Арк. 194. Заступниками В. Балицького призначалися К. Карлсон та І. Леплевський. Останній, до речі, став наркомом внутрішніх справ після арешту В. Балицького влітку 1937 р. Замінив його на цій посаді в січні 1938 р. О. Успенський.

³⁵ Там само. — Спр. 282, арк. 13.

³⁶ Там само. — Арк. 191—193.

³⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 76—77.

³⁸ Там само. — Арк. 78.

³⁹ Там само. — Арк. 79—82.

⁴⁰ Там само. — Арк. 82.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 83.

⁴³ С о л д а т е н к о В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 218.

⁴⁴ Розглянуто за: Ш а п о в а л Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 116.

⁴⁵ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 85.

⁴⁶ Там само. — Арк. 87.

⁴⁷ Там само. — Арк. 90—93.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.

⁴⁹ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 92.

⁵⁰ Комуніст. — 1933. — 29 квітня.

- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 970, арк. 27.
 - ⁵² Правда. — 1933. — 10 марта, Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 березня.
 - ⁵³ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 181.
 - ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 5.
 - ⁵⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
 - ⁵⁶ Там само. — Оп. 6, спр. 282, арк. 66.
 - ⁵⁷ Там само. — Оп. 20, спр. 6227, арк. 10.
 - ⁵⁸ Там само. — Оп. 6, спр. 282, арк. 84.
 - ⁵⁹ Більш докладно див: Є ф і м е н к о Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932—1938 рр. (Освіта та наука). Історичні зошити. — К., 2000. — 72 с.
 - ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 970, арк. 21.
 - ⁶¹ Там само.
 - ⁶² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 29 травня.
 - ⁶³ Там само.
 - ⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4402, оп. 1, спр. 216, арк. 29.
 - ⁶⁵ П о с т и ш е в П. П. Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 10.
 - ⁶⁶ Ш л і х т е р О. Г. За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. — 1933. — № 5—6. Березень—квітень. — С. 30—46.
 - ⁶⁷ П о п о в М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // П о п о в М. М. За Радянську Україну — невід'ємну частину СРСР. — Харків, 1935. — С. 22—42.
 - ⁶⁸ Х в и л я А. Викоренити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. Травень—червень. — С. 42—57.
 - ⁶⁹ З а т о н с ь к и й В. П. З питань національної політики // Більшовик України. — 1933. — № 9—10. — С. 107—118.
 - ⁷⁰ Більш докладно про це див у кн.: Є ф і м е н к о Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — 303 с.
 - ⁷¹ Ш л і х т е р О. Г. Чергові завдання. — С. 64.
 - ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 111, 124; спр. 284, арк. 24, 30.
 - ⁷³ Там само. — Спр. 334, арк. 49.
 - ⁷⁴ Там само. — Спр. 311, арк. 137.
 - ⁷⁵ Там само.
 - ⁷⁶ Там само. — Спр. 284, арк. 30.
 - ⁷⁷ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 13.
 - ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4402, оп. 1, спр. 216, арк. 64.
 - ⁷⁹ Там само. — Арк. 70.
 - ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 46.
 - ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6217, арк. 19.
 - ⁸² Там само. — Оп. 6, спр. 285, арк. 49.
 - ⁸³ Там само. — Арк. 64.
 - ⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 131, арк. 127.
 - ⁸⁵ Саме такою була тональність багатьох публікацій західноукраїнської преси, що, зокрема, аналізувалася в огляді Поповим та Хвилею репортажів про листопадовий 1933 р. Пленум ЦК КП(б)У. — Див: РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 81, арк. 117—126.
 - ⁸⁶ П о с т и ш е в П. Советская Украина — несокрушимый форпост великого СССР. (Речь на объединённом пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У 21 ноября 1933 г.) // П о с т и ш е в П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35.
 - ⁸⁷ Там само. — С. 70.
 - ⁸⁸ Резолюція об'єднаного пленуму... // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 268—272.
 - ⁸⁹ С т а л і н Й. В. — Твори. — Т. 13. — С. 357.
 - ⁹⁰ Там само.
 - ⁹¹ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики партії / Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 265.
 - ⁹² Д а н и л е н к о В. М. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті Радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 2. — К., 1994. — С. 103.
- Під терміном “більшовизація” ми розуміємо нав'язування неросійським народам таких ідеалів та цінностей в культурі, побуті та господарському житті, які нехарактерні для них, але є необхідними для утвердження тоталітарного ладу в радянській імперії. Однією з основних рис більшовизації є розрив з історичним минулим та традиційними

цінностями як такими, що мали “буржуазний” характер. Особливістю більшовизації даного періоду є те, що її намагалися здійснювати на рідній для неросійських народів мові.

⁹³ Про репресії проти діячів польського національно-культурного будівництва в радянській Україні, що розпочалися ще влітку 1933 р. (під час активної боротьби з українським націоналізмом, що виливалося навіть у збільшення кількості польських шкіл) див.: Р у б л ь о в О л е к с а н д р. Викриття “агентури польського фашизму” в УСРР: “Справа “Польської Військової Організації” 1933—1934 рр. (мета, механізм, фабрикація, наслідки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки // Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7: Спеціальний.—К., 2003.—С. 170—189.

⁹⁴ Правда.—1933.—24 ноября.

⁹⁵ Б а б к о Ю. В. Партийне будівництво на Україні.—Львів, 1971.—С. 15.

⁹⁶ ЦДАГО України.—Ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 68.

⁹⁷ Правда.—1933.—22 ноября.

⁹⁸ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 238.

⁹⁹ ЦДАГО України.—Ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 58.

¹⁰⁰ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 299.

¹⁰¹ Компартія України. Цифри. Матеріали: до XXVIII з'їзду компартії.—К., 1990.—С. 7.

¹⁰² XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції.—Харків, 1934.—С. 57.

¹⁰³ П о с т ы ш е в П. П. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации / Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б)У и облисполкома 17 октября 1934 г. // П о с т ы ш е в П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине.—К., 1935.—С. 103.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ ЦДАГО України.—Ф. 237, оп. 1, спр. 11, арк. 89.

¹⁰⁶ Там само.—Спр. 10, арк. 2.

¹⁰⁷ XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 465.

¹⁰⁸ Про використання судових процесів над українськими націонал-комуністами з метою зміцнення впливу на селян після голодомору 1932—1933 рр. див.: Є ф і м е н к о Г. Г. Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932—1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки // Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7: Спеціальний.—К.—Інститут історії України НАН України.—2003.—С. 276—285.

¹⁰⁹ П о с т ы ш е в П. Підсумки перевірки партійних документів // Більшовик України.—1936.—№ 3.—С. 10.

¹¹⁰ Там само.—С. 10.

¹¹¹ Там само.—С. 20.

¹¹² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет.—К., 1992.—С. 133.

¹¹³ Д з ю б а І. М. Україна перед сфінксом майбутнього.—К., 2001.—С. 9.

Л. В. ГРИНЕВИЧ (Київ)

**СТАЛІНСЬКА “РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ”
ТА ГОЛОД 1933 р. ЯК ФАКТОРИ ПОЛІТИЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ**

Процес політизації української спільноти активізувався ще в середині ХІХ ст. під впливом об’єктивних чинників, а також як політичний виклик дискримінації, що нею було позначене життя українства, розмежованого кордонами Російської й Австро-Угорської імперій. З початком Першої світової війни, за умов революції та громадянської війни цей процес значно прискорився, обернувшись посиленням етнічної самосвідомості серед широких мас населення, рішучим виходом українських політичних партій і рухів на політичну арену, активними спробами національного державотворення. Поразка УНР та встановлення влади більшовиків, які насаджували класову парадигму, не зупинили цей процес, хоча й значно загальмували його. Декларування федеративного устрою СРСР, здійснення впро-

довж 20-х рр. національної реформи в країні (політики коренізації), закономірним наслідком якої став новий виток етнічного ренесансу, з одного боку, а з іншого — формальний характер української радянської державності, невідповідність декларацій і практики правлячої партії в національному питанні і, як наслідок цього, збереження обмежених прав і можливостей українського етносу в економічній, політичній, культурній та інших сферах суспільного життя, були тим сприятливим ґрунтом, на якому поволі зрощувалась українська етнополітична свідомість, відбувалося становлення нової політичної еліти (за визначенням Дж. Ротшильда, “політичних антрепренерів”¹ та формувалась потенційна соціальна база українського національно-визвольного руху. Однак вирішальними факторами політизації української спільноти стали розпочата сталінським керівництвом наприкінці 20-х рр. форсована колективізація сільського господарства і голодомор 1933 р. Черговий “аграрний експеримент” більшовицького керівництва був водночас зухвалим наступом на основи самого буття українського етносу, зумовивши, наскільки це тільки було можливо за умов існування компартійної диктатури і тотального терору, його активний спротив існуючому політичному режиму, значно посиливши національну солідарність у масі українського населення та прискоривши інкорпорацію в суспільну свідомість ідеї самостійної України як політичного ідеалу нації. Процес політизації української спільноти мав ланцюговий характер: паралельно з українцями тенденцію до національного згуртування, рішучу готовність виступити на захист національних прав продемонстрували й національні меншини — поляки, німці, євреї та ін. Отже, розглянемо докладніше вплив сталінської “революції згори” на процес політизації української спільноти, зосередившись на визначенні його змісту, характеру та наслідків.

Реанімація продрозверстки у вигляді хлібозаготівель, нескінченні фінансові визиски, масові репресії і, врешті-решт голод, що охопив південно-західні райони України вже влітку 1928 р., викликали сплеск негативних політичних настроїв в українському суспільстві, насамперед на селі, позначившись розгортанням як пасивних, так і активних форм опору владі. Схожі за своїм антирадянським, антикомуністичним спрямуванням з “контрреволюційними виступами” в інших хлібних регіонах СРСР, скажімо, в Центральній-Чорноземній області РСФРР (ЦЧО), акції масового протесту в Україні мали свою виразну специфіку, яка полягала у найтіснішому переплетенні в них соціальних і національних мотивів. Ці акції в значній масі українського села та почасти серед української інтелігенції й робітництва були не тільки відчутними, але й відігравали принципово важливу роль: власне кажучи, практично всі соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління в Україні, оцінювалися поважною часткою української спільноти саме через призму національних почуттів та національних інтересів.

У березні 1928 р. вождь республіканської партійної організації Л. Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібозаготівельних кампаній в Україні спричинив “посилення шовінізму”, причому “не тільки зверху, але й знизу”². “Ми маємо балачки про те, — констатував він, — що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем”³. Зроблене на такому високому адміністративному рівні визнання факту зростання національних настроїв в Україні було вельми показовим і, як можна судити за численними архівними ма-

теріалами, вповні адекватно відбивало тогочасні реалії. Й справді, такі “незручні” для влади питання, як “куди подівся зібраний в Україні хліб?”, “чому хліборобна республіка тепер голодує?”, “хто винен у триваючому пограбуванні українського села та стрімкому зубожінні міста?” не тільки найактивнішим чином мусувалися серед різних верств населення, але й різко актуалізували на рівні суспільної свідомості проблему прямого й найтіснішого зв’язку між трагедією, що насувалася на Україну, та її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому фоні природно поставало питання про безперспективність подальшого перебування УСРР у складі СРСР та потребу здобуття нею статусу самостійної держави. Водночас невдоволення напівколоніальним сьогоденням України сприяло активізації колективної історичної пам’яті, зумовлювало звернення суспільної думки до державотворчого досвіду доби революції і громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів, насамперед С. Петлюру, постать якого перетворилася на символічне уособлення ідеї самостійної Української держави, а також позитивні оцінки Української Народної Республіки та спроби пояснити сучасні труднощі поразкою цієї останньої постійно фіксувалися в донесеннях ДПУ, яке оцінювало цей феномен як ще один важливий доказ зростання в республіці “яскраво-шовіністичних настроїв”.

Характерні в цьому відношенні розмови були зафіксовані спецорганами вже в лютому-березні 1928 р. серед селянської молоді, що проходила службу в частинах і з’єднаннях УВО. Обурюючись з приводу хлібних реквізицій та фінансового тиску на батьків, червоноармійці-селяни прямо говорили: “Краще було б, якби Україна відокремилась від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна корова”⁴; “... Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді б ми самі керували своєю країною і народом”; “СРСР тому і агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба”⁵; “... Нащо нам той соціалізм, була б самостійною Україна”⁶. Поряд із цим червоноармійці з селян у розмовах між собою відзначали, що “Центральна Рада не ображала би селянство так, як це робить радянська влада”, та виступали на захист С. Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представивши його “бандитом”, “зрадником інтересів України” тощо. “Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України”, — говорили одні селяни⁷. “Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі”⁸, “Був би Петлюра, то в Україні всього б було вдосталь”⁹, — наполягали інші.

В міру різкого погіршення продовольчої ситуації в республіці, зокрема в умовах голодування 1928—1929 рр., національні почуття в масі українського населення дедалі загострювались і прояви настроїв національного незадоволення поширювались не тільки по селах, а й у в містах. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед частини робітників уже можна було почути такі розмови: “Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо”; “Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України”¹⁰. Ясна річ, по селах, де внаслідок неврожаю та реквізиційної практики влади люди потрапили в лещата голоду, подібні виступи мали більш виразний і масштабний характер, захоплюючи не тільки “куркулів”, але й частину бідняцтва, подекуди з “радянським активом” включно. За інформацією ДПУ УСРР, наприкінці грудня 1928 р. — на початку січня 1929 р. незаможники с. Сухани Богодухівського району на Харківщині проводили “шовіністичну агітацію”, висловлюючись у тому сенсі, що “Україна голодує, а

Москва забезпечена хлібом”. Комсомольці с. Василиця Черкаського району здійснювали галас під час зборів, де, очевидно, проводилась лекція про міжнародне становище СРСР. “Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?”, — обурювалися вони і водночас запитували: “Чому така різниця між Росією і Україною відносно забезпеченості хлібом?”, “Чому такі ціни: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0,4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?”¹¹ У с. Водяне Берестовецького району один із місцевих активістів, член ВКП говорив селянам: “Україна — колонія Росії, з котрої остання бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади”¹². Настрої позапартійної, насамперед заможного-середняцької частини села, мали більш радикальний характер. “Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі говорив один із заможних селян с. Тарасівки Куп’янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва”¹³. “Все, що у нас забирають, — кацапи відвозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться”, — з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнова-Слободка на Черкащині¹⁴. “Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм селяни-середняки з с. Ксендзівка на Уманщині. — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом”¹⁵. Непрямим доказом усвідомлення повної залежності України від союзного центру стало зростання настроїв розчарування та роздратування конкретними владними персонами, наприклад, Г.І. Петровським. Попри те, що на ім’я всеукраїнського старости йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався “знайти правду і захист” від несправедливих утисків місцевої влади, авторитет “українського вождя” в масі сільського населення стрімко падав. “Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить”, — говорили селяни між собою й додавали, маючи на увазі розподіл між центром та республікою вирощеного на українській землі хліба: “Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м’яка”¹⁶.

Розгортання маховика насилля з боку влади об’єктивно зумовлювало тенденцію до згуртування та самоорганізації українського селянства, висунення з його середовища активу з вчителів чи авторитетних селян, здатних не тільки виразно сформулювати політичні вимоги хліборобів, але й мобілізувати їх на організовану протидію владі, зокрема й на повстання. Ця тенденція не залишилася непомітною для ДПУ УСРР, голова якого В. Балицький у надісланій у липні 1928 р. на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича доповідній записці “Про поживлення української контрреволюції” констатував “висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і, особливо, останнім часом за рахунок молоді”¹⁷. В цій же записці повідомлялося про виявлені в Тульчинській, Білоцерківській, Дніпропетровській, Запорізькій та деяких інших округах “українських контрреволюційних угруповань”. Надзвичайно показовим було те, що національно-політична платформа практично всіх знешкоджених груп виходила не з ідеї досягнення рівноправ’я радянської України в складі СРСР, а ґрунтувалася на усвідомленні потреби творення самостійної Української держави на кшталт УНР. Один з таких, судячи по всьому вповні організаційно оформлених осередків, був ліквідований на початку березня 1928 р. у Білоцерківській окрузі. Його учасники (загалом 15 чол.) називали себе членами “Полуботківської громади” та, натхнені романтично-героїчним прикладом гетьмана Полуботка, обрали гаслом своєї діяльності слова: “Краще нам померти у в’язниці, ніж бачити Україну в залізних оковах”¹⁸. Під час арешту чекісти вилучили у

полуботківців програму (з виокремленням розділів загальнополітичного, народної освіти, національних взаємин, релігії), протоколи засідання, топографічну карту з розміткою сільських районів, а також зашифрований щоденник діяльності членів групи, яка очевидно мала суто пропагандистський характер. Провідна ідея, що нею була просякнута програма “Полуботківської громади”, формулювалася так: “Україна повинна бути незалежною від інших держав, зокрема від Росії, котра впродовж багатьох століть намагається накласти свої кігті на Україну з її багатствами. Україна повинна бути пов’язана як з Росією, так і з іншими державами постільки, оскільки цього вимагає політичне життя в європейських умовах”¹⁹. Економічна платформа полуботківців ґрунтувалася на тезі про доповнення індустріалізації в країні “фактором розвитку землеробства”²⁰.

Ще одне націоналістичне угруповання було ліквідоване ДПУ на Волині. Тут довкола вчителя Домбровського почали об’єднуватися однодумці, які сповідували кредо “Україна — для українців”. Маючи тверде переконання в тому, що в найближчому майбутньому розпочнеться загальне повстання селян “за відділення від Росії”, учасники “групи Домбровського” планували в зручний момент підняти повстання у Бердичеві, розраховуючи залучити на свій бік армійські частини. Щоправда, майбуття УНР вони бачили під протекторатом США, а саму Українську державу — “позапартійною й позакласовою”. “З вождів ми мали намір шанувати Шевченка, Леніна, Маркса і Енгельса, — засвідчили заарештовані під час допиту. — Шанування Леніна мало доводити, що ми не дотримуємося буржуазних поглядів, і залучити до нас маси. Національний прапор мав бути жовто-блакитний з червоним кутом і символізувати позакласову, позапартійну державу”²¹. Якщо в попередньому випадку опозиційно настроєні до влади особи групувалися довкола вчителя, то в Запорізькій окрузі колишні члени “Просвіти” та національно-свідома селянська молодь почали ґуртуватися колишнім офіцером Кириченком. Так постала “Група звільнення України”, в одному з пунктів статуту якого вимагалось, що у разі війни всі комуністи і комсомольці мають бути оголошені поза законом²². Ця група, так само як і деякі інші, в тому числі “шовіністичні осередки”, сформовані “контрреволюційною інтелігенцією” в містах, була ліквідована ДПУ в березні 1928 р. у ході широкомасштабної операції проти “українського антирадянського активу” (всього під час операції було заарештовано до 400 чол.)²³.

Втім, превентивні арешти активу та ліквідація груп на стадії їх організаційного оформлення торкнулися лише верхівки айсберга. Триваючий тиск на село, повна відсутність за умов однопартійної диктатури будь-яких легальних способів захисту своїх інтересів не могли не підживлювати процес самоорганізації селян та висування з його середовища нових і нових активістів. Це, власне кажучи, вповні усвідомлювало й ДПУ. “Операція, безперечно, стримає на деякий час зростання української контрреволюції, — підсумовував В. Балицький результати березневої каральної акції, — однак абсолютно ясно, що повністю ліквідувати його вона не в змозі”²⁴.

В травні 1928 р. на закритому засіданні ЦК КП(б)У за доповіддю В. Балицького було прийнято постанову, яка орієнтувала ДПУ на посилення боротьби “з антирадянськими елементами на селі, що активно виступають...” та вимагала “терміново вжити заходи щодо посилення роботи й апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі”²⁵. А вже у червні 1928 р. завдяки проведеній агентурній роботі спецорганам вдалося запобігти повстанню “під гаслом боро-

тьби за УНР”, що його готували під проводом колишнього петлюрівського отамана Кіндрата Саваринського селяни Вороновицького району (села Володівка, Войтовці, Плоска Дубина, Арсентьєвські хутори, Ганщина та ін.). Доведені до крайньої межі сваволею більшовицької влади, селяни (до 30 чол.) вирішили кинути соху і взятися до зброї. В плани повстанців входило вчинити наскок на міліцію й звільнити заарештованих селян, розгромити найближчі партійні і радянські установи та, залучивши на свій бік територіальні війська, “розкачати повстання”, поширивши його на інші райони, а можливо, й на окружні центри. В разі невдачі повстанці планували прорватися до Польщі. Годиною “Ч” було призначено 11 червня 21.00. Чекісти “зняли” передовий загін повстанців, коли той саме готувався до наскоку на економію. Як з’ясувалося, майже всі заарештовані селяни (до речі, в основному бідняки) свого часу перебували в армії УНР, деякі з них були сотниками — отож, мали не лише військовий досвід, але й певний професійний рівень. Важлива деталь: при розгромі “Вороновицької повстанської організації” було вилучено листівку, яка закликала селян: “Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!” Листівку було підписано “Союз визволення України”²⁶.

Як доповідав на листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У В. Балицький, упродовж року в республіці було зафіксовано 150 масових виступів селян²⁷. Безперечно, частина з них проходила саме під національними гаслами. За даними, наведеними 23 листопада 1928 р. на спеціальній нараді ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом, за рік в українському селі було ліквідовано 12 банд, у тому числі три — суто петлюрівські за своїм спрямуванням. Найбільш “ураженими бандитизмом” були названі Коростенський, Могилівський, Кам’янець-Подільський, Тульчинський, Уманський, Шевченківський, Зінов’євський, Київський, Конотопський, Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський округи. Певно, саме в них упродовж року спецорганами було заарештовано основну масу — 4756 “бандитів” (1219 — під час проведеної в серпні спеціальної операції)²⁸. На те, що частину цих останніх становив саме “петлюрівський елемент”, вказувало визнання В. Балицьким “посиленої діяльності куркульства і петлюрівщини” та поступового “переростання кримінальщини на політичний бандитизм”²⁹.

Протягом 1929 р. стихійний процес самоорганізації українського села тривав, продовжувалися і постійно зростали масштаби репресій сталінського режиму проти “націоналістичного активу” на селі та “української шовіністичної інтелігенції” в місті. Поза всяких сумнівів, “активісти-петлюрівці” становили частину тих 4393 селян, яких ДПУ було “знято” в українському селі у червні-грудні 1929 р. під час чергової каральної операції³⁰. Восени 1929 р. почалася підготовка до проведення показового судового процесу над “Спілкою визволення України” (СВУ), основне вістря якого, відповідно до вказівок ЦК ВКП(б), мало бути спрямованим проти “української шовіністичної інтелігенції” — прибічників ідеї незалежної УНР. Майбутній процес розглядався і як превентивний захід проти передбачуваного владою нового сплеску українського націоналізму, який був неминучим за умов готування на селі кампаній “ліквідації куркульства як класу” та форсованої колективізації.

Дійсно, осінь 1929 — весна 1930 рр. стали не лише періодом найчисленніших і найбільш масштабних акцій протесту українських селян проти сталінського аграрного курсу, але й, можливо, тим відтинком часу доби трагічного шестиріччя, коли рішуча готовність українських національних сил бо-

ротися за свої права та ідеали проявилася у найвідвертіших формах. Тенденція до гуртування української спільноти, активізація її мобілізуючих сил позначилася, зокрема, різким збільшенням на селі антирадянських листівок, солідна частка яких апелювала саме до національних почуттів українців, закликаючи їх до повстання проти соціального і національного гноблення. Якщо впродовж усього 1928 р. спецорганами було виявлено в Україні 150 найменувань листівок, то за період з 20 листопада 1929 р. по 7 квітня 1930 р. — 349 найменувань, 834 примірники (з 20 листопада 1929 р. по 1 січня 1930 р. — 29 (34 примірники), з 1 січня по 1 березня 1930 р. — 86 (111 примірників), з 1 по 7 березня 1930 р. — 39 (48 примірників), з 7 по 17 березня — 72 (121 примірник), з 17 березня по 7 квітня — 123 (472 примірники))³¹.

Центральною темою націоналістичних за змістом листівок було звинувачення правлячої партії та союзного центру в руйнуванні “неньки-України” й заклик до боротьби в ім’я її визволення від “чужої влади”. Характерна листівка 6 лютого 1930 р. з’явилася на телеграфному стовпі в с. Зайцеве Артемівського району Артемівської округи. “Прокляті кати, за що караєте народ?... — зазначалося в ній. — Закликаємо всіх українців піти проти катів... Україна — мати рідна, за що карають тебе? Де ж ті січовики, де вони, чому терплять цю кару? Закликаємо на боротьбу з цією зграєю!” Текст листівки прикрашав красномовний малюнок: зображення гідри з позначкою “СРСР”³². Такі ж ідеї містила й листівка, знята добровільними помічниками ДПУ в с. Сиварне Іллінецького району Вінницької округи. “Подивіться на нашу милу Україну. Вона горить в огні... — зверталися укладачі листівки “До всіх селян України”. — Катують її комуністи. Повстаньте! Візьміть у руки хто що може, покажемо дорогу цим клятим комуністам. Звільнимо Україну від московської влади... Нехай живе Україна! Нехай живуть захисники наші!”³³ Апеляція до “славного минулого”, згадки про запорізьке козацтво, гетьманів України також були присутніми в листівках. “Мазепа славний був гетьман, з царем він не мирився і під Полтавою бився за вільну Україну. Хотів він бачити з її степами вільною. І тепер ми йдемо в блоці з ним...” — наголошувалося в листівці, виявленій ДПУ 19 березня 1930 р. у с. Шуляки Жашківського району на Уманщині³⁴. Однак найпопулярнішою серед інших історичних персон все ж залишався отаман С. Петлюра, якого творці листівок шанобливо називали батьком і до постаті якого зверталися як до захисника трудового українського народу. “Батько Петлюра, встань і подивись, як Україна стогне”, — говорилося в листівках, розкиданих 19 лютого 1930 р. біля приміщення сільради в с. Єкатеринівка Острівського району Проскурівської округи³⁵. В с. Сиднів Чернігівського району чекісти виявили дощечку з написом: “Рятувальник трудового селянства — це Петлюра! Усі в ряди Петлюри скидати кріпацтво! Ця влада — влада грабіжників і бандитів...”³⁶ У тій же Чернігівській окрузі в с. Куликове петлюрівська листівка була розміщена на телеграфному стовпі. “Товариші селяни! — зазначалося в ній. — Згадайте, колись ми були вільні, згадайте свого захисника Петлюру, котрий хотів вас зробити вільними... Він живе і буде жити...”³⁷. А в с. Веселе Межевського району Дніпропетровської області 17 квітня 1930 р. було знайдено таку листівку³⁸:

*Гине Україна, брати мої, українці.
Час погібелі настав!
Чого сидимо, чого чекаємо?
Петлюра правду нам казав —
Пора проснутися, пора повстати
Проти московського ярма...*

*З неправди правду поробили,
Людей у ярмо запрягли.
А правду нашу у неволю
Загнали на Соловки...*

Звичайно, авторство “контрреволюційних листівок” встановити було досить важко, однак не викликає сумнівів те, що всі вони писалися рукою активу, який у такий спосіб прагнув мобілізувати селянську масу на боротьбу з існуючим політичним режимом. На кінцеву мету цієї боротьби — здобуття незалежності та відновлення УНР — вказували, зокрема згадки чи навіть зображення на частині листівок державної символіки Української Народної Республіки. 2 квітня 1930 р. у с. Матвіївка Івнівського району було знайдено 12 листівок, на яких фарбами було намальовано український національний прапор. Відповідним був і зміст листівки: “Селянство! Усі на захист своєї рідної України і свого жовто-блакитного прапора!”³⁹

Прагненням підняти селянські маси на збройну боротьбу зі сталінським режимом була просякнута діяльність “контрреволюційних угруповань”, кількість яких на селі в той період продовжувала зростати. Відповідно до інформації В. Балицького, в період з 21 січня по 9 лютого 1930 р. в українському селі було заарештовано 11865 чол., ліквідовано 334 “контрреволюційні організації і групи”, учасники яких “змогли б відіграти роль “ідеологів” і організаторів контрреволюційних виступів”⁴⁰. Звернемо увагу на те, що, згідно з доповіддю голови ДПУ УСРР, основні гасла ліквідованих повстанських організацій були “українсько-шовіністичні”, “петлюрівського гатунку”⁴¹. Одна з таких “куркульсько-петлюрівських” повстанських організацій наприкінці січня 1930 р. була виявлена Кременчуцьким окружним відділом ДПУ. Як з’ясувалося в ході слідства, ще в серпні 1929 р. деякі “експертники” та “позбавленці”, тобто селяни, постраждали від масованих експропріацій, стали гуртуватися довкола авторитетного селянина Мефодія Малька, створивши “Комітет визволення України”. З часом коло невдоволених радянською владою і готових чинити їй організований збройний опір розширилось, охопивши 42 населених пункти Глобинського, Градизького, Жовнинського, Семенівського та Криківського районів. Маючи військовий досвід, керівники повстанців сформували штаб (під час арешту чекісти вилучили печатку із зображенням Тризуба та написом “Штаб війська українського” — можливо, це була реліквія з часів громадянської війни) та розробили конкретний план дій, сподіваючись підняти повстання або вже навесні 1930 р., або ж з початком інтервенції проти СРСР, у близькості якої, очевидно, також не сумнівалися. Якоїсь завершеної програми повстанці не мали, хоча кінцеві завдання боротьби були визначені досить чітко: створити самостійну Українську державу у формі УНР, відновити приватну власність на землю (з правом її купівлі та продажу), організувати селянські союзи, окрему українську армію, зберегти відокремлення церкви від держави тощо. У разі поразки повстання селяни мали намір відійти з боями до Польщі, проте до повстання не дійшло. Про плани повстанців стало відомо ДПУ, яке оперативно “зняло” актив організації (було заарештовано 136 чол.)⁴².

Проведені на початку 1930 р. масові арешти “куркульсько-петлюрівських елементів”, депортація на північ десятків тисяч “куркульських сімей” послабили антирадянський селянський рух, значною мірою позбавивши його організаційної основи. Однак той факт, що попри арешти та вислання спецоргани з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. зафіксували в 41 окрузі України 1716 масових селянських виступів⁴³, говорив про те, що цей рух усе ще мав значні потенції. Частина заворушень, що відбулися на селі в цей період, мали виразно національне забарвлення: поряд з гаслами “Геть колективізацію!”, “Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!”, “Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!” повсталі селяни висували й такі гасла, як “Нехай живе самостійна Україна!”, “Нехай живе УНР!” тощо.

Про те, що ідеологія українського національно-визвольного руху резонувала в колективній свідомості української спільноти, свідчило й те, що в ряді округ озброєні вилами, сокирами, обрізами хлібороби протистояли радянській владі зі співами національного гімну “Ще не вмерла Україна”. В середині березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький, повідомляючи вище партійне керівництво республіки про значний розмах селянських повстань у Тульчинській окрузі (тут хвилюваннями було охоплено 15 з 17 районів, масові заворушення відбувались у 153 селах, а в 50 з них радянська влада взагалі припинила своє існування), відзначав, що поряд з проголошенням націоналістичних гасел “Хай живе самостійна Україна!” в деяких селах повсталі співали петлюрівський гімн ⁴⁴. Так було, зокрема, у селах Баланівка і Поташня Бершадського району, де гімн “Ще не вмерла Україна” співав натовп із кількох сот озброєних вилами, лопатами, сокирами та іншими предметами селян. У с. Іланець цієї ж округи селяни співали український патріотичний гімн у церкві ⁴⁵. Подібною в цей час була ситуація і в інших округах. Скажімо, в с. Чернігові Кагарлицького району Київської округи юрба із 900 осіб, протестуючи проти насильницької колективізації, силоміць забрала 150 усупільнених коней, вщент розтросивши колгоспну конюшню. Наспівий загін ДПУ придушив цей виступ, при цьому 10 найбільш активних його учасників були заарештовані. По дорозі до районного ДОПРу останні демонстративно співали український патріотичний гімн ⁴⁶. У с. Андріївка Широківського району Криворізької округи гімн “Ще не вмерла Україна” співала селянка на чолі демонстрації з 200 селян, які під білим прапором пішли до сільради з вимогою негайно видати посівний матеріал ⁴⁷. Таке ж було і в с. Вереміївка Красилівського району: тут, виступаючи проти насильницької колективізації, юрба жінок розібрала усупільнений незадовго до цього реманент та з вигуками “Геть радянську владу!”, “Нехай живе самостійна Україна!” й співами українського патріотичного гімну намагалася розгромити сільську раду ⁴⁸.

Про актуалізацію в суспільній свідомості ідеї відтворення незалежної УНР та триваючий в українському селі процес стихійної самоорганізації антирадянського активу свідчив і такий надзвичайно цікавий феномен, як добровільне, демонстративне приєднання селян — учасників тих чи інших антирадянських акцій до “викритої” ДПУ “Спілки визволення України”, судовий процес над якою проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Найактивніша пропагандистська “розкрутка” процесу, учасники якого звинувачувались у прагненнях “відірвати радянську Україну від СРСР”, “відтворити буржуазну УНР” і т.д., зумовила добру поінформованість населення про нього та, відповідно, спровокувала вияви солідарності з “СВУ” національно-свідомої частини антирадянськи настроєного селянства. То тут, то там по різних округах почали з’являтися листівки з підписами “СВУ”. Наприклад, 8 березня 1930 р. листівку “Нехай живе СВУ!” було виявлено депеушниками у с. Мосошиці Бердичівської округи ⁴⁹. 11 березня з с. Бробецького тієї ж округи надійшла інформація про готування листівок із закликом до повстання проти радянської влади за підписом “СВУ”. Судячи з усього, укладачі листівки були заарештовані ⁵⁰. А ось у с. Сидорівка Стеблівського району Шевченківської округи попередити подібну акцію ДПУ не вдалося: 19 березня під час загальних зборів невідомі розкидали серед присутніх листівки із закликом до “повстання для захисту СВУ” ⁵¹. З квітня в с. Висунок Березнеговатського району Херсонської округи з’явилася така листівка: “Гарячий привіт від нашої Спілки визволення України! Громадяни, адже ви бачите, що комуна веде вас до панства. Ще не вмерла Україна!” ⁵². На факти поширення в окремих селах

Прилуцької округи листівок із закликами “організовувати ланки СВУ”, “визволити Україну” і т.д. вказувалося в одному зі зведень ДПУ⁵³. Зокрема, в с. Обичів Мало-Дівицького району 14 квітня 1930 р. було знайдено листівку такого змісту: “Від імені СВУ [звертаємося] до вас, радянські пригноблювачі селянського люду! Ви хочете загнати [селян] у ярмо, проте не думайте, що ви провели нас. Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори. Хай живе СВУ!”⁵⁴. Самостійницькі мотиви знешкодженої ДПУ організації звучали й під час масових хвилювань українського селянства, серйозно резонуючи з пропагандистською тріскотною газетою докола процесу та інспірованими владою масовими мітингами осуду “зрадників-українських націоналістів”. 22 березня 1930 р. почалося заворушення селян с. Черняхівка Ковалевського району Прилуцької округи. Тут обурені примусовою колективізацією селяни з вигуками “Геть радянську владу!” силоміць розібрали усупільнений реманент і тварин. Коли викликаний місцевою владою загін ДПУ розігнав “волинку” та заарештував найбільш активних її учасників, селяни з вигуками “Хай живе СВУ!” кинулися їх визволяти⁵⁵. 30 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький у листі на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора відзначав, що масові хвилювання селян під гаслами “Нехай живе СВУ!”, “Хоча СВУ й заарештована, проте справа її живе!” були зафіксовані в ряді сіл Тульчинської, Бердичівської, Шепетівської, Вінницької та інших округ⁵⁶.

Хоча навесні 1930 р. сталінському режиму вдалося приборкати вогонь селянських повстань в Україні, зняти існуючу політичну напругу в українському селі, але загалом у суспільстві досягти цього не вдалося. Про це свідчило подальше розростання в республіці антирадянських настроїв, у тому числі антисоюзних. Спостерігаючи за масовими арештами непокірних селян, робітники одного з підприємств Київської округи говорили між собою: “... Цар заганяв українців до Сибіру, а радянська влада — на Соловки...”⁵⁷. На селі оцінки наступу радянської влади на українського “куркуля” були ще більш різкими. “Кацапи склали план уярмлювання України... — зазначали селяни с. Ступичне Мокро-Калігорського району Шевченківської округи. — Куркулів немає... Тепер усі середняки, але Москві потрібні робітники, ось і вигадали куркулів — беруть їх і висилають до Росії”⁵⁸. Вкажемо й на те, що хоча всі репресивні акції радянської влади офіційно проводилися виключно під маркою боротьби з “куркульством”, цей тактичний захід не вводив в оману населення. “...Свідомих українців під закидом “куркульства” й “буржуазності” переслідують органи ДПУ”, — такий категоричний висновок про ситуацію в Україні зробив один з робітників, якому наприкінці 1930 р. пощастило переїхати з Поділля до Чехословаччини”⁵⁹.

Негативні політичні настрої, що викликала тема пограбування України союзним центром, не вщухали й надалі. Показові в цьому відношенні розмови постійно фіксували спецоргани серед селянської молоді в армії. Скажімо, в лютому 1931 р. один з молодших командирів 95-ї стрілецької дивізії в приватній бесіді з червоноармійцями так розтлумачував причини злиденного життя населення республіки: “Якщо б Україна була самостійною, то нам не треба було б проводити колективізацію. Україна скільки не буде давати хліба Росії, все-одно їй буде замало, а тому у нас, на Україні, хліб забирають нахабно, незважаючи на те, що у нас його вже немає, і дають його в Росію — тим, хто дере з нас шкіру”⁶⁰.

Об’єктивно тривав в Україні й процес продукування політичного активу, здатного внести організований струмінь у стихійну боротьбу мас. Енергійним постачальником такого активу, як це було і раніше, залиша-

лося українське село, в якому тенденція до об'єднання зусиль та прагнення до організованих дій продовжувала існувати попри усе більш жорстокі репресії та спроби внести розкол у село шляхом загравання з його бідняцькою частиною. Форми і методи діяльності антирадянського активу залишалися незмінними (“контрреволюційна агітація”, творення “повстансько-петлюрівських осередків”, терористичні дії проти представників влади, спроби організації “політичних банд”, ініціювання селянських хвилювань тощо), і визначалися практично повною відсутністю легальних засобів боротьби з існуючим політичним режимом. Втім, у цей період іще траплялися й поодинокі наївні чи, можливо, відчайдушні спроби окремих наділених формальною легітимною владою “політичних антрепренерів” голосно заявити про права і прагнення української спільноти самостійно вирішувати свою долю, бути не лише об'єктом, але й суб'єктом політики. Такою подією стало, зокрема, подання 26 лютого 1931 р. у президію XIII Всеукраїнського з'їзду рад підписаної групою делегатів і присутніх на з'їзді робітників заводів Харкова (ХПЗ, ГЕЗ, “Серп і молот”) Заяви з різкою критикою політики союзного центру відносно України⁶¹. Обурюючись з приводу триваючої “централізаторської стихії”, вкрай нерівномірного розподілу багатств між центром і республікою (як аргумент наводилися дані про те, що в 1929 р. УСРР з її 30-ти мільйонним населенням мала такий самий бюджет, що і 5-мільйонна Московська область), протестуючи проти обмежених прав української влади (“суверенна республіка, якщо їй щось потрібно зробити, не ходить на уклін, а ми ходимо”) та вказуючи на жахливий стан села (“... босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд у сто разів, гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії”), делегати робили рішучий висновок: “Мускулами українських робітників і селян будеться Росія. Україна занепадає”, “порушуються найелементарніші правила якоїсь суверенності, якщо вона колись і була у нас”. Змінити існуючу структурну нерівність, на думку авторів заяви, можна було лише за умов розбудови повноцінної української державності. Відтак вони наполягали: “Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже говорить мало про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності”⁶². Якими були наслідки подання такої “зухвалої” заяви (авторами її, вірогідніше за все, були позапартійні делегати), сказати важко: очевидно, вона була проігнорована президією з'їзду, проте самі делегати навряд чи уникнули пильного ока спецорганів — тим більше, що в поданому документі висловлювалися претензії і на адресу самого карального відомства (делегати обурювалися неукраїнським національним складом кадрів ДПУ УСРР).

Подальше розорення українського села і, як наслідок цього, — голод, жертвами якого вже навесні 1932 р. стали десятки тисяч людей, спричинили новий виток негативних політичних настроїв, пов'язаних з проблемою колоніального статусу України. Одним із конкретних провокуючих факторів цього стали масові виїзди українських селян до Москви, Ленінграда, Мінська та деяких інших промислових центрів, постачання яких у цей час вигідно різнилося від ситуації в Україні, і де українському селянинові вдавалося купити рятівний буханець хліба. Балачки про “жебраківання українців”, про те, що “в Москві з якихось причин хліб є, а в українських містах його купити селянинові практично неможливо”, можна було почути

серед різних категорій населення не лише самої України, але й тих регіонів, куди в пошуках хліба виїжджали українські селяни. Дивуванням або ж обуренням і протестами з приводу такої несправедливості були просякнуті численні листи людей до влади. Один 23-річний робітник, який не назвав свого імені, з гнівом писав до Запорізького міськкому партії: “Ви згубили Україну, довели її до того, що українці за своїм хлібом їдуть до Петрограда, Москви, звідки вічний приїзд був за хлібом...”⁶³. “Я прямо не вірю, що це більшовики творили. Це бандити... — писав на цю саму адресу мешканець Білої Церкви. — На ланах пораються біля сівби засмоктані, голодні діти дебелих батьків-колгоспників, які б і раді працювати зараз на полі, але нужда їх послала виконувати батьківські обов’язки... Ці працівники батьки-колгоспники спотикаються по всіх шляхах і станціях залізниць СРСР з клунками, а у тих клунках вони несуть життя — хліб своїй родині, дітям...”⁶⁴. Практично такі ж думки містила й значна частина листів до самого Сталіна. “Я бачив, що в Росії пуд хліба 10 рублів, а на Україні — 80 крб. і немає, і всі їдуть на Росію”, — писав у розгубленості вождеві один із селян⁶⁵. “... Що ж це таке, що особливо в 1932 році конідохнуть, люди без хліба сидять. Сказати би недорід, посуха, але ж ні! Урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Советська власть не дасть загинути колгоспнику. То чому ж колгоспники голодують?” — з роздратуванням питав вождя другий селянин⁶⁶. “Ви, товариш Сталін, застрягли в політику Комінтерну і хочете зробити світову революцію, а разом з тим забуваєте про своє, — констатував у листі до радянського правителя селянин із с. Порадівка Уманської округи. — Можна зробити світову революцію, проте не подавати приклад, що ви його тепер подаєте, що, мовляв, у Москві у мене є все, а по селах плач і страждання, тисячі жертв щодня, на полях валяються без кінця кості коней, людей їдять... Це приклад скаженого тирану, вампіра, павука, а не соціаліста. Це сказана реакція чорної смерті”⁶⁷. Показово, що розгубленість у зв’язку з жахливою ситуацією в Україні та в цілому благополучною ситуацією в промислових центрах, насамперед у Москві та Ленінграді, відчувалася в цей час і на рівні низових партосередків. “...Я два дні тому приїхав із села і там своїми очима бачив усе те нещастя... — писав з Київщини один із рядових партійних працівників, не забувши додати, що сам він добре харчується у партійній їдальні. — Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, котрі пропадають з голоду, чекають, що з Москви батько привезе один-два буханця хліба. Адже всі їдуть до Москви, Ленінграда, Мінська за хлібом...”⁶⁸. Ситуація з “жебракунням українських селян” тривала аж доки ЦК ВКП(б) у контексті боротьби з “ворожою агітацією” спеціальним рішенням не заборонив виїзди селян з УСРР до інших регіонів Радянського Союзу.

Відчуваючи близькість катастрофи, українське село відчайдушно боролось за життя. Згідно з даними ДПУ УСРР, у період з 1 грудня 1931 р. по 1 липня 1932 р. у 62 колгоспах 56 районів республіки було зафіксовано 70 “волинків”, в яких взяли участь 2269 селян⁶⁹. У ході цих акцій протесту, так само як це було і в минулі роки, поряд із соціальними лунали й національні гасла. 17 березня 1932 р. у Немирівському районі знесиленими хлібними реквізиціями та голодом на селі жіноцтво оточило червоноармійців 96-ї стрілецької дивізії, які саме йшли до їдальні. Вони супроводжували бійців розпачливими вигуками: “Кому ви служите?”, “Давайте нам Петлюру!”, “Ваші дружини так само голодують, як і ми!”⁷⁰. Напруженою була в цей час ситуація і в містах. У лютому 1932 р. на одному з підприємств Одеси робітники демонстративно припинили роботу, вимагаючи від начальства талонів на їжу. “Досить над нами знущатися, робітництво пухне з

голоду!” — кричали вони ⁷¹. Про зростання настроїв національного незадоволення серед маси пролетарів говорили й листи, що їх направляло на адресу вождів обурене робітництво. “... В російській частині СРСР харчування поставлене добре..., робітники отримують і білий хліб, розмов про нестачу хліба для сім’ї там немає, — писав до С. Косіора один із працівників депо Люботин. — У середовищі робітництва українського проявляється національна ненависть... Сьогодні можна сміливо говорити, що 99% українського населення налаштоване антирадянськи” ⁷².

Передбачаючи можливі заворушення на селі після збирання нового врожаю та поновлення хлібозаготівель, ЦК ВКП(б) 4 травня 1932 р. ухвалив рішення провести на селі акцію проти “куркулів” за взірцем початку 1930 р., передбачивши вислання по різних хлібних регіонах СРСР 38 300 “куркульських сімей”, у тому числі з України на Урал — 6 тис. сімей. ОДПУ планувало розпочати цю операцію 15 травня 1932 р. ⁷³. 16 травня, однак, вище партійне керівництво “дало відбій” депортації, натомість запропонувавши ОДПУ “злісні елементи на селі вилучати в порядку індивідуального арешту” ⁷⁴. З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ заарештувало в українському селі 11 тис. чол. — саботажників хлібозаготівель, а також і “куркульсько-петлюрівський елемент” ⁷⁵. Значною була також кількість ліквідованих “банд”: у липні 1932 р. — 96 (634 активних учасники), у жовтні — 86 (836 чол.), в листопаді — 68 (376 активних учасників) і т.д. ⁷⁶ Проте і після цього, за переконанням ДПУ та вищого партійного керівництва, в українському селі, а також і по містах залишилося чимало “куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд”. Операція з їх “знешкодження” була проведена впродовж грудня 1932 р.: за 20 діб у республіці заарештували 12178 чол., у тому числі в повстанських організаціях — 4204 ⁷⁷. 23 грудня 1932 р. В. Балицький направив Й. Сталіну доповідну записку, в якій повідомляв про діяльність численних петлюрівських елементів та угруповань у 67 районах України — як на селі (в колгоспах, радгоспах і навіть у МТС), так і в містах, у середовищі “шовіністично наставленої” інтелігенції ⁷⁸. Діяльність частини викритих ДПУ петлюрівських організацій явно скеровувалась еміграційним урядом УНР (у деяких заарештованих було вилучено до 1 тис. примірників петлюрівських листівок із закликм підняти повстання навесні 1933 р.) ⁷⁹.

Взимку-навесні 1933 р. Україна конала від жахливого голоду, тим часом органи ДПУ продовжували найактивнішу боротьбу з “куркульством” і “петлюрівщиною”. 16 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) на закритому засіданні ухвалило рішення: прийняти пропозицію Л. Кагановича і В. Балицького про вислання 500 “куркульських сімей” з Одеської області, пропозицію С. Косіора про вислання 300 сімей з Чернігівської та 400 сімей з Харківської областей, пропозицію ЦК КП(б)У щодо висилки 700 сімей з Дніпропетровської області ⁸⁰. Нарешті, в березні 1933 р. ЦК ВКП(б) так само закритим голосуванням запропонував ОДПУ вилучити з Київської області всіх “петлюрівських елементів” — близько 1 тис. сімей ⁸¹.

За спостереженнями спецорганів та партійних працівників навесні-влітку 1933 р. градус політичного протесту в українському селі різко знизився. В одних повідомленнях місцевих партосередків вищим інстанціям повідомлялося про те, що “основні методи контрреволюційної роботи петлюрівського і куркульського елементу” тепер зводяться до “підбурювання колгоспників на розбирання і крадіжку посівного матеріалу”, а також до “прямих куркульсько-бандитських дій (у т.ч. людоджерства)”, “контрреволюційної куркульської агітації, розрахованої на створення в селах голодного психозу” ⁸². В інших, щоправда більш рідкісних повідом-

леннях, ішлося про те, що “...відчай колгоспників дійшов до крайньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать у холодних нетоплених хатах і чекають на смерть...”⁸³. Незбагненна для людського розуму бездіяльність влади за умов голодомору на фоні ініційованої “зверху” інформаційної блокади цієї трагедії справили шокове враження на українське суспільство, породивши в його частині тверде переконання в тому, що людомор 1933 р. — не просто “помилка” в “господарських розрахунках”, а цілеспрямована акція комуністичної влади проти українців, закономірний наслідок колоніального статусу України. “... Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів, — вказувалося в одному з листів, надісланих у серпні 1933 р. до редакції газети “Комуніст” з Полтави, — є один із найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму”⁸⁴.

Нагадаємо, що одна з перших широкомасштабних операцій проти “української контрреволюції” була проведена ДПУ УСРР на початку запровадження нового аграрного курсу в березні 1928 р., коли виявилось, що розпочаті хлібозаготівельні кампанії спричинили в Україні “сплеск українського шовінізму” як по містах, так і на селі. Те, що з осені 1932 р. в республіці почала розгортатися широкомасштабна кампанія наступу на “український націоналізм”, як і те, що його офіційно було проголошено “головною небезпекою”, говорило про чітке усвідомлення сталінським режимом небезпеки процесу швидкої політизації української спільноти для збереження своєї влади загалом та успішної комунізації українського села зокрема. Намагаючись подолати цю небезпеку, сталінський режим вдався до придушення національних рухів в Україні, і терор голодом виявився тут одним із найефективніших засобів. Відмова ж після 1933 р. від попередніх поступок у національному питанні, що їх Т. Мартін влучно характеризує як практику “позитивної дискримінації”⁸⁵, стала логічним продовженням цієї силових політики.

¹ Див.: *Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework.* — N.Y., 1981.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

³ Там само.

⁴ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 174 зв.

⁵ Там само. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 387.

⁶ Там само. — Арк. 540—541.

⁷ Там само. — Арк. 405.

⁸ Там само. — Ф. 9, оп. 28, спр. 81, арк. 2.

⁹ Там само. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 540.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 17.

¹¹ Там само. — Спр. 2989, арк. 6.

¹² Там само. — Арк. 11.

¹³ Там само. — Арк. 25.

¹⁴ Там само. — Арк. 26.

¹⁵ Там само.

¹⁶ РДВА. — Ф. 25899, оп. 2, арк. 96, 221 зв.

¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 127, арк. 263—264.

¹⁸ Там само. — Арк. 258.

¹⁹ Там само. — Арк. 259.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — Арк. 260—262.

²² Там само. — Арк. 262.

²³ Там само. — Арк. 293.

²⁴ Там само. — Арк. 294.

- ²⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 51—52.
²⁶ Там само. — Оп. 20, спр. 2800, арк. 228—231.
²⁷ Там само. — Оп. 1, спр. 306, арк. 44.
²⁸ Там само. — Оп. 20, спр. 2751, арк. 45.
²⁹ Там само. — Арк. 45—46.
³⁰ Там само. — Спр. 2989, арк. 247.
³¹ Там само. — Спр. 3198.
³² Там само. — Арк. 12.
³³ Там само. — Арк. 23.
³⁴ Там само. — Арк. 46.
³⁵ Там само. — Арк. 18; спр. 3189, арк. 28 зв.
³⁶ Там само. — Спр. 3190, арк. 20.
³⁷ Там само. — Спр. 3198, арк. 18.
³⁸ Там само. — Арк. 53.
³⁹ Там само. — Арк. 59зв.
⁴⁰ Там само. — Спр. 3190, арк. 94.
⁴¹ Там само. — Арк. 95.
⁴² Там само. — Спр. 3192, арк. 16—21.
⁴³ Там само. — Спр. 3185, арк. 68.
⁴⁴ Там само. — Спр. 3195, арк. 86.
⁴⁵ Там само. — Арк. 42,78.
⁴⁶ Там само. — Арк. 93.
⁴⁷ Там само. — Арк. 122.
⁴⁸ Там само. — Оп. 21, спр. 103, арк. 53 зв.
⁴⁹ Там само. — Оп. 20, спр. 3195, арк. 12.
⁵⁰ Там само. — Арк. 21.
⁵¹ Там само. — Арк. 96.
⁵² Там само. — Спр. 3198, арк. 51.
⁵³ Там само. — Спр. 3195, арк. 149.
⁵⁴ Там само. — Спр. 3198, арк. 61 зв.
⁵⁵ Там само. — Спр. 3195, арк. 142.
⁵⁶ Там само. — Спр. 3184, арк. 65.
⁵⁷ Там само. — Спр. 3189, арк. 111 зв.
⁵⁸ Там само. — Арк. 136.
⁵⁹ РДВА. — Ф. 271, оп. 1, спр. 62, арк. 174.
⁶⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 53.
⁶¹ Там само. — Спр. 4171, арк. 10—19.
⁶² Там само. — Арк. 19.
⁶³ Там само. — Спр. 5406, арк. 32.
⁶⁴ Там само. — Арк. 29—30.
⁶⁵ Там само. — Спр. 5254, арк. 19.
⁶⁶ Там само. — Арк. 20.
⁶⁷ Там само. — Арк. 48.
⁶⁸ Там само. — Арк. 12—13.
⁶⁹ Там само. — Спр. 5480, арк. 76.
⁷⁰ РДВА. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 538, арк. 543 зв.
⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6210, арк. 18.
⁷² Там само. — Спр. 5406, арк. 4.
⁷³ РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 162, спр. 12, арк. 126.
⁷⁴ Там само. — Арк. 134.
⁷⁵ Там само. — Ф. 81, оп. 3, спр. 215, арк. 3.
⁷⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 21, спр. 271, арк. 11,30,59.
⁷⁷ Там само. — Оп. 20, спр. 5254, арк. 22 зв.
⁷⁸ Там само. — Арк. 22—23.
⁷⁹ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 215, арк. 3.
⁸⁰ Там само. — Ф. 17, оп. 162, спр. 14, арк. 43—45.
⁸¹ Там само. — Арк. 101.
⁸² ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6275, арк. 49.
⁸³ Там само. — Спр. 6277, арк. 81.
⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 131, арк. 2.
⁸⁵ Див.: Terry Martin. The affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — N.-Y., 2001.

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), Т. С. ОСТАШКО (Київ)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В АКЦІЯХ ПРОТЕСТУ 30-х рр. ХХ ст. ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ В УСРР

Українська еміграція була невід'ємною складовою суспільно-політичного життя українського народу. Українці за кордоном відігравали важливу роль в узагальненні досвіду та переоцінці подій доби національно-визвольних змагань, пропаганді українського питання перед зарубіжною громадськістю, продовжували пошуки шляхів до державної незалежності. Водночас у полі зору українських емігрантів постійно були події на батьківщині. На відміну від дореволюційної української діаспори, де переважали економічні (заробітчанські) верстви, українська еміграція, породжена поразкою національно-визвольної боротьби 1917—1920 рр., мала яскраво виражене політичне спрямування. Останнє було значною мірою зумовлене виїздом з України провідників політичних організацій та урядових структур доби Центральної Ради, Української Держави, Директорії й Західно-української Народної Республіки, значної частини національної політичної, наукової та культурної еліти, вояків Армії УНР.

Українці в еміграції, які створили свої осередки в усіх країнах Європи, США, Канаді та Латинській Америці, попри відмінності у традиціях, релігії та культурі між різними територіальними гілками, соціальному походженні й рівні освіти, незважаючи на внутрішні політичні суперечності, зберігали національну солідарність, спільність інтересів щодо драматичних подій у своїй батьківщині. Серед цільних напрямків роботи української еміграції знаходилась інформаційно-пропагандистська діяльність у світі, зокрема в Лізі Націй, з метою критики більшовицької влади, викриття злочинів сталінського режиму. Не залишилася вона байдужою і до великої трагедії України — голодомору 1932—1933 рр.

Прикметним і безумовно позитивним явищем тогочасної діяльності всієї української спільноти за кордоном стала її консолідація у зв'язку з драматичними подіями в Україні. Відкинувши політичні амбіції та руйнівні ідеологічні суперечки, представники політичних партій і громадських об'єднань спільними зусиллями прагнули досягти бажаного міжнародного резонансу з приводу страшною трагедії, яка розгорнулася на їх батьківщині.

Питання участі українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. проти голодомору в УСРР висвітлювали у своїх працях виключно вчені української діаспори. Всебічне вивчення ця проблема знайшла у монографії М. Марунчака “Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в українській діаспорі” (Вінніпег, 1985), статтях В. Душника “Реакція і протести української еміграції під час голодового голокосту в Україні. Поширена версія доповіді, зачитаної на конференції ТУІГА про штучний голод в Україні 1932—33 рр.,” Нью-Йорк, 19-го листопада 1983 р. й О. Питляра “Відгук Великого голоду серед українців на заході” у часописі “Визвольний шлях” (1984, кн.2). Окремим аспектам діяльності української еміграції з організації акцій протесту проти голодомору в УСРР були присвячені статті в українській зарубіжній пресі (“Тризуб”, “Розбудова нації”, “Український націоналіст”, “Український голос” тощо) та узагальнюючих працях з історії українського громадсько-політичного життя в еміграції (Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. — Мюнхен,

1955 ; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Денвер, б/д; О.Шульгін. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1998) й ін.), а також у мемуарній літературі (Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добу Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974; Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1933 рік. — Торонто, 1983) і збірнику спогадів “Великий Голод в Україні: Збірник свідчень, спогадів, доповідей та статтів, виголошених та друкованих в пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932—1933 роках” (Торонто, 1988).

У даній статті автори намагалися узагальнити досвід вивчення українською зарубіжною історіографією питання участі українських зарубіжних політичних і громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. проти голодомору в УСРР та за допомогою широкого кола нових архівних і друкованих матеріалів більш ґрунтовно і системно розкрити запропоновану проблему.

Дезінформація і приховування правди радянською владою про страшні події в Україні не змогли стати на заваді збиранню фактів щодо справжнього стану речей в українському селі. Державний центр (ДЦ) УНР в екзилі, уряд якого після вбивства у 1926 р. С. Петлюри очолював відомий український політичний і державний діяч А. Лівицький, об’єднав навколо себе чи не найчисленнішу українську еміграцію, колишніх військовослужбовців Армії УНР, представників української дипломатичної служби за кордоном доби Директорії, науковців, викладачів і студентської молоді вищих українських шкіл у Польщі, ЧСР та ін. ДЦ не втрачав жодної нагоди надати об’єктивну інформацію міжнародній громадськості або від імені цілої нації висловити протест проти вандалізму, що чинився комуністичною владою на українських землях.

Ситуації в УСРР були присвячені численні публікації пресового бюлетеня екзильного уряду. Було видано спеціальний комунікат французькою та англійською мовами про голодомор в Україні, який привернув до цього лиха увагу світової громадськості, хоча і не в такому масштабі, як того прагнула унерівська еміграція.

Інформацією про події в Україні безпосередньо займалися два осередки екзильного уряду — варшавський і паризький. При Українському центральному комітеті у Варшаві було спеціально створено окрему організацію, яка опікувалася не лише справою пропаганди, а й практичною допомогою голодуючим в УСРР. Її очолював відомий український громадсько-політичний діяч і вчений Л. Чикаленко. Французький осередок представляв О. Шульгін, який за часів Директорії очолював у Парижі українську дипломатичну місію, а у 1930-х рр. — екзильне Міністерство закордонних справ УНР, мав зв’язки з впливовими чинниками в цій країні, а також у Лізі Націй. У Парижі діяла Головна еміграційна рада (ГЕР), якою було засновано спеціальний комітет у складі: О. Шульгіна (голова), І. Косенка й О. Удовиченка (заступники), М. Ковальського (секретар), Г. Келер-Чикаленко (представниця в Женеві)¹. Комітет готував звернення до всіх світових гуманітарних організацій, подавав відомості до преси і випустив у Парижі брошуру французькою мовою “Голод на Україні”.

Перші політичні прогнози ДЦ УНР в екзилі щодо можливості виникнення штучного голоду в Україні з’явилися ще у червні 1930 р. Представники українських еміграційних об’єднань і політичних угруповань звертали увагу світової громадськості на небезпеку виникнення голоду в Україні внаслідок колективізації. Саме тоді був оприлюднений заклик Головної

еміграційної ради, в якому на тлі висвітлення справжнього становища українського села обґрунтовувалися застереження щодо торгівлі іноземних держав з СРСР, зверталась увага на фінансові труднощі в ньому, які вирішуються за рахунок союзних республік і в першу чергу України шляхом системи примусового продажу збіжжя, реквізицій. “До всього лиха додається тепер уславлена колективізація села, утворення хліборобських комун, що абсолютно протирічить індивідуальному духові українського селянства, — наголошувалось у зверненні ГЕР. — У нього віднімають, на користь комуні, його худобу, його знаряддя господарські, все його добро, що його він надбав довгими роками праці”. Автори документа підкреслювали, що всі ці заходи, “які комуністи вважають за триумф їхньої доктрини”, в дійсності мають тільки одну мету: “зруйнувати селян більше чи менше заможних, таким побутом знищити активний спротив України проти московських окупантів”. Прогнозуючи трагічний розвиток подій як неминучий наслідок тогочасної радянської політики на селі, члени ГЕР наголошували, що радянська влада “терором і сучасною колективізацією... ще раз вкинуть край в найгірше нещастя...”².

Насамкінець Головна еміграційна рада звернулася до іноземних торговельних партнерів Радянського Союзу: “Іменем великих мас української еміграції, розсіяної по Європі, ми звертаємося до цивілізованого світу з гарячим закликом, просимо не підсилювати ганебної торгівлі совітів, не купувати хліба з України, вкритого кров'ю наших селян, не фінансувати окупаційної влади російської на Вкраїні...”³. Втім, ці застереження не почули або не захотіли почути. Дешевий хліб з України, матеріальний зиск, отриманий багатьма іноземними державами, превалювали над гуманітарними міркуваннями.

Вже через два роки голодомор чорною хмарою вкрив Україну. Й тоді знову і знову була у дзвони українська еміграція, сподіваючись бути почутою. Її заклики вже не мали характеру прогнозів. Вона констатувала драматичний стан в українському селі й клопоталася щодо організації можливої допомоги від гуманітарних організацій зарубіжжя. На це була спрямована, зокрема, відозва Головної еміграційної ради від 20 липня 1933 р. до Міжнародного товариства Червоного Хреста за підписом І. Косенка: “Велике нещастя впало на Україну. Тисячі людей вмирають кожного тижня від голоду в Києві та по інших містах країни. На селі становище ще гірше: там вже їдять трупи. Епідемії косять населення. Від імені українських емігрантів, розкиданих по цілому світі, Головна Еміграційна Рада закликає гаряче всі міжнародні доброчинні організації утворити Комітет для допомоги нещасній Україні”⁴. В середині липня 1933 р. ГЕР адресує докладного листа Голові Ради Ліги Націй. Не обмежившись цим, надсилає також окремі листи і обіжні відозви до видатних осіб світу, таких як президент США Ф. Рузвельт й інших, до впливових гуманітарних організацій Європи і до митрополита А. Шептицького з проханням прийти на допомогу українському народові⁵.

В липні 1933 р. Головна еміграційна рада, констатуючи жахливий голод в Україні, закликала громадськість цілого світу створити міжнародну організацію допомоги Україні (Міжнародний комітет допомоги голодним на Україні з ініціативи французького товариства українознавства в Парижі). Такий комітет було створено і тимчасовим головою його обрано І. Карашевича-Токаржевського. Крім того, створено протекторат цього комітету, у складі князів церкви та високих світських осіб.

Президія Головної еміграційної ради на своєму засіданні 18 вересня 1933 р. ухвалила рішення звернутися з новим посланням до Ліги Націй в

справі голоду в СРСР, а також до низки організацій, які підтримували Державний центр УНР в екзилі, — Українського Центрального комітету у Польщі, Українського об'єднання в ЧСР, громад у Болгарії, Югославії, Туреччині, Бельгії та Люксембурзі і Союзу українських емігрантських організацій у Франції, приєднатися до акції протесту ⁶.

Влітку 1933 р. на світових конференціях господарського характеру представники ДЦ УНР в екзилі докладали зусиль, аби привернути увагу їх делегатів до голоду в Україні. 3 липня 1933 р. був оприлюднений спеціальний меморандум, в якому порушувалася проблема рабської праці в СРСР і необхідність створення умов для нормального господарювання, яке б не призводило до трагічних наслідків для народу України. На наступній конференції в Лондоні наприкінці серпня того ж року йшлося про врегулювання міжнародної торгівлі хлібом. Представники конференції, а серед них і СРСР в першу чергу, в той час, коли в Україні населення помирало від голоду, вимагали збільшення квоти для Радянського Союзу по вивозу хліба. Тому напередодні засідання дорадчого комітету — збіжжевої комісії, яку обрала лондонська конференція, представник уряду УНР в екзилі в Женеві О. Шульгін висловив голові цього комітету новий протест проти всякого експорту хліба з СРСР, в якому наголошувалося, що “цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду, — селянам України і Кубані...” ⁷ Це питання було роз'яснено також у спеціальному комунікаті Українського пресового бюро в Парижі від 18 вересня 1933 р., який став черговою голосною пропозицією зовнішньоторговельним установам європейських держав стосовно припинення купівлі хліба в СРСР. Дописувач сформулював аргументоване звернення-протест: “...Ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним. Уряд УНР готує також новий виступ перед Лігою Націй, в якому буде домагатися організації міжнародної допомоги голодній Україні” ⁸.

27 вересня 1933 р. О. Шульгін за дорученням ДЦ УНР в екзилі передав листа голові 14-ї сесії пленарного засідання Ліги Націй п.Вотеру, в якому описувалися причини голоду в Україні: “...Мусимо зазначити, що до голоду в Україні спричинилася, з одного боку, колективізація хліборобства, силою запроваджена совітами, а особливо так звана хлібозаготівля. Збіжжя, зібране в Україні, призначено на постачання совітській армії, Московщині і особливо на вивіз”. Висловлювалися конкретні пропозиції з подолання цієї жахливої катастрофи: “1) прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивіз хліба з ССРСР, в дійсності з України; 2) організувати анкетну комісію, яка б могла на місті встановити розміри нещастя; 3) організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні” ⁹.

До розмаїтої роботи Державного центру УНР в екзилі залучались авторитетні діячі української науки в еміграції. Так, професори-економісти К. Мацієвич і В. Сливинський у серпні підготували меморандум від представників Головної еміграційної ради в Парижі “Економічна криза в Радянському Союзі і справа господарської направи в Україні” і через міністра закордонних справ екзильного уряду О. Шульгіна передали його прем'єр-міністру Великобританії, який головував тоді на Міжнародній господарській конференції у Лондоні ¹⁰.

На цьому представницькому форумі були присутніми також українські послы у Румунському парламенті — В. Залозецький та Ю. Сербинюк. Вони поінформували англійські урядові кола про дійсний стан справ в Україні та про розгортання допомогової акції української еміграції. Як повідомляв український часопис “Народне слово”, що видавався у Пітсбур-

гу, англійці “поставилися з великою прихильністю до допомогової акції українців, а маючи вже досвід зі своєї праці на Радянщині під час голоду в роках 1921—1922, готові допомогти їй у всьому”¹¹.

В цілому Державний центр УНР в екзилі доклав чимало зусиль для інформування світової громадськості про реальний стан справ в Україні. В його межах протестаційні акції також провело Українське товариство колишніх вояків Армії УНР, очолюване генералом О. Удовиченком, яке порушило питання голодомору в Україні на IX асамблеї Інтернаціональної конфедерації комбатантів (СІАМАК) у Женеві. Заслухавши інформацію О. Удовиченка, делегати асамблеї прийняли спеціальну резолюцію про направлення анкетної комісії в Україну, в якій зверталась увага на той факт, що радянська влада “спростовує навіть саму наявність голоду і вивозить хліб за кордон у величезній кількості”. Управа СІАМАК передала цю резолюцію Голові Ради Ліги Націй, зазначивши, що “перед лицем такої трагічної протилежності, людське сумління вимагає, щоби було встановлено в Україні нормальний стан речей, що може зробити виключно лише міжнародна комісія, яка поїхала б в Україну, і просить 14-ту асамблею Ліги Націй в ім’я людяності зробити необхідні заходи для утворення згаданої комісії”¹².

З протестом проти голодомору в Україні та закликом підтримати боротьбу з “безоглядним економічним визиском українського народу більшовицькою диктатурою” звернулися до соціалістичних організацій світу лідери трьох українських соціалістичних партій: Української соціалістично-радикальної партії, за підписами І. Макухи та М. Стахіва; Української соціал-демократичної партії, за підписами Л. Ганкевича й І. Квасниці і закордонного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, за підписами І. Мазепи та П. Феденка. Останній виголосив “Відозву українських соціалістичних партій” на Міжнародній соціалістичній конференції, яка відбулася в Парижі у серпні 1933 р. “Щоби закрити свою дійсну ціль, свої імперіалістичні наміри для баламучення громадської opinio, проголошено Україну самостійною пролетарською державою, — наголошувалося у відозві. — Московський центр деякими посуненнями створив ілюзію, що ця держава існує. В дійсності Україна стала колонією Росії, українські землі стали тереном всяких експериментів радянської влади для випробування різних проектів “нового соціалістичного будівництва”, котрі з соціалізмом не мали і не мають нічого спільного”¹³. А. Феденко навів страшні факти масової загибелі від голоду сільського населення в Україні, численні випадки канібалізму та поширення епідемії тифу і чуми¹⁴.

Українські монархічні організації, які об’єднувалися навколо колишнього гетьмана Української Держави П. Скоропадського, займали провідне місце серед політичної еміграції українців у Німеччині, а також США і Канаді, де на гетьманські позиції перейшли військово-спортивні товариства “Січ”. Гетьманські організації мали певний досвід участі в протестаційних акціях та допомогових кампаніях. У 1923 р. у Берліні ними було створено Українське товариство червонохрестної допомоги, яке мало також назву “Українське Товариство допомоги біженцям”. На чолі його стояла дружина гетьмана — О. Скоропадська. До його складу входили Д. Дорошенко і В. Коростовець¹⁵. Своєю головною метою товариство проголосило допомогу біженцям, які продовжували приїздити до Німеччини. 22 вересня 1933 р. у складі товариства була створена комісія, яка невдовзі перетворилася на українсько-німецький “Комітет допомоги голодуючим в Україні”. Його очолила дочка гетьмана Є. Скоропадська. До

управи увійшли О. Скоропис-Йолтуховський, проф. І. Мірчук, Г. Дяков, Г. Вінклер (скарбник)¹⁶. “Нашим, гетьманців, обов’язком є — шукати шляхів до сердець ідеалістично уособлених шарів європейського громадянства”, — підкреслювалось в інформації гетьманської управи про заходи комітету в справі голодомору в Україні. Через В. Коростовця — головноуповноваженого гетьмана П. Скоропадського у Великобританії було створено українсько-англійську комісію, яка підлягала комітету на чолі з Є. Скоропадською¹⁷. На адресу головуючого в Раді Ліги Націй прем’єр-міністра Норвегії Й.-Л. Мовінкеля 10 жовтня 1933 р. комітет надіслав листа німецькою мовою з подякою “за його щире заінтересоване заступництво інтересів голодуючих”. Лист був підписаний гетьманівною Є. Скоропадською¹⁸.

Керівництво комітету свідомо обмежило свої функції виключно матеріальною допомогою голодуючим та проведенням інформаційної роботи, намагаючись притягнути до цієї акції і не лише гетьманців. “Негайна матеріальна допомога голодуючим в УСРР можлива тільки при умові повного відокремлення допомогової акції від всякої політичної акції,” — зазначалось у заяві “Бюлетеня Гетьманської Управи”¹⁹. Допомоговий комітет голодуючим в Україні Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) зав’язав зносини з різними добродійними та харитативними як українськими, так і німецькими організаціями й розвинув свою діяльність серед гетьманських організацій в Європі, Канаді та Америці²⁰. “Політичні інтереси його не повинні витравляти в гетьманцеві його людяності, — підкреслювалось у заяві. — Гетьманець не має права політиканством прикривати своєї байдужості чи свого безсилля прийти з допомогою своїм близьким”. Гетьманська управа звертала увагу на те, що “гетьманець повинен поруч з громадськими і політичними обов’язками виконувати свої обов’язки супроти близьких своїх, особливо коли вони перебувають у таких трагічних обставинах, як зараз в УСРР”. За задумом проводу гетьманського руху аполітична добродійна акція, крім “внутрішнього оздоровлення самих гетьманців”, мала бути спрямована на “оздоровлення ... відносин між політиками різних напрямків і між людьми різних соціальних положень”²¹.

Безперечно, добродійні акції УСХД сприяли популяризації гетьманської ідеї, оскільки до них могли приєднатися представники інших партій і політичних сил, які мали ті ж самі цілі, як допомога біженцям та голодуючим в Україні. Окрім цього, той факт, що ці добродійні організації очолювали жінки-представниці гетьманського роду, сприяло залучення жіноцтва до гетьманських організацій. Листівки із закликом жертвувати кошти до фонду голодуючих в УСРР у кількості 15 тис. примірників були видруковані 4-ма мовами: українською, німецькою, французькою та англійською²².

Як і більшість політичних організацій, гетьманські — не згорнули допомогову акцію й у 1934 р. Саме на цей рік, за підрахунками українських вчених, припадало збільшення кількості померлих від різних захворювань та ускладнень після тривалого голодування. Намагаючись не наражати на небезпеку близьких і родичів провідників УСХД, які залишилися на території України, а також всіх, хто одержував допомогу через цю організацію, комітет надсилав кошти та продукти харчування через приватних осіб, ретельно утаємничуючи свою участь у цьому. 3 травня 1934 р. Є. Скоропадська у своєму листі до керівництва Львівського допомогового комітету наполягала не надсилати до інших комітетів списки осіб, яким було надіслано допомогу, “бо чим менше розсилати такі списки, тим краще з причи-

ни потрібної конспірації в справі висилки грошей”, — зазначала вона у листі. Гетьманівна підкреслила, що “великої шкоди не буде, коли навіть хто і одержить допомогу від двох організацій, бо наша допомога така мала, ... при страшних умовах, в яких живуть наші земляки на Радянській Україні...”²³. Досить детально цей аспект допомогових акцій висвітлюється, зокрема, в одному з листів С. Шемета — особистого секретаря гетьмана П. Скоропадського — до П. Боярського — голови Об’єднаних російських громадських організацій в Югославії, родичі якого отримали допомогу від комітету, очолюваного Є. Скоропадською. С. Шемет прохав не сповіщати родичам, від кого саме надійшла допомога, оскільки це могло негативно відбитися на тих, хто цю допомогу отримує. “Треба Вам прийняти до уваги, — підкреслював він, — що більшовики дуже раді отриманню валют, але косо дивляться на діяльність Комітетів, створених за кордоном як еміграцією, так і іноземцями-благодійниками... Потрібно як ретельніше втаємничити громадський характер цієї допомоги”²⁴. Одночасно С. Шемет підкреслював, що за ним та іншими, близькими до гетьмана П. Скоропадського особами, постійно стежать радянські агенти. Останні нерідко створюють різного роду провокаційні ситуації, які свідчать про пильну увагу з боку більшовицького уряду до діяльності УСХД. Тому будь-які натяки, що саме гетьманський провід фінансує допомогову акцію, також можуть негативно позначитися на тих, хто її одержує в Україні. “Знайдуться серед клієнтів комітету також особи, які виявляють для більшовиків значний інтерес, причіпляться і, можливо, хтось постраждає при тому зовсім даремно, — наголошував С. Шемет у своєму листі до П. Боярського, — поскільки комітет працює виключно з гуманітарних міркувань, ніякими політичними цілями не задається і працює не для популярності якоїсь особи”²⁵.

Протестуючи проти політики голодомору в Україні, Центральний Комітет Українського національного демократичного об’єднання (УНДО) виступив 24 червня 1933 р. із заявою, в якій розглядалось культурне, суспільно-політичне і господарське становище українського народу в СРСР. У цьому документі йшлося про основні напрямки діяльності більшовицького уряду, спрямовані на тотальне винищення українців, їх культурних, суспільно-громадських та економічних традицій. Зокрема наголошувалося, що у культурній сфері влада “затирає штучно національний характер українського письменства і науки, нагинаючи їх терором до потреб комуністичного московського інтернаціоналізму”; у суспільно-політичному житті “московські комуністи щораз завзятіше гноблять український нарід, а саме в’язнять, засилають на примусові роботи і винищують фізично свідомих та ідейних під національним оглядом селян, робітників та інтелігентів”; у господарській сфері “московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску”. У відозві УНДО зверталась увага на політичне спрямування політики голодомору в УСРР, розв’язаної більшовицькою владою з тим, “щоби зламати спротив українського народу”, його прагнення до волі²⁶.

Організація українських націоналістів вже узимку 1932/1933 р. через Українське інформаційне бюро у Женеві та його друкований орган — “Бюлетень української інформації”, який видавав французькою мовою М. Кушнір, оприлюднила факти голодомору, вмістила аналітичні матеріали про стан економіки в СРСР та наслідки комуністичного господарювання в Україні. Пресовий орган Проводу українських націоналістів (ПУН) — “Розбудова нації” у ч. 9—10 (вересень—жовтень 1933 р.) вмістив декілька матеріалів, присвячених голодомору в Україні. Серед них — дві статті

Д. Беркута “Внутрішня боротьба та її механіка” і К. Сирецького під промовистою назвою “S.O.S.”, присвячені не лише анонсованій проблемі, але й звинуваченням на адресу інших політичних угруповань еміграції за недостатню увагу до трагедії, що розгорталася на теренах радянської України²⁷. Останній, посилаючись на зміст статті радника німецької амбасад у Москві Др. Шіллера, який писав про голод на Кубані, робить висновки щодо намірів комуністичної влади після голодової трагедії 1932—1933 рр. “вилюднити Україну для остаточного знищення її”²⁸. У вересні 1933 р. у “Розбудові нації” Провід українських націоналістів оприлюднив заяву, яка закликала посилити боротьбу за державну самостійність і організувати допомогову акцію голодній Україні як один з етапів боротьби за національне визволення²⁹.

Слід зазначити, що у своїх заявах ОУН акцентувала насамперед увагу на силових методах боротьби з організаторами цієї антилюдської акції: “Не задушевними зітханнями й не самими словесними протестами відіб’ємо цей черговий наступ Москви, лише жертвенною і безпощадною боротьбою... приспішимо кінець чужинецькому пануванню над Україною та над іншими народами, поневоленими спільними ворогами”³⁰. Проте ОУН не обмежувалась лише друкованим словом, вона однією з перших розпочала масові протестні акції. З її ініціативи відбулися перші масові демонстрації українців Америки проти голодомору в Україні, зокрема найбільша о тій порі — шеститисячна демонстрація в Детройті.

Провідні діячі ОУН, стурбовані тяжким станом населення в радянській Україні, вели між собою активні консультації у пошуку міжнародних організацій, до яких варто було звернутися за допомогою. Так, наприкінці вересня 1933 р. відомий український громадський і політичний діяч, уповноважений ПУН в Італії Є. Онацький отримав від тогочасного референта зовнішньої політики ОУН Д. Андрієвського кілька листів, присвячених голодомору в Україні і пошуку та встановленню контактів, які б допомогли віднайти джерела благодійних акцій на користь постраждалих. У листі від 24 вересня 1933 р. Д. Андрієвський, зокрема, зазначав, що він “зав’язав контакт з одним бельгійським сенатором Франсуа, скарбником Міжнародної Унії Допомоги... установою, подібною на Червоний Хрест і складається з офіційних представників від урядів. Має ту вигоду, що не зв’язана так сильно, як ця остання, а тому може бути для нас дуже корисною. Головою її є італієць Чіраольо, який також засідає в Комітеті Нансена. Думаю, що з цєю установою можна зробити діло. Отже, треба натиснути на окремих осіб, а насамперед на голову її. Я даю нашим організаціям вказівки про це, а Вас прошу зробити ласку і зв’язатися з Чіраольо і то якнайскорше...”. Оцінюючи діяльність окремих міжнародних організацій у наданні допомоги голодуючим в Україні, Д. Андрієвський визначав орієнтири ОУН у цій справі: “Здається, Міжнародний Червоний Хрест усунувся від справи голоду на Україні, вимовляючись тим, що там політика, а мабуть, не бажаючи собі псувати відносин з Советами... Чи доб’ємось міжнародної помочі, чи ні, а в кожному разі мусимо зробити якнайбільшу бучу в усьому світі. То, може, дещо змінити в поступуванні Советів, і вони почнуть годувати голодних. То спопуляризує нашу справу на чужині. То піддасть трохи духу в краю. А також тим покажемо, чия Україна: москалів, які нині ані пальцем не рушать, чи наша, які розбиваємось за неї, і то без огляду на державну приналежність”³¹.

Аби привернути увагу світової спільноти до трагічної ситуації в Україні, ОУН вдалася до крайнього, “демонстраційного” заходу, організувавши

22 жовтня 1933 р. терористичний акт проти співробітника радянського консульства у Львові. Цей теракт був одним із цілої низки подібних збройних виступів, об'єднаних загальною ідеєю “протибольшевицьких акцій ОУН” на західноукраїнських землях. “Пострілом в обороні мільйонів” назвали літописці історії ОУН цей вчинок свого бойовика. Постанову виконати атентат на радянського консула у Львові, як акт протесту ОУН проти “московсько-большевицької голодової акції на Україні”, було прийнято на конференції ПУН з членами крайової екзекутиви ОУН у Берліні 3 червня 1933 р.

Про те, наскільки серйозно ставились оунівці до майбутнього теракту, свідчить і коло його безпосередніх організаторів. Керівництвом цього теракту займався крайовий провідник ОУН С. Бандера, технічний бік справи взяв на себе бойовий референт організації Р. Шухевич. Усвідомлюючи небезпеку майбутньої акції, її наслідки і можливий арешт або й загибель виконавця, лідери ОУН вирішили знайти з-поміж своїх бойовиків добровольця. Вони розіслали організаційний заклик до боївок ОУН у Львові. Зголосився 18-річний студент української гімназії у Львові М. Лемик — син селянина з Львівщини. Йому було віддано наказ убити радянського консула, після того не чинити опір і здатися польській поліції, щоб на суді виголосити мотиви свого вчинку й донести таким чином до широкої громадськості позицію ОУН у справі голодомору в УСРР. 25 жовтня 1933 р. М.Лемик зайшов до приміщення консульства СРСР у Львові і, прийнявши за консула начальника канцелярії О. Маїлова убив його двома пострілами з револьверу та поранив охоронця, після чого здався польській поліції ³².

Суд над М. Лемиком відбувся 30 жовтня 1933 р. у Львові. Головним його оборонцем виступив С. Шухевич. Серед адвокатів були також відомі діячі національно-визвольного руху в Східній Галичині: С. Біляк, Л. Ганкевич, К. Левицький, О. Марітчак, О. Назарук, В. Старосольський, С. Федак. Під час процесу, який тривав лише один день, М. Лемик пояснив мотиви свого вчинку, назвавши його протестом перед усім світом проти дій більшовицької влади, “яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю” ³³.

Захисник М. Лемика С. Шухевич, звертаючись до суду з проханням про пом'якшення вироку підсудному, звертав увагу присутніх на мотиви вчиненого теракту. “Всякі ухвали, всякі резолюції, всякі віча, всякі анкети, все те не звертає уваги світу, цілого культурного світу на те, що діється з його рідною країною, — підкреслював захисник у своїй промові. — І він бачачи, що те все не помагає, хоче звернути увагу в інший спосіб..., який потряс би цілим світом, щоб очі всіх культурних людей звернулися на те, що діється в його країні. І рішився на чин, рішився стрілити у репрезентанта того народу і тої влади, що є спричинниками цього всього...” ³⁴.

С. Шухевича підтримав у своєму виступі В. Старосольський, який нагадав присутнім, що він не належить до ОУН, а є представником Української соціал-демократичної партії. Це, за його словами, було свідченням того, що причини вчинку М. Лемика зрозумілі й представникам інших політичних угруповань української еміграції. В. Старосольський наголосив, що процес має політичний характер, оскільки постріл його підзахисного був наслідком “безконечно-глибокої трагедії”, яку переживають мільйони українців в УСРР. “І не для демонстрації, а тому, що ми розуміли характер цього вчинку, незалежно від того, яка організація тут діяла, ми з'явилися в таким числі перед Високим Судом. З'явилися, щоб дати свідоцтво правді,

щоб сповнити той обов'язок, який лежить на українцеві адвокату, коли він є членом громадянства, суспільності”, — підкреслив він у своїй промові ³⁵.

Для того, щоб глибше з'ясувати мотиви вчиненого теракту, адвокат С. Біляк запропонував заслухати ряд експертів та свідків, доповіді яких мали привернути увагу не лише суддів, а й широкого суспільного загалу як в Польщі, так і за її межами. Зокрема, він вніс пропозицію вислухати як свідка Залеського — експерта з українсько-російських відносин Міністерства закордонних справ РПП і колишнього голову зовнішньополітичного відомства Польщі Л. Васілевського. Вони, за словами С. Біляка, могли фахово підтвердити факти та масштаби голодомору в радянській Україні. Як докази мотивів вчиненого М. Лемиком теракту адвокатом були запропоновані стаття професора Віленського університету М. Здеховського, вміщена у часописі “Вядомосьці Літерацке” з 1933 р., та матеріали, опубліковані у “Бюлетені Польсько-Українські” за той же рік, зокрема стаття “Шістнадцята весна в УСРР”, в яких фактично підтверджені наявність масового голоду, який панує в республіці, та жакливі випадки людодства. С. Біляк запропонував також заслухати депутата польського сейму М. Рудницьку — учасницю Конгресу національних меншин, що відбувся в швейцарському місті Берні і на якому було прийнято відозву до світової спільноти про надання допомоги жертвам голоду у Великій Україні ³⁶.

І хоча суд відмовився вислухати запропонованих захисниками свідків, а організаторам теракту так і не вдалося перетворити процес над М. Лемиком у політичний суд над керівниками розв'язаної на українські землі масової кампанії по винищенню мільйонів українців через голодомор, акція викликала широкий резонанс у світі. У день суду під будинком, де він проходив, відбулася велика демонстрація української молоді — прихильників ОУН на знак солідарності з атентатом як виявом протесту проти терору і голодомору в УСРР. На засіданні були присутні іноземні журналісти, які стали свідками виступів підсудного, його захисників та адвокатів, завдяки чому отримали можливість зрозуміти політичні мотиви оунівського теракту й переконатися у солідарності українців на західних землях із своїми братами у Східній Україні, про що вони сповістили свої часописи і надали акції широкого розголосу.

Друкований орган ОУН — “Український націоналіст”, вітаючи теракт М. Лемика, писав у статті під назвою “Стріл ОУН у Москву”: “Вчинок Лемика має історичне значення для уложення дальших відносин між ОУН і Москвою. Він дійде до відома кожного Українця, який... леліє думку про відплату, про боротьбу, про помсту за наругу, за гноблення і голод на Україні...” ³⁷.

У 1933 р. акції громадських організацій та об'єднань української еміграції набули по-справжньому масового характеру. Протестаційні віча, походи, політичні демарші перед урядами країн, меморандуми і звернення до таких міжнародних організацій, як Ліга Націй, Червоний Хрест тощо, проводились як окремими організаціями, так і об'єднаними комітетами, які створювались з представників різноманітних українських товариств та союзів (громадсько-політичних, жіночих, студентських, наукових, медичних й інших), які існували у різних країнах світу, де мешкали українці. До акцій протесту прилучили свої голоси ієрархи українських церков, заініціювавши міжнародну конференцію в справі голодомору в Україні. Протести набули масового характеру, що, зрештою, змусило світову громадськість звернути увагу на долю українського населення в УСРР.

Першими питання про необхідність подання допомоги голодуючому народу України перед міжнародною спільнотою поставили українські жінки, об'єднані в Українській жіночій національній раді (УЖНР). На відміну від жіночих організацій інших країн, метою яких була боротьба за набуття рівних політичних прав з чоловіками, українські жінки своїм головним завданням вважали боротьбу за державну незалежність. На міжнародних форумах та зібраннях вони постійно намагалися привернути увагу жінок світу до трагічної долі українського народу в умовах більшовицької окупації, а також проводити різного роду спільні акції з представницями інших жіночих організацій, зокрема Білорусії, населення якої також потерпало від продовольчих розверсток та вилучення зерна. Окрім виступів у пресі наприкінці 1932 р., як реакції на інформації про голодомор на батьківщині, вони наголошували на тому, що селянам в УСРР потрібна негайна організована, братерська допомога, “упорядкована народами цивілізованого світу, щоб той братній хліб достався справді до вуст голодного селянина і робітника”³⁸.

21 червня 1932 р. провід УЖНР на своєму засіданні ухвалив звернутися до міжнародного Червоного Хреста із проханням надіслати харчові посилки. На цьому ж засіданні вперше пролунав заклик створити у Празі комітет, який би організував допомогую акцію голодуючим³⁹. Голова УЖНР, відома громадська діячка та педагог С. Русова і секретар ради Х. Кононенко у своїй спільній статті на сторінках часопису “Тризуб” писали про труднощі у справі надання матеріальної допомоги голодуючим в Україні: “Українські жінки, об'єднані на еміграції в Жіночій Національній Українській Раді, безсильні подати нещасному населенню жодну допомогу. Українська еміграція відгорожена від свого народу страшними большевицькими загорожами — ні звідти до нас, ні від нас на Україну не перелетить і пір'ячко. Наша кореспонденція з рідними накликає на них жорстокі переслідування”. Нарікаючи на те, що усі спроби надіслати будь-які харчові продукти родичам і близьким в радянську Україну обертаються репресіями влади проти них, жінки зазначали, що вони мають лише можливість правдиво інформувати світ про ті страхіння, що відбуваються на їх батьківщині⁴⁰.

З 14 по 19 травня 1932 р. у м. Гренобль (Франція) відбувся черговий міжнародний жіночий конгрес Ліги миру та свободи*. Такі конгреси Ліги проводилися раз на три роки. Українки завжди в той чи інший спосіб брали участь у конгресах Ліги, підтримували зв'язок з її організаційним центром, не раз отримували допомогу від Ліги, яка час від часу порушувала проблеми українства перед міжнародними чинниками — Лігою Націй тощо. У травневому міжнародному жіночому конгресі брали участь представниці української секції — С. Русова та Х. Кононенко, які кілька разів виступили у питанні становища селянства у радянській Україні, зокрема населення Буковини. Так, С. Русова дуже рішуче вимагала, щоб Ліга Націй висловила своє відверте ставлення до радянського уряду, “який є урядом терору та насильства над народами, що мають нещастя належати до совітів”⁴¹. Х. Кононенко у своїй промові торкалася подій на Дністрі, зокрема розстрілу радянськими прикордонниками селян, жінок, дітей, старих людей, які намагалися перейти до Румунії і там вберегтися від голодної смерті. Проте вже тоді, як зазначали українські делегатки, відчувалося не-

—* Ліга миру та свободи була заснована ще в 1915 р. за ініціативою Джені Адамс та інших визначних діячок різних народів, що підняли свій голос проти війни. Українська секція утворилась у Відні в 1921 р. і у тому ж році була прийнята як рівноправний член до складу ліги. Першою головою української секції була обрана В.О'Коннор-Вілінська, після перенесення управи секції до Львова її головою обрано Б. Баран.

бажання представниць ряду європейських країн виступати проти дій уряду СРСР, з яким шукали порозуміння конформістські лідери їх держав⁴².

Українське жіноцтво, зорганізоване в “Союзі українок” у Львові під проводом відомої громадсько-політичної галицької діячки, депутата до польського сейму М. Рудницької, звернулося в серпні 1933 р. до міжнародних жіночих організацій з відозвою, яка була видрукувана кількома мовами. В ній наводилась статистика смертності від голоду в Україні та подано перебіг національно-визвольної боротьби українського народу. Відозва закінчувалася зверненням “до жінок всіх націй, країв, континентів, всіх клас, партій і конфесій” з проханням розворушити “сонні сумління” чоловіків, синів і братів, які займають у цих країнах “відповідальні державні становища” і зажадати від них “того почуття міжлюдської солідарності і справедливості, які не дозволяють брататися” з убивцями мільйонів людей в радянській Україні⁴³.

Львівський “Союз українок” під головуванням М. Рудницької вів жваву пропаганду серед жіночих організацій світу, зокрема в Лондоні, Женеві і Парижі. Внаслідок їх зусиль десять міжнародних жіночих організацій надіслали свої меморандуми в справі голодомору до голови Ради Ліги Націй, в той час прем’єра і міністра іноземних справ Норвегії Й.-Л. Мовінкеля. Від імені всіх цих міжнародних жіночих організацій, головний осідок яких знаходився в Лондоні, було надіслано до Женеві спільного листа, який підписала Корберт Ешбі, додавши до супровідного листа окремий меморандум про голод. В тій же справі М. Рудницька та голова Українського жіночого союзу в Празі З. Мірна відвідали відому чеську діячку, сенаторку Ф. Памінкову, яка також підтримала антиголодову акцію Об’єднаного Комітету міжнародних жіночих організацій у Женеві⁴⁴.

Громадська організація Центральний союз українських студентів (ЦЕСУС) з осідком у Празі об’єднувала всі студентські організації в еміграції та на західноукраїнських землях.

На XV конгресі Міжнародної студентської організації у Венеції, який відбувся 24 серпня — 2 вересня 1933 р., українські делегати — представники ЦЕСУС розповсюдили серед учасників цього міжнародного зібрання спеціально підготовлений заклик французькою мовою під загальною назвою “Заклик до університетської молоді всіх країн”. У документі наголошувалось, що “Україна вмирає в муках жорстокого голоду”, який “супроводжується ще й терором, спрямованим на винищення українців”. Українські студенти, які перебувають поза межами батьківщини, “намагаються допомогти своїм братам, що залишилися в краю, організуючи Український Червоний Хрест”⁴⁵. Вони просили інтернаціональні організації, у тому числі і студентські, звернути на Україну увагу світової громадськості, що могло гарантувати визнання радянською владою факту голоду і тим самим відкрити надходження продовольчої продукції та медикаментів до голодуючих.

Відозв, подібної до цитованої на студентському конгресі, було поширено близько сотні і вони викликали у присутніх загальне співчуття, яким, однак, врешті-решт і обмежилися представники молоді з різних країн. При цьому українським студентам за кордоном рекомендувалося досягти такого рівня зорганізованості, щоб не потребувати у подальшому “інтернаціональної допомоги”. Головною тезою співчуття, не “обтяженого” іншими дієвими вчинками або ж реакцією на заклик про допомогу, було посилення на те, що вони (молодіжні міжнародні організації. — *Авт.*), мовляв, мають багато власних суто “молодіжних” проблем, і тому рекомендували українським студентам долати своє лихо власними силами. “Ваша доля в

ваших власних руках. Докажіть, що ви варті кращої долі... Ми вам співчуваємо, але ми — ждемо... Це правда, що голод лютує в Україні, але голод лютує і в Китаї, а холера — в Індії. Докажіть, що ви, українці, маєте право бути без голоду і без холери! Докажіть, що ви — українці, маєте право бути вільною нацією, маєте право мати власну державу. Ваша доля в ваших власних руках...”, — такими переважно були відповіді голів студентських організацій на конгресі, як згадував один з її учасників Є. Онацький⁴⁶.

У Люксембурзі в серпні 1933 р. українські студенти, об'єднані у товаристві “Обнова”, беручи участь у Міжнародному конгресі студентів-католиків, розповсюдили звернення українських католицьких влади Галичини й апелювали до культурного світу про допомогу голодуючій Україні⁴⁷.

Восени 1933 р. українські студенти, зорганізовані у ЦЕСУС, спільно з Союзом підкарпатських студентів провели низку протестаційних акцій, до яких намагалися залучати молодь з інших національних студентських організацій. Зокрема у віці молоді та студентів, яке відбулося 29 жовтня 1933 р., брали участь литовські представники. У Данцігу (Гданську) протестне віче 29 жовтня 1933 р. влаштувала Українська студентська громада.

Перші акції української секції Ліги поневолених народів розпочалися у вересні 1932 р. З ініціативи секретаря “Прометею” І. Базяка, на той час співробітника спецслужби Державного центру УНР в екзилі, який був безпосередньо поінформований про масштаби голодомору в УСРР, під головуванням Р. Смаль-Стоцького відбулося кілька нарад вузької президії цієї організації у Празі та Берліні. Згідно з прийнятим рішенням розпочати широку акцію для інформації всіх державних і громадських чинників за кордоном про стан речей в Україні — було створено і відряджено до Женеви спеціальну комісію на чолі з головою “Прометею” М. Лівичим⁴⁸.

Із своїми зверненнями до міжнародних організацій і безпосередньо до різного роду зарубіжних громадських об'єднань апелювали численні українські товариства. Зокрема Союз українських журналістів і письменників за кордоном з осідком у Празі у червні 1933 р. оприлюднив звернення “До культурного світа: В справі голоду на Радянській Україні”, в якому протестував проти голодомору в Україні і вимагав відрядження до СРСР міжнародних комісій для “дослідження голоду на Україні та для організації негайної рятувкової акції”⁴⁹.

Взимку 1932 р. розпочав через пресу кампанію з організації допомоги умираючим братам і сестрам в “царстві диявола” митрополит А. Шептицький. Провід Української греко-католицької церкви одним з перших продемонстрував необхідність проведення спільних акцій, які мали стати запорукою успіху загальногромадських зусиль у поданні допомоги голодуючим в Україні. 24 липня 1933 р. було видано звернення “До всіх людей доброї волі”, яке підписали всі єпископи УГКЦ: митрополит Андрій Шептицький (Львів), Григорій Хомишин (Станіславів), Йосафат Коциловський (Перемишль), Никита Будка (титлярний єпископ Патару), Григорій Лакота (Перемишль), Іван Бучко (Львів) та Іван Лятишевський (Станіславів)⁵⁰.

Воно було перекладено кількома іноземними мовами і розіслане всім впливовим міжнародним організаціям. Документ звернений до “християн цілого світу, всіх віруючих в Бога людей, а особливо всіх робітників і селян та всіх земляків”, яких душпастирі закликали “прилучитися до цього протесту та болю і розповсюдити його в якнайдалішні країни світу”. “Усі радіостанції, — зазначалося насамкінець, — просимо рознести наш голос по цілій земській кулі, може, дійде він і до убогих хатин, конаючих з голоду селян”⁵¹.

Друге пастирське звернення Українського католицького єпископату на західноукраїнських землях в справі голодомору 28 жовтня 1933 р. під-

писали митрополит А. Шептицький, єпископи: Г. Хомишин, Й. Коциловський, Г. Лакота, І. Лятишевський, І. Бучко. Духовенство та віруючі закликалися до відзначення 29 жовтня — Дня національної жалоби і протесту — спільним постом, молитвами і “добрих діл для випрошення... Божого милосердя для страждучих і умираючих з голоду наших братів”⁵².

Окремим посланням в справі голодомору відізвався у лютому 1933 р. Іоан Теодорович — архієпископ американський, голова Української греко-православної церкви (УГПЦ) в Канаді. Констатує факти масового голодомору, який охопив Україну, архієпископ визначав причини, які його викликали. Посилаючись на листи та свідчення втікачів, І. Теодорович зазначав: «Червона Москва, послуговуючись на місці жидами, з яких головню набрана большевицька адміністрація на Україні, відобрала від наших селян землі, зруйнувала все господарство хліборобської України, кожного, колись вільного господаря перевела на стан безземельного і невільного робітника, якому лишилося працювати за “пайок”, який йому зверху червоні комісарі одкраюють». Він також підкреслював, що “навіть в куску насущного хліба став наш нарід залежний від Москви і її помічників... При таких умовах червона Москва переводить над нашим народом страшний злочин: з року на рік вона сотнями перекинула наше українське населення на далеку північ, на повільну там смерть, а від тих, що ще залишились — на рідній землі, немилосердно відбирається хліб... Се причини теперішнього страшного голоду на Україні»⁵³.

У багатьох містах Німеччини: 23 липня 1933 р. — у Бремені, 30 липня — у містечку Грімен біля Штральзунда, 27 серпня — в Гемелінгені та інших під час проповідей душпастир Петро Вергун — голова Загальноукраїнського допомогового комітету в Берліні, оголошував звернення владик УГКЦ українською та німецькою мовами про голод в Україні⁵⁴. «Зворушливо було дивитись, — писав часопис “Тризуб”, — як наші робітники як в Грімені, так і в Берліні витягали останні сотики з кишені, щоб хоч найменшою лептою прийти на поміч голодаючим»⁵⁵.

11 вересня 1933 р. священники Української греко-католицької церкви в Німеччині оголосили днем жалоби “по замордованих з голоду в Великій Україні”. На панахиді були присутні майже всі члени Української громади в Берліні без різниці партійної та конфесійної приналежності, зокрема гетьман П. Скоропадський зі своєю родиною. На запрошення душпастирства відгукнулися також і представники грузинської, азербайджанської, турецької й інших національних колоній, що перебували у Німеччині, а також чимало німецьких культурних, громадських та церковних діячів, серед яких був і делегат Берлінського Єпископського Ординаріату прелат Ліхтенберг. Після панахиди, що провів душпастир П. Вергун, ним же було зачитане німецькою мовою звернення єпископів УГКЦ. Він також виголосив німецькою мовою проповідь, у якій з’ясовувались заслуги українського народу в його історичній боротьбі за власну державу. Душпастир звернувся до представників німецької громадськості, які були присутні у храмі під час панахиди, з проханням підтримати допомогову акцію та не залишати український народ на самоті з трагедією, яка його спіткала. Під час акції було зібрано грошову пожертву для голодуючих⁵⁶.

До цих протестів долучився окремим пастирським листом під назвою “У хвилі народного горя” 13 вересня 1933 р. єпископ Української католицької церкви у Канаді В. Лади́ка. Лист був передрукований майже у всій тогочасній пресі Канади повністю або обширно прокоментований. У ньому зокрема зазначалося, що “світ переповнений жадливими вістями про страхіття неволі-недолі, головню в Україні, поневоленій большевицькою

владою..., комуністи нищать найкращих синів українського народу розстрілами, мучать тюрмами і засланнями і масово виголоджують усе населення України. Численні втікачі з большевицької неволі оповідають нечувані досі речі про жахливе народне горе, про голод і людодіство в найбагатшій колись країні Європи”⁵⁷.

Протестні акції українців у США підтримав своїми зверненнями до віруючих апостольський екзарх для українців в Америці архієпископ Костянтин Богачевський, голова Української греко-католицької церкви в США. В ньому відомий громадський та церковний діяч наголошував, що “обов’язком християнським є голодного накормити”. При тому підкреслив, що “ніколи, мабуть, цей обов’язок не стояв перед українцями в такій грозі та силі, як стоїть сьогодні, в обличчі факту, коли мільйони братів і сестер конають голодовою смертю”. За розпорядженням К. Богачевського, 24 грудня 1933 р. у всіх греко-католицьких храмах США були богослужіння за голодуючих на Україні, а також допомогів акції⁵⁸.

Разом з тим велику акцію протесту проти голодомору в Україні розвинув архієпископ віденський кардинал Теодор Інніцер. Він же став ініціатором створення та головою міжнаціонального і міжконфесійного комітету, який утворився у столиці Австрії. Після опублікування у пресі звернення “Україна в передсмертних судорогах” ієрархів Української греко-католицької церкви у Західній Україні кардинал розпочав вивчення цієї проблеми. Про це, зокрема, свідчить його листування з генеральним секретарем Європейського конгресу національних меншин Е. Амменде⁵⁹. 27 серпня 1933 р. у віденській газеті “Вінер Журналь” було опубліковано заклик кардинала Т. Інніцера до міжнародного Червоного Хреста допомогти голодуючим в Україні. “Голодова катастрофа внаслідок політики сов. влади дійде в найближчих місяцях до вершин і мільйони людей гинуть з голоду, — наголошувалось у зверненні. — Дальше годі мовчати, це означало б, що культурний світ погоджується з масовою смертю людей і бере на себе співвідповідальність. Діється це в часі, коли інші частини світа нищать надмір збіжжя, а в СРСР гинуть люди голодовою смертю, причому приходиться до людодіства (канібалізму)”⁶⁰. На відміну від більшості європейських політиків, які запліщували очі на факти голодомору, намагаючись зберегти приязні стосунки з керівництвом СРСР, або навіть отримали економічні вигоди від ситуації, що склалася, кардинал Т. Інніцер закликав засудити організаторів голодомору та подати допомогу голодуючим. “Зробімо спільний братерський жест поки не пізно, — підкреслював він у своєму зверненні. — Це є Божя воля... Я покладаюся на благання галицького митрополита Андрея Шептицького”⁶¹. За підтримки кардинала в Австрії широку акцію протесту розгорнуло українське студентське товариство “Січ”⁶².

Влітку 1933 р. створюється широка мережа допомогів комітетів в усіх країнах світу, де мешкали українці. Протестні акції охоплюють села і містечка Галичини та Буковини. Всі зусилля українців в еміграції спрямовуються на те, щоби привернути увагу міжнародної громадськості до подій в СРСР, спростувати безсоромну брехню радянського керівництва про “щасливе життя” українського села та надзвичайні “здобутки” у соціалістичних перетвореннях у сільському господарстві. Значною мірою українцям допомагали представники національних меншин, співвітчизники яких мешкали в УСРР і разом з українцями гинули від голодної смерті. Протягом 1933 р. німецька організація “Brüder in Not”, створена в Берліні для допомоги голодуючим німецьким колоністам в Україні, зібрала на допомогу голодуючим німцям в Україні і на Волзі 700 тисяч німецьких ма-

рок і вислала через “Торгсин” 100 тисяч індивідуальних посилок. У листопаді 1933 р. організацією була влаштована виставка 150 тисяч листів голодуючих та сурогатів їжі з СРСР, а також опубліковано книгу з листами і фотографіями голодуючих⁶³. До листопада 1933 р. “Brueder in Not” допомогло 100 000 осіб, надіславши на їх адресу продовольчі посилки⁶⁴.

Причини та страшні наслідки радянської політики голодомору в Україні висвітлював румунський поет Д. Вринчану, який друкував свої статті на цю тему в румунській пресі. Одна з них була перекладена і передрукована в українській газеті “Час”, яка виходила в Чернівцях⁶⁵.

Представники різних політичних напрямків української еміграції — Державного центру УНР в екзилі; гетьманських організацій, які стояли на монархічних позиціях і підтримували колишнього гетьмана П. Скоропадського; українських соціалістичних центрів та організацій; Організації українських націоналістів, громадських, наукових, жіночих, студентських, ветеранських товариств і організації, діячі всіх релігійних конфесій прагнули подати практичну допомогу голодуючим, інформувати міжнародну спільноту, закликаючи її засудити уряд СРСР за політику винищення українського населення шляхом голодомору в УСРР та на Кубані.

¹ Ш у л ь г і н О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1998. — С. 95.

² Ш у л ь г і н О. Назв. праця. — С. 210—211.

³ Там само. — С. 211.

⁴ Там само.

⁵ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 271, оп. 1, спр. 171, арк. 78.

⁶ Там само.

⁷ Тризуб (Париж). — 1933. — 24 вересня. — С. 12.

⁸ Ш у л ь г і н О. Назв. праця. — С. 206.

⁹ Там само. — С. 209—210.

¹⁰ Український голос (Вінніпег). — 1933. — 30 серпня.

¹¹ М а р у н ч а к М и х а й л о. Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в українській діаспорі. — Вінніпег, 1985. — С. 67.

¹² Тризуб (Париж). — 1933. — 6 серпня. — Ч. 28—29.

¹³ Народне слово (Пітсбург). — 1933. — 21 листопада.

¹⁴ Ф е д е н к о П. Соціалізм давній і новочасний. — Мюнхен, 1968. — С. 216.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3695, оп. 1, спр. 157, арк. 126.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі — ЦДІАЛ). — Колекція № 9. — М. 68694, к. 1305, 1321.

¹⁷ Бюлетень Гетьманської Управи. — 1933. — Жовтень. — Ч. 18. — С. 4.

¹⁸ ЦДІАЛ. — Колекція № 9. — М. 68694, к. 1305.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3695, оп. 1, спр. 157, арк. 127.

²⁰ ЦДІАЛ. — Колекція № 9. — М. 68694, к. 1358.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3695, оп. 1, спр. 157, арк. 127.

²² Там само.

²³ ЦДІАЛ. — Колекція № 9. — М. 68694, к. 1359.

²⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6076, оп. 1, спр. 1, арк. 11—11 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 11 зв.

²⁶ Канадійський фермер (Вінніпег). — 1933. — 26 липня.

²⁷ Розбудова нації (Прага). — 1933 р. — Ч. 9/10. — С. 206.

²⁸ Там само. — С. 208.

²⁹ Там само. — С. 235.

³⁰ Там само. — С. 235; Український націоналіст. — Ч. 2—3. — 1933. — Жовтень—листопад. — С. 4.

³¹ О н а ц ь к и й Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1933 рік. — У 3-х т. — Т. 3. — Торонто, 1983. — С. 389—390.

³² Б о й к о Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добі Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 613.

- ³³ М і р ч у к П. Нарис історії ОУН. — Денвер, б/д. — С. 337, 339, 342.
³⁴ Там само. — С. 346.
³⁵ Там само. — С. 347.
³⁶ Там само. — С. 344—345.
³⁷ Український націоналіст. — Ч. 2—3. — 1933. — Жовтень—листопад. — С. 6.
³⁸ Тризуб (Париж). — 1933. — 6 січня. — С. 38—39.
³⁹ Центральний державний архів громадських організацій України. — Ф. 269, оп. 1, спр. 190, арк. 8 зв.
⁴⁰ Тризуб. — 1933. — 6 січня.
⁴¹ Там само. — 1932. — 19 червня. — С. 24—25.
⁴² Там само. — С. 25.є
⁴³ М а р у н ч а к М. Назв. праця. — С. 61.
⁴⁴ ЦДІАЛ. — Ф. 319, оп. 1, спр. 52, арк. 37—37 зв.
⁴⁵ О н а ц ь к и й Є. Назв. праця. — Т. 3. — С. 361—362.
⁴⁶ Там само. — С.362—363.
⁴⁷ М а р у н ч а к М. Назв. праця. — С. 52.
⁴⁸ Тризуб. — 1932. — 16 жовтня. — С. 9.
⁴⁹ М а р у н ч а к М. Назв. праця. — С. 53.
⁵⁰ ДАРФ. — Ф. 7050, оп. 1, спр. 1095, арк. 64.
⁵¹ Правда (Львів). — 1933. — 30 липня.
⁵² Мета (Львів). — 1933. — 29 жовтня.
⁵³ Вісник УГПЦ. — 1933. — 15 лютого.
⁵⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 4465, оп. 1, спр. 1104, арк. 4 зв.
⁵⁵ Тризуб. — 1933. — 22 жовтня. — С. 38.
⁵⁶ Там само.
⁵⁷ Січ (Чикаго). — 1933. — 16 грудня. — С. 44.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ ЦДІАЛ. — Ф. 358, оп. 1, спр. 45.
⁶⁰ Правда (Львів). — 1933. — 27 серпня.
⁶¹ П о л о в е ц ь к и й П о л ь. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. — Мюнхен, 1955. — С. 14.
⁶² Там само.
⁶³ Тризуб. — 1933. — 12 листопада. — С. 21.
⁶⁴ Там само.
⁶⁵ Час (Чернівці). — 1933. — 18 березня.

Р. Я. ПИРІГ (Київ)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ У ФОНДАХ АРХІВОСХОВИЩ УКРАЇНИ

Голод 1932—1933 років — велетенська катастрофа українського народу, інспірована вищим керівництвом СРСР, упродовж понад півстоліття залишався абсолютно забороненою сторінкою радянської історії. Замовчування факту голоду та утаювання будь-якої інформації про нього були складовою офіційної політики правлячої партії, що негативно позначилося на його документальній фіксації.

Проте масштабність цього рукотворного лиха, усвідомлення партійно-державним керівництвом можливого соціального вибуху, потреби управління упокоренням українського села, функціонування каналів таємного діловодства і документообігу породжували на всіх ієрархічних рівнях влади писемну інформацію про передумови, причини, розміри та наслідки голоду. До партійних комітетів, державних установ, редакцій газет ринув масовий потік листів, скарг, звернень, заяв з викладом дійсного стану агонізуючого від голоду селянства. Частина цих матеріалів також відкладалася в архівних фондах. Накладене свого часу табу на оприлюднення інформації про голод впало лише після повного краху радянського тоталітаризму.

Утвердження державної незалежності, демократизація суспільного життя, розсекречення архівних документів уможливили доступ до ретроспективної інформації з багатьох раніше замовчуваних, сфальсифікованих проблем минулого українського народу. Цілком логічно, що саме до архівних документів з історії голоду 1932—1933 рр. суспільство виявило особливий інтерес. Вони стали головною джерельною базою наукових досліджень з цієї важливої і болісної тематики, сприяли відновленню історичної правди, ліквідації однієї з найсуперечливіших таємниць ХХ ст.

Склад, зміст, типологія джерел з історії голоду, які відклалися в архівах України, цілком обумовлені владно-ієрархічним рівнем, політичною, виконавчою, суспільною чи іншими ролевими функціями утворювача документів. Саме цим пояснюється зосередження найважливіших, інформаційно насичених, автентичних історичних джерел у центральних та галузевих державних архівах.

Аналіз документальних джерел з історії голоду 1932—1933 рр., здійснений за фондами цих архівосховищ, на наш погляд, є обґрунтованим і продуктивним. Насамперед, дослідники вперше отримають загальну характеристику архівних документів з цієї теми. По-друге, це дозволить створити цілісну топографічно-тематичну картину документів республіканських органів влади й управління. По-третє, буде з'ясовано співвідношення опублікованих і неопублікованих документів, ступінь введення їх у науковий обіг. І нарешті, це стане своєрідним моніторингом документальної бази вітчизняних архівів з проблем голодомору.

Значна кількість унікальних документів зосереджена у фондах **Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**. Колишнє головне архівосховище Компартії України містить унікаль-

ний за складом і тематичним змістом комплекс історичних джерел, які відбивають причини, перебіг та наслідки голоду 1932—1933 рр. в УСРР. ЦК КП(б)У як вищий регіональний політичний орган був творцем документів, що визначальним чином впливали на всі сфери життєдіяльності республіки. Водночас тут, немов у своєрідному депо, концентрувалися основні потоки матеріалів вищих державних органів, керівних галузевих структур, місцевих партійних комітетів і виконкомів рад, громадських організацій, громадян.

Рівень репрезентативності політичних і управлінських рішень, інформаційна насиченість, конфіденційність цих документів, детерміновані насамперед місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру — провідника ідеологічних догматів більшовицької партії. Добре налагоджене діловодство, забезпечення збереженості фондів, тривала засекреченість багатьох сторінок минулого об'єктивно зробили документи ЦК КП(б)У найінформативнішим джерелом вивчення багатьох складних процесів радянської доби. Їх відкриття обумовило високу актуалізацію цього сегмента Національного архівного фонду¹. Не випадково, що перший в Україні збірник документів з історії голоду 1932—1933 рр. склали матеріали саме архіву ЦК Компартії України². Всі фундаментальні наукові дослідження українських голодоморів ХХ ст. створені на базі широкого залучення цього виду історичних джерел.

Документи ЦДАГО України з історії голоду зосереджені у фонді 1 — **“Центральний комітет Компартії України”**, описи 1, 6, 20. Враховуючи, що цей масив писемних історичних джерел має досить чітко визначені типологічні ознаки (за способом відтворення інформації, змістовно-тематичну, хронологічно-географічну), основним критерієм класифікації обрано їх походження. На наш погляд, це найбільш повно відповідає дослідницьким завданням джерелознавця.

Слід виділити три основні групи документальних джерел цього фонду. Перша — матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У, постанови політбюро і секретаріату, документи відділів ЦК. Друга — постанови місцевих комітетів, інші матеріали обкомів, міськкомів, райкомів партії. Третя — інформаційні матеріали державних органів. Четверта — звернення громадян.

Характеризуючи джерела першої групи, вкажемо на специфічну особливість документів вищих керівних органів КП(б)У — з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. При тотальній закритості партійної документації, суворо дозованій інформації про внутрішнє життя КП(б)У, як правило, матеріали вищих колегіальних органів публікувалися в пресі, виходили окремими виданнями. На період 1932—1933 рр. припадає проведення XII з'їзду (січень 1934 р.) та III Всеукраїнської конференції КП(б)У (липень 1932 р.). Матеріали обох цих вищих представницьких зібрань більшовиків України видані у формі стенографічних звітів, окремо опублікованих доповідей, резолюцій тощо³.

В архіві зберігаються протокол, стенограма, резолюції з'їзду, підготовчі матеріали, зокрема засідання комісії політбюро з розгляду доповіді В. Чубаря “Про завдання колгоспного та радгоспного будівництва”, інші матеріали. Вони служать яскравим взірцем замовчування трагедії голоду, викривлення правди, творення історичних міфів. Рішення з'їзду наповнені самобичуванням за “крупні політичні і господарські помилки, допущені КП(б)У в її роботі на селі” і словами глибокої вдячності ЦК ВКП(б) за ліквідацію прориву в сільському господарстві республіки. Про

шойно пережито катастрофу українського селянства зовсім не йшлося. Навпаки, підкреслювалося, що “зрушення, які сталися **за ці роки** (підкреслено нами. — Р. П.) в сільському господарстві, обумовили велике зростання матеріального благополуччя і культурного рівня колгоспних мас”⁴.

Матеріали III Всеукраїнської конференції КП(б)У (протокол, стенограма, доповідь С. Косіора, проекти резолюцій тощо) надзвичайно важливі для розуміння хлібозаготівельної політики ЦК ВКП(б), позиції вищого партійно-державного керівництва республіки, настроїв секретарів райкомів партії, ролі двох сталінських емісарів — Молотова і Кагановича в апіорному визначенні для України непідйомного обсягу хлібопоставок у 356 млн пудів. Конференція мала абсолютно цільове призначення. Про це свідчить і єдине питання порядку денного “Про підсумки посівної кампанії, про заготівельну та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”, і присутність високих московських посланців, і час проведення — напередодні жнив. Партконференція мала надати прискорення черговій хлібозаготівельній кампанії, яка вилилася восени 1932 р. у тотальне вилучення продовольчих ресурсів українського селянства.

Делегати конференції, особливо секретарі сільських райкомів партії, говорили про складне становище, низьку продуктивність колгоспів, перегини в заготівельній політиці, знущання уповноважених, сільського активу над колгоспниками, негативні настрої селян. Проте нічого цього дослідник не знайде у виданому стенографічному звіті конференції. Текстуальне порівняння з архівними матеріалами показує, що при виданні багато гострих проблем було “приглажено”, а деякі місця випущені. Тому при аналізі матеріалів партконференції науковці повинні віддавати перевагу вивченню первісних стенографічних записів, порівнюючи їх з наступними, значною мірою сфальсифікованими редакціями⁵.

Пленуми ЦК займають наступне місце за з’їздами і конференціями у ієрархії органів “колективного” партійного керівництва. Вони збиралися для обговорення ключових питань політичної, господарської діяльності і прийняття відповідних рішень. У 1932—1933 рр. пріоритетне місце у порядку денному віддавалося питанням посівних, хлібозбиральних, заготівельних кампаній. Переважно засідання пленумів скликалися у зв’язку з відповідними постановами ЦК ВКП(б), провальним станом хлібозаготівель чи напередодні збиральних кампаній.

Наприклад, рішення жовтневого (1932 р.) пленуму ЦК КП(б)У були спрямовані на посилення “бойової змобілізованості усіх парторганізацій у боротьбі за хліб”, на рішуче і швидке подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель⁶. Характерно, що він був скликаний невдовзі після ухвали РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про відмову колгоспам і радгоспам у виділенні насіннєвої позики⁷.

Лютневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У зібрався відразу після прийняття розгромного рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня, який констатував, що “парторганізації України не справилися з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі”⁸. Керівництво республіки було зміцнено П. Постишевим — другим секретар ЦК КП(б)У, М. Поповим — третім секретар ЦК КП(б)У, В. Балицьким — голова ДПУ. У доповіді С. Косіора про підсумки хлібозаготівель 1932 р. головна увага була зосереджена не на об’єктивному аналізі становища колгоспів, стану сільгоспвиробництва, тотальному викачуванню хліба, а на розкритті п’яти причин невиконання хлібозаготівель, вказаних Сталіним, які головним чином зводились до того, що в республіці “недоглядили за

зміною форм і тактики боротьби класового ворога”, “недооцінили роль і відповідальність комуністів у справі колгоспного будівництва, у справі хлібозаготівель”, “не зрозуміли нової обстановки” тощо ⁹.

У трагічному 1933 р. питання організації хлібоздачі розглядалося на червневому пленумі ЦК КП(б)У ¹⁰. А підсумки 1933 сільськогосподарського року були підбиті на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У ¹¹.

В архіві зберігаються протоколи, стенограми пленумів, доповіді, резолюції та постанови, матеріали комісій з розгляду проектів рішень. Треба відзначити, що культивована тоді заборона на тему голоду зробила її закритою для обговорення на пленумах. До того ж їх матеріали, як і документи партз'їздів та конференцій, призначалися для публікації і старанно редагувалися. Насамперед це торкнулося інформаційних звітів про пленуми, їх резолюцій, доповідей С. Косіора та В. Чубаря.

Наймасовішою категорією документів ЦК КП(б)У, які відбивають трагічні сторінки творення голоду, є постанови політбюро, листи, телеграми, записки, довідки. Вони відображають повсякденну роботу вищого партійного постійно діючого керівного органу республіки. Оскільки призначалися для циркулювання каналами таємного діловодства, то мають набагато вищий ступінь інформативності, об'єктивніше відбивають тогочасні події, включаючи й відомості про голод, смертність, канібалізм.

Постанови політбюро, секретаріату ЦК (нерідко спільні з РНК УСРР) про хлібозаготівлі дозволяють з хронологічною точністю простежити реалізацію в республіці курсу союзного центру на силову експропріацію хлібних запасів, репресивні методи хлібозаготівель, які й стали головною причиною масового голоду і смертності в українському селі.

Тільки в 1932 р. були ухвалені десятки постанов ЦК: про хлібозаготівлі в УСРР чи окремих районах (січень), про збирання колгоспних насінневих фондів, наслідки роботи колгоспів у 1931 р. (березень), заборону використання для місцевих потреб мірчука (квітень), продовольчу і насінневу допомогу окремим районам (травень), план хлібозаготівель 1932 р., повернення колгоспам натуральної продуктової та насінневої позики, збиральну кампанію і хлібозаготівлі (липень), заходи боротьби із спекуляцією хлібом (серпень), посилення хлібозаготівель, подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель (жовтень), посилення допомоги у проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції, ліквідацію контрреволюційних гнізд і куркульських груп, вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібоздачу (листопад), боротьбу з класово чужими та контрреволюційними елементами, занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі, про посилення репресій щодо одноосібників — злісних нездавачів хліба (грудень).

Цей конвеєр випуску постанов політбюро ЦК КП(б)У дещо загальмував лише на початку 1933 р., коли в Москві зрозуміли, що Україна залишиться без посівного матеріалу і дали команду призупинити хлібозаготівлі, а “всі області України переключити на збір насіння для ярової сівби” ¹².

8 лютого 1933 р. політбюро визнало наявність випадків голодування в деяких дрібних містах і окремих сім'ях колгоспників. Воно зобов'язало обкоми та облвиконкоми не залишати без відповідних заходів жодного такого випадку. При цьому особлива увага зверталася на необхідність перевірки, чи немає там симуляції або провокації. А допомога мала надаватися за рахунок місцевих внутрішніх ресурсів ¹³. Характерно, що наступного дня інформаційний сектор ЦК підготував довідку про випадки удаваного голодування з метою нездачі хліба у Харківській області ¹⁴.

Листи і телеграми ЦК КП(б)У рельєфно розпадаються на два блоки. Перший, адресований місцевим партійним організаціям, центральним органам влади, обл- і райвиконкомом, з огляду на становище правлячої партії, мав директивний, розпорядчий характер. Другий — листи, телеграми, звернення до ЦК ВКП(б) і союзних органів — виконував інформаційну, звітну функцію чи містив прохання про допомогу, корекцію планів тощо.

Нерідко листи, телеграми ЦК КП(б)У надсилалися з приводу відповідних ухвал політбюро. Наприклад, про збирання насінневих фондів, про незадовільний хід хлібозаготівель, посилення їх темпів, про встановлення планових завдань хлібопоставок, про вжиття заходів проти куркульських і антирадянських елементів — саботажників хлібозаготівель, про вивезення насінневих фондів у рахунок хлібоздачі, про неприпустимість масового виїзду селян за межі УСРР тощо.

Аналіз інформаційних листів ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) дозволяє зробити висновок про те, що вище керівництво республіки прикрашувало ситуацію на місцях. Зокрема, у відповідь на телеграму С. Косіора від 15 березня 1932 р. до Москви про стан забезпечення насіннєвим матеріалом ЦК ВКП(б) ухвалив: «Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні на багато разів гірше, ніж це впливає з телеграми т. Косіора». Далі пропонувалося вжити усіх заходів для недопущення зриву сівби в Україні¹⁵.

У кінці квітня 1932 р., коли голод вже досяг велетенських масштабів і до ЦК КП(б)У йшли сотні повідомлень про голодні смерті, С. Косіор писав у листі до Й. Сталіна: «Будь-які розмови про “голод” на *УКРАЇНІ* треба категорично відкинути»¹⁶. У листі від 15 березня 1933 р. він скаржився “вождеві народів” на різнобій даних про голодування та смертність у відомостях обкомів партії й органів ДПУ, кількість районів, охоплених в УСРР голодом, зменшує до 103¹⁷. У той час, як за даними ДПУ, їх налічувалося 139¹⁸.

У грудні 1932 р., намагаючись пояснити причини невиконання планів хлібозаготівель, С. Косіор написав до ЦК ВКП(б) розлогого листа, в якому наводив масштаби репресій у листопаді щодо голів колгоспів, членів правління, інших посадовців — 1830 осіб. Тут же він доповів про крупні справи районних працівників — “Балаклійська”, “Кобеляцька” (Харківська область), “Оріхівська” (Дніпропетровська область), “Носівська” (Чернігівська область) та інші. За його даними, на “чорну дошку” в республіці було занесено понад 400 колгоспів¹⁹. Цілком зрозуміло, що достовірність цих даних не може братися на віру, а потребує критичного ставлення і перевірки.

Становище в Україні змушувало ЦК КП(б)У звертатися до ЦК ВКП(б) з проханням про допомогу та відміну заборонних заходів щодо селянства. Так, у 1932—1933 рр. С. Косіор просив Й. Сталіна відмінити постанову НКШС про обмеження перевезень залізницею продуктів селянами, надати Одеській області насіннєву позику, зменшити річний план заготівлі льону, виділити додаткову продовольчу позику окремим областям УСРР тощо²⁰. На жаль, за документами ЦК КП(б)У, не вдається простежити реакцію на кожне звернення, але в архівних матеріалах збереглися як позитивні, так і негативні відповіді Москви. Так, 16 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: “Негайно вжити заходів, які забезпечать відвантаження Україні 6,5 млн пудів хліба на постачання”, а 23 червня того ж року на телеграму С. Косіора постанова була негативною: “Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завою хліба на Україну не проводити”²¹.

У цьому масиві документів слід окремо виділити листи вищих посадових осіб республіки, які виконували функції уповноважених і доповідали про стан на місцях. На наш погляд, викладений у них фактичний матеріал має високу ступінь достовірності. Всі вони займали провідні місця в партійно-державному керівництві, їх завданням була реальна оцінка стану на місцях і пропозиції щодо виправлення становища, документи ці призначалися для використання в ЦК КП(б)У і, як правило, адресувалися особисто С. Косіору.

У лютому 1932 р. голова ВУЦВК Г. Петровський у листі до політбюро ЦК КП(б)У, особисто С. Косіора наголошував на важкому продовольчому становищі у деяких районах Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Київської, Харківської областей і пропонував звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням припинити хлібозаготівлі на Україні, дозволити вільну торгівлю хлібом ²².

Голова ЦКК — ЦК КП(б)У, нарком РСІ УСРР В. Затонський доповідав С. Косіору про враження від об'їзду Маріупольщини: “В Будьоннівському і Сартанському (районах. — Р. П.) становище паскудне”, “у маріупольців настрої важкий”. Він робить висновок про шкоду адміністративної опіки і наголошує на важливості використання всіляких господарських стимулів у колгоспах ²³.

Інший уповноважений, заступник голови РНК УСРР К. Сухомлин діяв в умовах розгорнутого викачування зерна в районах Харківської області у кінці грудня 1932 р. Він виявив у колгоспах, МТС, районах чимало “саботажників, опортуністів, шкідників”. Хоч і він змушений визнати, що “в низці місць деякі уповноважені йдуть на провокацію — на повальні обшуки”. Автор листа розповів і про вжиті заходи — проведені широкі інструктивні наради, винні віддані до суду, послана міцна буксирна бригада, викликана виїзна сесія облсуду, голову колгоспу запропонував арештувати і т. д. ²⁴

На довіру заслуговує й звіт завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А. Хвилі, який на початку 1933 р. був уповноваженим по хлібозаготівлях в Одеській області. Він повідомляв, що насінневий матеріал, усілякі фонди вивезено. З тих колгоспів, що виконали хлібозаготівельні плани, теж вивезена половина насіння. А поповнювати мають з переобмолоту соломи. А. Хвиля малював картини репресій на селі, масової втечі колгоспників, кваліфікуючи це як куркульський саботаж. А звідси й вживані заходи — припинити видачу посвідчень, довідок сільрад, встановити нічні пікети. Йдеться про масові виключення з колгоспів, з партії, арешти і віддачу до суду голів колективних господарств, секретарів партосередків ²⁵.

Важливим джерелом відомостей про тогочасний стан сільського господарства, колгоспів, настроїв селян є довідки, зведення відділів ЦК КП(б)У. Показовим, нам видається, матеріал інформаційного сектора організаційно-інструкторського відділу про стан Уманського району Вінницької області у травні 1932 р. Характерні підзаголовки документа “Катастрофічний стан тяглової сили”, “Голод й політичні настрої у зв'язку з цим”. Зазначалося про те, що з майже 10 тис. коней у районі половина непридатна до будь-якої роботи. Тому, станом на 5 травня, засіяно 18,8 % ранніх ярових. Наводилися конкретні дані про смертність, яка набула в багатьох селах масового характеру. Відзначено факт людодійства в одному з колгоспів. Голод викликав у колгоспників невдоволення. Так, у с. Ксьондзівка вони ляли “радянську владу, керівників, зокрема т. Сталіна, що його портрет висів на площадці”. Не обходилося в довідці й без пояснення причин такого стану підривною роботою куркуля та його агентури ²⁶.

Довідка відділу агітаційно-масових кампаній ЦК КП(б)У від 8 січня 1933 р. стосувалася аналізу настроїв населення Великотокмацького і Божедарівського районів Дніпропетровської області у зв'язку з вилученням насінневих фондів у рахунок плану хлібозаготівель. Відзначається, що ця операція не викликала у колгоспників ніякого активного спротиву, однак подіяла на них приголомшливо і гнітюче. “Після вивозу посівфондів у багатьох партійців опустилися руки, не знають що робити, розгубились, шепочуться по закутках”, — відзначається у довідці. Розуміючи всю небезпеку залишення без посівного матеріалу, вони сподівалися на допомогу держави. Наводяться факти затягування вивозу насінневих та інших фондів, що були кваліфіковані як саботаж, а винні віддані до суду. Присутні тут і традиційні сентенції про куркульський спротив, підривну роботу тощо²⁷.

ЦК КП(б)У утворював тимчасові робочі органи для проведення масових кампаній. Наприклад, узимку — весною 1933 р. діяла інформаційно-посівна група ЦК. У підготовленій нею доповіді наводяться факти про опухання, голодну смерть і людодство у деяких районах Київської, Дніпропетровської та Харківської областей. Однак причини цих явищ пояснюються пошуками класового ворога: “переважна кількість голодуючих відносяться до ледарів, зривників колгоспного будівництва. З боку цих елементів і тепер мають місце своєрідні прояви класово ворожих настроїв і дій”²⁸. У квітні 1933 р. інформаційно-посівна група узагальнила дані обкомів партії про голод та смертність. У зведеннях, зокрема, вказувалося, що в Дніпропетровській області в 32 районах голодує понад 5 тис. осіб. Наводяться конкретні факти по районах, селах голодувань, людодства, вживання в їжу м'яса тварин, різних сурогатів²⁹. Не дивлячись на ідеологічне забарвлення висновків, загалом документи відділів ЦК КП(б)У містять багатий фактичний матеріал.

Друга група документальних матеріалів з історії голоду, зосереджених в ЦДАГО України, представлена постановами бюро обкомів партії, доповідними записками, інформаціями, листами обкомів, міськкомів і райкомів партії. Нерідко ухвали бюро обкомів партії приймалися на виконання постанов ЦК КП(б)У. Вони стосувалися проведення хлібозаготівель, збирання насінневих фондів, організації допомоги голодуючим, вжиття репресивних заходів до селян тощо. Цей вид джерел має досить обмежений інформаційний ресурс, але важливий для вивчення методів роботи партійних комітетів. У той же час доповідні записки, інформації, листи обкомів, і особливо райкомів КП(б)У, подають вражаючі факти продовольчих труднощів, голоду, смертності, канібалізму. Слід відзначити, що кількість звернень райкомів партії відклалася незначна, оскільки їх прямий вихід на ЦК був порушенням партійної субординації. Найчастіше з листами до ЦК КП(б)У зверталися секретарі обкомів партії. Вони інформували про становище в області, і як правило, просили надати продовольчу допомогу. Так, секретар Одеського обкому партії М. Майоров 3 квітня 1932 р. писав про становище селян Новомиргородського району: “Приблизно в половині сіл району (всього сілрад в районі 26) їдять дохлих коней, є опухлі від недоїдання. В такому стані знаходяться від 30 до 50 сімей в кожній сілрадї”. Він визнав об'єктивні причини такого становища — низький врожай, непомірний план хлібозаготівель, але особливо наголосив на “контрреволюційній роботі куркульства”, доповів про зняття з роботи секретаря райкому партії, голів сілрад і партосередків³⁰.

У травні 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М. Демченко інформовав ЦК, що продовольчої допомоги потребують 30 районів області³¹. Секретар Харківського обкому партії Р. Терехов у червні того ж року

подав до ЦК ґрунтовну доповідну записку про поширення в районах голоду, наростання смертності. Наводяться конкретні цифри: в с. Федорівка Глобинського району від початку посівної кампанії померло близько 80 осіб, в травні — 36 осіб. Повідомлялося про масовий вихід з колгоспів, виїзди селян за хлібом у Центрально-Чорноземну область, Крим, на Північний Кавказ, напади на колгоспні комори, розбирання худоби тощо. Завершується документ проханням “негайно поставити питання перед ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу”³².

У березні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич писав до ЦК КП(б)У: “Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання і захворюваність від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про труподівство і людодівство”. Він навів дані обласного ДПУ про те, що на 1 березня від голоду померло близько 1600 осіб, а опухлих і хворих по 23 районах — 16 тис. осіб. Він змушений визнати, що серед пухлих від голоду “дуже великий процент колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів”³³.

Секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський у квітні 1933 р. у листі до ЦК КП(б)У констатував, що у важкому продовольчому становищі перебувають 37 районів області. Голодом охоплено 300 сіл з населенням 50 тис.: “Останнім часом почастишали випадки голоду, збільшилися випадки смерті і не припиняються факти людодівства і труподівства”. Він просив у С. Косіора дозволити безпосередньо звернутися за допомогою в Москву³⁴.

Інформаційні документи райкомів, міськкомів партії наповнені фактичним матеріалом, прикладами з життя окремих районів, сіл, конкретних людей. Так, секретар Христинівського райкому партії повідомляв ЦК КП(б)У, що 40 колгоспів району, 1237 дворів, 5405 осіб потребують продовольчої допомоги³⁵. У листі Шполянського райкому партії деталізуються випадки людодівства³⁶, а в інформації Краснопільського райкому партії на Харківщині подаються настрої селянства, цитуються їх висловлювання. До речі, ця інформація була кваліфікована другим секретарем ЦК КП(б)У Хатаєвичем як прояв політичних настроїв керівництва району³⁷.

Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії розкриває методи репресій, застосованих до села Городище на Донеччині, причому вже після занесення його до “чорної дошки”. У селі була заборонена будь-яка торгівля, члени сімей, які працювали на виробництві, були зняті з поставання, з них достроково утримали кредити, проведена чистка колгоспу і 58 осіб виключені з нього, віддано під суд правління сільгоспартілі, в рахунок хлібозаготівель забрано весь насіннєвий фонд. Але цього виявилось замало, тому для завдання “вирішального удару по хронічному куркульському саботажу” в цьому селі міськком просив санкціонувати додаткові репресивні заходи: штраф м’ясом у розмірі 15 місячних норм, відібрати кращі земельні угіддя і передати вугільникам, звільнити з підприємств не менше 150 жителів села, прискорити приїзд виїзної сесії облсуду тощо³⁸.

Третю групу становлять документи вищих і місцевих органів виконавчої влади. За своїм функціональним призначенням вони належать до інформаційних. За характером ці матеріали можна класифікувати як аналітичні (довідні записки, листи), інформативні (зведення, довідки), оперативні (спецдонесення, записки по прямому проводу). Треба відзначити, що до цієї категорії документів відносяться і постанови республіканських органів, оскільки вони надсилалися до ЦК КП(б)У для інформування. Так, у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр ухвалив рішення про за-

борону видачі хліба в громадському харчуванні. Фактично це була деталізація вимог ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видавати колгоспникам натурованс лише на трудодні. А Укрколгоспцентр, дбаючи про виконання планів хлібозаготівель, постановив: “Колгоспники, які знаходяться на роботі, отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб”³⁹.

Інформаційні матеріали Наркомюсту УСРР є надзвичайно яскравою ілюстрацією репресивних методів проведення хлібозаготівельної кампанії, інспірованих приїздом на Україну надзвичайної комісії В.Молотова. Наприклад, у зведенні за четверту п’ятиденку січня за нездачу хліба по 182 районах (без Вінницької області) засуджено 1306 осіб. А всього за січень — понад 35 тис. осіб. Характерно, що документ має розділ “Твердість судової репресії”. На практиці це означало — 97,7 % засуджені до позбавлення волі і лише 2,3 % — до примусових робіт. У розділі “Класовий напрям репресії” відзначається, що 99,5 % куркулів та заможних селян отримали термін ув’язнення понад 5 років. Виділені окремо репресії за “розкрадання хліба”, “спекуляцію хлібом”, “контрреволюційний саботаж”. Щодо останньої категорії, то 5 відсотків засуджених були розстріляні⁴⁰.

Вражений масштабами голоду і смертності людей на Київщині, нарком землеробства УСРР О. Одинцов надіслав у березні 1933 р. до ЦК КП(б)У дані про кількість померлих, опухлих, масовий канібалізм. Він зазначив, що тільки у 16 районах зареєстровано 123 випадки людоїдства і труподства. У Білоцерківському районі опухлих 9603, у Букському — 3878, Переяславському — 1113 осіб. Далі у записці йшлося про масове жебрування і безпритульність у містах. У середині березня у Києві щоденно батьки підкидали по 100 дітей. Характерним є визнання наркома: “Ці дані є лише ілюстрацією, зібраною з різних матеріалів. Обліку не ведеться”. Він зробив висновок про необхідність значної і невідкладної допомоги області⁴¹.

Доповідні записки, довідки наркомату охорони здоров’я УСРР містять дані про стан здоров’я населення у зв’язку з продовольчими труднощами, надання медичної, профілактичної, продовольчої допомоги. Вони важливі наведеною статистичною інформацією. Зокрема по Київській області станом на 15 квітня 1933 р. у 66 районах було 1577 сіл, охоплених голодом, у них — 493 644 особи. Наводиться чисельність померлих з початку січня до 25 березня — 14548, до 5 квітня — 26479, на 15 квітня — 27809 осіб.

Треба віддати належне укладачам цієї записки, які після цих даних роблять таке застереження: “Поза сумнівом слід вважати значно зменшеними цифри померлих, оскільки перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри. Так, по Сквирському району з 1 січня по 1 березня, за звітними даними, померло 802 особи, а при перевірці виявлено на 15 березня 1773 випадків смерті, у Володарському районі на 1 березня у звітах наводиться 742 смерті, насправді на той час померло понад 3 тис. осіб”⁴².

В інших довідках цього наркомату наводяться розгорнуті дані про “обслуговування важких районів УСРР”: відкриття сезонних дитячих ясел — майданчиків, дитбудинків, організацію харчування, медичної допомоги. Джерела фінансування: Український Червоний Хрест, Ленінський фонд, страхові організації, товариство “Допомога” тощо⁴³. Треба відзначити, що ці документи є найменш політизованими за своїм змістом. Вони містять інформацію загальнореспубліканського рівня, дані по окремих областях і районах. Водночас для них характерний низький рівень персоніфікації подій.

Особливого джерелознавчого аналізу потребують інформаційні матеріали органів ДПУ УСРР. По-перше, вони створювалися в надрах силової, каральної структури, головним призначенням якої на “внутрішньому фронті” було виявлення і запобігання контрреволюційним проявам. По-друге, в умовах велетенських масштабів голоду тільки апарат органів ДПУ з його розгалуженою агентурною мережею і необмеженими владними повноваженнями міг забезпечити повний збір інформації про голодомор або ж фальсифікувати її. По-третє, сьогодні у розпорядженні дослідників є фактично одна категорія документів, продуктованих ДПУ. Вони призначалися для інформування ЦК КП(б)У і відклалися в компартійному діловодстві того часу.

Типологія цього масиву документів близька до загальної, за винятком таких видів, як записки по прямому проводу і спецдонесення. Можна виділити три ієрархічні рівні створення цих документів — районний, обласний і республіканський. Вони визначалися структурою органів ДПУ. Рідко зустрічаються документи галузевого рівня. Наприклад, транспортних органів. За характером матеріали можна класифікувати як оперативні, інформативні, аналітичні.

Безпосередні документи про голодомор статистичного спрямування систематизуються за ознакою періодичності інформування: п’ять днів, декада, місяць. Слід також відзначити уніфікацію статистичного матеріалу щодо проявів голодомору: кількість районів, у них населених пунктів, вражених голодом, число дворів, жителів, дорослих і дітей, колгоспників, одноосібників, опухлих, хворих, померлих, випадків людоїдства, трупоїдства. Документи ДПУ відзначаються надзвичайно високим ступенем персоніфікації тогочасних подій. Особливо це стосується політичних настроїв селян, робітників, інтелігенції, а також такого страхітливого явища, як канібалізм.

Інформаційні матеріали ДПУ є також важливим джерелом визначення адміністративно-територіальних, географічних меж голодування населення, поширення смертності. Вони фіксують уражені села, сільради, райони, дають зведені дані по областях.

Ці документи склалися під грифом “Цілком таємно”, циркулювали каналами спецпошти і відкладалися в секретному діловодстві. До цього зобов’язував як закритий статус інституції, так і тематика документів про голод, на яку було накладене суворе табу.

Сукупний аналіз документів переконливо доводить, що з наростанням продовольчих труднощів, голоду, масового людомору органи ДПУ зайняли головне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. А у час апогею трагедії — весни — початку літа 1933 р. — можливо стали й єдиним її джерелом.

На дані ДПУ посилаються секретарі райкомів і обкомів партії, керівники радянських органів, прокуратури, наркоматів і т. д. У березні 1933 р. С. Косіор у листі до Сталіна наголошував, що дані про голодування і смертність підсумовуються “через апарат ДПУ”⁴⁴.

Які ж змістовно-тематичні блоки про голодомор можна виокремити з інформації документів ДПУ. Матеріали фіксують масовий вихід селян з колгоспів, сотні фактів заворушень, розбирання реманенту, худоби, зерна, продовольства, опір місцевих адміністрацій представникам влади, широку палітру антирадянських настроїв⁴⁵.

З документів постає процес наростання продовольчої кризи, поширення голоду, велетенські масштаби людської смертності. Чекісти день за днем відтворюють морально-психологічну картину зубожіння, вимирання

українського села, деградацію особи, доведеної голодом до божевілья, судомні намагання вижити. За цими інформаціями можна скласти повний перелік раціону сурогатів, вживаних тоді в їжу: качани, жолуді, кора, коріння, очерет, бруньки дерев, жом, маляс, опилки, м'ясо дохлих тварин і нарешті, м'ясо людей, найчастіше власних дітей.

Особливе місце в масиві документів ДПУ займає статистика проявів і жертв голодомору⁴⁶. Історик, демограф, краєзнавець, генеалогіст може знайти тут важливий, широкоаспектний матеріал — від фіксації смерті конкретної особи до зведених даних про смертність населення. Ця скорботна статистика має особливе значення за умов відсутнього й досі документального підтвердження загальних людських втрат України від голодомору 1930-х рр.

Специфічні функції органів ДПУ як документоутворювачів, висока ступінь ідеологізації суспільного життя, тотальне замовчування цього явища української дійсності вимагає від сучасного дослідника наукової критики документів ДПУ як історичного джерела.

Методом логічної критики вдається встановити, що поданий у документах ДПУ фактологічний матеріал має досить високу ступінь достовірності, ретроспективно вписується в історичний контекст, відповідає реаліям перебігу тогочасних подій (антиколгоспні настрої і дії селян, акції протесту робітників, продовольчі труднощі, масовий голод, виїзд на заробітки, дитяча безпритульність, епідемії, смертність, канібалізм тощо).

Аналітичні матеріали ДПУ досить точно вказують на причинно-наслідкові зв'язки голоду, інспірованого політикою вищого партійно-державного керівництва та місцевими регіонами. Серед таких причин називаються виключно адміністративні заходи хлібозаготівель, обшуки, експропріація продуктів, коли відбирався весь хліб до фунта навіть у тих бідняків і колгоспників, які виконали свої зобов'язання. Звертається увага на протиправні дії сільських керівників та активістів, їх знущання над селянами. Серед причин акцій протесту робітників називаються зменшення хлібних норм, перебої у хлібопостачанні, неякісна їжа в їдальнях, величезні черги і давка.

Проте проведення аналітичної і синтетичної критики цих джерел доводить наявність у їх інформації й недостовірних, упереджених, викривлених відомостей. Їхня етіологія має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Події і факти нерідко інтерпретуються і подаються через призму фахових функціональних обов'язків, шляхом партійно-політичної й класової оцінки. Тому цілком обгрунтовані настрої невдоволення селян кваліфікуються як "волиночні", "антирадянські", "повстанські", "петлюрівські" і т. д.

Особливо критичного підходу вимагає використання статистичного матеріалу щодо смертності населення від голоду. Дії працівників ДПУ по збиранню й узагальненню цих відомостей були обумовлені низкою факторів. У республіці діяла ідеологічна установка на замовчування голоду. Вона не могла не бути імперативом й для керівництва ДПУ.

Не слід скидати з вагів і тієї обставини, що начальники відділів ДПУ входили до відповідних ланок керівництва — від районного до республіканського і несли солідарну відповідальність за стан справ на своїй території, а відтак могли бути не зацікавлені у повноті інформації, особливо в такій болісній царині, як смерть людей. Важливо з'ясувати й фізичні можливості добування органами ДПУ повних даних про смертність від голодомору. Хоч порівняно з радянськими і партійними органами вони мали найширші можливості. Це й матеріали реєстрацій смертності у сільрадах і колгоспах, медичних установах, агентурні дані. Документи лише частково

розкривають технологію цієї роботи, залишивши псевдоінформаторів — “Выстрел”, “Неудаль”, “Сестра” та інші ⁴⁷.

Недосконалість обліку змушені були визнавати й керівники ДПУ та партійних органів. Особливо це стосувалося весни 1933 року. Зокрема, начальник Київського обласного відділу ДПУ Розанов повідомляв голову ДПУ В. Балицького: “Наведені цифри значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку голодуючих і опухлих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду інколи невідомо й сільраді” ⁴⁸.

Прискіпливий аналіз статистики ДПУ дає приклади й фальсифікації даних, за якими проглядається стійка тенденція до зменшення фатальних наслідків голодомору. ДПУ УСРР подало до ЦК КП(б)У довідку, яка містила зведені дані за лютий—березень 1933 р. У ній відзначалося, що продовольчі труднощі зафіксовані в 139 районах, 738 населених пунктах, де голодує 11 тис. сімей, а від голоду померло лише 2,5 тис. осіб ⁴⁹. У той же час, за даними Київського обласного відділу ДПУ, тільки в цій області померло 12,8 тис. осіб ⁵⁰.

Отже, матеріали ДПУ, зосереджені в ЦДАГО України, є важливим джерелом ретроспективної документної інформації з історії голодомору 1930-х рр. Проте відомче походження, функціональне призначення, тривале замовчування надали їм певної специфіки, яка не дозволяє вважати їх самодостатнім джерелом висвітлення цієї складної проблеми. Обов’язковою умовою використання даної категорії документів є всебічна наукова критика, базована на сучасному методологічному інструментарії джерелознавства.

І нарешті, четверта група — звернення, листи, скарги — представлені зовсім незначною кількістю документів. Це пояснюється не тим, що до ЦК КП(б)У люди не зверталися. Поза сумнівом, листів було багато і від комуністів, комсомольців, безпартійних. Однак влітку 1941 р. під час евакуації через брак транспортних засобів більшість документів архіву ЦК КП(б)У, включаючи й матеріали відділів, була знищена. Залишилися лише ті, що відклалися в документах політбюро ЦК.

Як типовий можна навести лист комсомольця-студента Г. Ткаченка до С. Косіора, в якому він описав жахливу картину голодомору на початку літа 1932 р. на Київщині: “Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять його аж провонявшим й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в яму й квіт, а на другий день цього ж, що заривав попереднього, находять труп — мруть з голоду”. Він поставив генсеку ЦК КП(б)У питання і сам на нього відповів: “Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть — хіба це шляхи до соціалізму — це шлях до гнойні й згубств, хіба так можна будувати соціалізм?” ⁵¹ Навряд чи С. Косіор удостоїв його відповіддю.

Група комуністів, яких Київський обком партії направив у Богуславський район, наважилися звернутися до ЦК КП(б)У з викладенням становища колгоспників с. Медвин, яке склалося “в результаті викривлень нашої партії при проведенні хлібозаготівель”. Не дивлячись на те, що колгосп виконав план хлібоздачі, вилучення зерна продовжувалося, включаючи й насіннєвий матеріал. Поширення облігацій проводилось під адміністративним тиском. У селі опухлих 160 сімей колгоспників і 238 сімей одноосібників. Щоденно вмирає від голоду 3—4 особи ⁵².

Надзвичайно цікавим є лист робітників з Білорусії до ЦК КП(б)У. Він датований 15 липня 1932 року. Вони писали: “Коли це було, щоб Білорусія годувала Україну. Були гірші роки, але Україна годувала Білорусію, а тепер навпаки. Білорусія не проти допомагати українським колгоспам і

працьовитим селянам організованим порядком, а не таким, як тепер робиться, що в Білорусії через українців не можна ні пройти, ні проїхати як на залізниці, так й на дорогах. Всюди безліч голодних обірваних українців, які валяються по вулицях містечок Білорусії”⁵³.

Збереглися огляди листів до голови ВУЦВК Г. Петровського, зроблені його приймальною і надіслані до ЦК КП(б)У. Одна з таких добірок серпня 1932 р. стосується настроїв колгоспників Харківської області, які масово виходили із сільгоспартілей. Це волення людей, яким колгоспним господарюванням порушили одвічний уклад життя, призвели до зубожіння і голодної смерті. Вони залишали колгоспи і просили “всеукраїнського старосту” допомогти повернути землю й усупільнене майно⁵⁴.

Подібна практика існувала й у ЦК КП(б)У, де відділи узагальнювали безпосередні звернення громадян, а також ті, що надсилалися з секретаріату Й. Сталіна. Так, довідка відділу агітації та масових кампаній свідчить, що з 1 січня по 22 квітня 1932 р. таких листів надійшло 115. До неї у вигляді додатку вміщені передруки листів селян до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), особисто Й. Сталіна. Це вражають людські документи, сповнені благань і гніву, відчаю і наївних сподівань. Наведемо цитати з деяких звернень, адресованих “вождеві народів”: “...Питаємо, за що ми бились на фронтах, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду” (с. Горби на Полтавщині); “У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу б повернули гвинтівки проти” (І. Тарасюк, ст. Долинська); “Сказати б недород, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодають” (Давиденко, Знамянський район); “Тов. Сталін, раджу Вам: виїдьте самі в село, не в Росії, а ось тут, на Україні, хоча б в Київській області ... Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, які пропадають з голоду ... Ті, хто інформують (Вас. — Р. П.), одержують хліб і булку, і це все ясно, вони мають закриті їдальні РПК, РВК, а нещасні люди помирають з голоду” (П. Смирнов, м. Київ); “Дорогий т. Сталін, зверни на це особливу увагу і покращ становище трудящих мас, бо буде в середині країни війна” (студенти, Дніпропетровськ)⁵⁵.

Важливий комплекс джерел про голод зберігся у фондах **Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України)**. Уже в самій назві відбито функціональне призначення архіву. Тут зберігаються документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради народних комісарів УСРР (РНК), республіканських наркоматів, відомств та організацій. Діяльність майже усіх їх була пов’язана з реалізацією директив союзних органів з питань колективізації села, проведенням хлібозаготівельних кампаній (ВУЦВК, РНК, Наркомзем, Укрколгоспцентр), здійсненням репресивних заходів щодо селянства (Наркомюст, ДПУ, Генпрокуратура, Верховний суд), обслуговування сільського населення (Наркомоздоров, Наркомос та інші).

У ЦДАВО України джерела з історії голоду знаходяться у багатьох фондах. Документи вищих органів влади зосереджені у фондї 1 — “Всеукраїнський центральний виконавчий комітет”. На виконання постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ВУЦВК розглядав питання про стан хлібозаготівель. Так, у грудні 1932 р. він визнав їх незадовільними. Рішення секретаріату ВУЦВК було цілком у руслі тогочасних політичних, класових оцінок: “не забезпечено рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури — залишків петлюрівщини та махновщини”⁵⁶. Того ж місяця президія ВУЦВК вивела із складу ВУЦВК голів Балакліївського райвиконкому Харківської області Хорешко та Оріхівського райвиконкому

Дніпропетровської області Паламарчука за зрив хлібозаготівель⁵⁷. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вони були засуджені як “зрадники партії на Україні, організатори саботажу хлібозаготівель”⁵⁸.

Спільна постанова президії ВУЦВК та РНК УСРР також була ухвалена на відповідне рішення ЦВК СРСР щодо дотримання законності в ході колгоспного будівництва. Вона містила вимогу до Наркомюсту та Генпрокуратури УСРР “перевірити усі заяви про факти порушення революційної законності і винних урядових осіб притягти до права”⁵⁹.

Але вже через кілька місяців РНК УСРР видала постанову про посилення репресій до одноосібників за нездачу хліба, яка передбачала застосувати найжорстокіші заходи, “в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області”⁶⁰. Слід відзначити, що і цей документ був ухвалений урядом на виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. “Про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції”⁶¹.

Практикувалися спільні документи ЦК КП(б)У і РНК УСРР. Такою постановою від 18 березня 1932 р. про хлібозаготівлі та посівну кампанію місцевим органам пропонувалося дефіцит посівного матеріалу у колгоспах компенсувати з особистих ресурсів колгоспників у вигляді позики. 6 грудня спільною ухвалою були занесені на “чорну дошку” низка сіл Дніпропетровської, Одеської і Харківської областей. Цей документ є яскравим свідомством партійно-державного терору щодо українського селянства, він розкриває технологію репресивних заходів “по подоланню куркульського саботажу хлібозаготівель”, а насправді тотального вилучення хліба⁶².

Навесні та влітку РНК УСРР ухвалила низку важливих постанов: про заборону заслонних загонів по відбиранню хліба у селян, про продовольчу допомогу окремим районам республіки, звільнення ув’язнених у справі хлібозаготівель тощо. Всі ці рішення прийняті на виконання постанов ЦК КП(б)У⁶³.

На своїх засіданнях РНК УСРР періодично розглядала хід хлібозаготівельної кампанії. У постанові, ухваленій на доповідь уповноваженого Комітету заготівель Ради праці і оборони СРСР 1 листопада 1932 р., уряд визнав перебіг заготівель за жовтень “виключно незадовільним”. Тоді ж Москва дозволила дещо знизити план хлібозаготівель⁶⁴.

Отже, документи вищих державних органів УСРР містять важливу інформацію, яка дозволяє зрозуміти справжні причини голоду, розкриває механізм репресій проти селян, показує роль республіканського керівництва у реалізації політичної лінії московського центру щодо українського села.

Однак у складі цього фонду переважають не офіційні документи, а численні звернення до ВУЦВК колгоспників, одноосібників, робітників, червоноармійців, сільської інтелігенції. Це скарги, заяви, листи, прохання. У них сконденсовано всю глибину трагедії голодомору, її багатолікі прояви, наївні сподівання на допомогу держави.

Листи змальовують насильницькі методи проведення хлібозаготівель, сваволю сільрадівського і колгоспного керівництва, комсомольського активу, уповноважених, “буксирних бригад”. Сількор К. Кореневий з хутора Лідіне на Сумщині повідомляв, як його “вивели із зборів за руки комсомольці і почали бити, розбили обличчя і багато разів били по спині”. Він також наводив факти побиття селян хутірським головою⁶⁵. А комсомолец Пастушенко з Вінниччини писав у листі до Сталіна у лютому 1932 р. про методи хлібозаготівель: “Зараз буксир над буксиром, бригада 86 осіб

ходить три місяці...”. В результаті масового вилучення хліба «починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть “хліба, хліба”»⁶⁶.

Середняк А. Синявський з Уманщини стверджував, що він виконав усі зобов’язання перед державою, проте його “зачинили в сільраді, а самі, працюючи до 12-ї години, забрали решту продуктів та весь одяг і взуття”. Крім того, його засудили до позбавлення волі, а сім’ю виселили⁶⁷.

Інколи дописувачі, боячись звинувачень у перебільшенні масштабів голоду, вдавалися до певного вуалювання ситуації. Так, селянин П. Чорнуватий з Дніпропетровщини знайшов такі слова: “Єсть цілий ряд сільрад, де складається сильно плохе положення нащот харчів”⁶⁸.

Листи відбивають політичні настрої, морально-психологічний стан доведених до відчаю селян. Один з колгоспників так передавав становище в селах Лебединського району на Харківщині: “В колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре”⁶⁹.

Ці звернення приймальною голови ВУЦВК направлялися для розгляду та реагування до виконкомів місцевих рад, органів робітничо-селянської інспекції, прокуратур тощо. У матеріалах фонду відклалися їх офіційні відповіді. Зокрема, скаргу групи колгоспників с. Остапківці Брацлавського району на Вінниччині розглядала комісія районної контрольної комісії — робітничо-селянської інспекції. Вона дійшла висновку, що уповноважений по цьому селу “допустив грубе перекручування партлінії в хлібозаготівлях”, за що й отримав сувору догану по партійній лінії⁷⁰.

В аналогічній відповіді Недригайлівської районної КК-РСІ констатується, що стан колгоспу “Більшовик” дійсно найгірший у районі, а артіль, виконавши план хлібозаготівлі, залишалася без посівматеріалу. Проте причини такого стану інспекція вбачає в тому, що у колгоспі “дійсно були антирадянські люди, які під час проведення політико-господарчих кампаній з колгоспу вичищені”⁷¹.

Нерідко розгляд таких листів прокурорськими органами закінчувався притягненням до кримінальної відповідальності голів колгоспів, членів правління, як “куркульсько-ворожого елемента, що проводив розкладницьку роботу”. Відповіді прокуратур свідчать, що інколи за їх рішеннями розкуркуленим повертали майно. Так трапилося із селянкою М. Криволаповою з Харківщини. Прокуратура опротестувала рішення сільради, працівників якої було віддано до суду⁷². Відмінялися рішення про виселення, конфіскацію худоби, будівель тощо. Ці документи підтверджували обгрунтованість масових скарг на незаконні заходи місцевої влади, яка діяла в руслі директив партії та уряду.

Документи цього фонду мають високу ступінь автентичності, легко піддаються атрибуції, оскільки представлені оригіналами чи засвідченими копіями, звернення громадян — авторськими рукописами.

У фонді 27 — Наркомзем УСРР — зосереджено документи профільного органу виконавчої влади, який опікувався справами колгоспного будівництва. Найпоширенішими серед них є інформаційні зведення, довідки, статистичні дані, постанови. Вони подають загальну картину колективізації, деградації сільськогосподарського виробництва, заснованого на руйнуванні одвічного укладу українського селянства, його ставлення до колективних форм господарювання.

Як приклад, можна навести довідку Наркомзему про втрати врожаю та невихід колгоспників на жнива від 2 серпня 1932 року. В ній наводяться численні факти безгосподарності, втрат зерна, неналежного обліку, перекручень з видачею натуральних фондів тощо. Прикметно, що головні

причини такого стану вбачаються НКЗС у “куркульській практиці”, “куркульському впливі”⁷³.

Інформаційні зведення Наркомзему за лютий 1933 р. присвячені проблемам весняної посівної кампанії. Вони констатують незадовільний стан створення у більшості областей посівного фонду. Так, на початок лютого Київська і Вінницька області засипали відповідно 78,9 та 77,8 % запланованого насіння. Пояснення причин зриву планів знову подається з політико-класових позицій: куркульський саботаж, дії підкуркульників тощо. У цих документах свідомо обходяться справжні причини цього явища — вилучення насіннєвих фондів у рахунок виконання планів хлібозаготівель 1932 р.

Інформаційні зведення Наркомату мають характерні заголовки розділів: “Класова боротьба навколо сівби”, “Нищення та послаблення коня”, “Розповсюдження провокаційних чуток та дезорганізація колгоспної маси” тощо⁷⁴.

В інших довідкових матеріалах НКЗС наводяться дані про організацію громадського харчування колгоспників під час польових робіт, про надання допомоги голодуючим, про загальну динаміку колективізації. Ці матеріали потребують досить критичного ставлення, перевірки за іншими джерелами.

Зустрічаються й документи про втручання Наркомзему при масовому порушенні прав колгоспників. Так, своєю постановою від 23 грудня 1933 р. НКЗС визнав свавілля місцевих керівників при оплаті праці в колгоспах Ічнянського району Чернігівської області. Хоч такі приклади не є типовими⁷⁵.

Документи фонду 559 — “Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів” (Укрколгоспцентр) — за змістовно-тематичним складом і видовими ознаками близькі до матеріалів Наркомзему. Це звіти, доповідні записки, інформаційні зведення, повідомлення тощо. У багатосторінковій доповіді про підсумки хлібозаготівельної кампанії 1931 р. наводиться великий фактичний матеріал про хід заготівлі хліба, розкриваються її методи, вказується на перегини з боку окремих уповноважених. Проте головні причини недовиконання планів вбачаються в слабкому розгортанні соціалістичного змагання, відсутності масово-політичної роботи, примирливому ставленні до куркуля⁷⁶.

Одне з інформзведень Укрколгоспцентру присвячене питанням приховування зерна під час хлібозаготівель. Подані конкретні факти утаювання хліба, його кількість, форми виявлення. Найбільшу небезпеку автори матеріалу вбачають у тому, “що цей хліб опинився б на приватному ринку”⁷⁷.

Документи цього відомства розкривають картину масового виходу селян з колгоспів. У доповідній записці за 22 вересня 1932 р. наводяться кількісні параметри цього явища: Київська область — 6874, Вінницька — 1033, Харківська — 9973, Молдавська АСРР — 5629 господарств. Частково визнаючи невиконання постанов партії та уряду про виправлення допущених помилок, про голе адміністрування, придушення здорової критики, знущання з колгоспів та колгоспників, працівники Укрколгоспцентру вважають, що саме “цим скористалися наші класові вороги — куркульство, попи, ксьондзи, равіни, колишні білогвардійці й петлюрівці, бродяги, монахи й колишні жандарми ...”⁷⁸.

Зустрічаються й документи, в яких відносно об’єктивно аналізуються недоліки в колгоспному будівництві, вказується на прояви адміністративного втручання в їх діяльність з боку районних органів влади: укрупнен-

ня, розпуск колгоспів, списання їхніх коштів, трудовнів у рахунок погашення заборгованості, непомірні штрафи, примусове усупільнення ху-доби тощо⁷⁹.

Документи фонду 24 — “Народний комісаріат юстиції УСРР” — роз-кривають участь судової влади у проведенні примусових хлібозаготівель, показують механізм застосування репресій до українського селянства. Це постанови, розпорядження, обіжники Наркомату, постанови Верховного суду, інформації тощо. Наприклад, ухвала НКЮ від 15 серпня 1932 р. за-бороняла продаж хліба до 15 січня 1933 р. і деталізувала дії судових уста-нов щодо порушників цієї вимоги. Органи юстиції націлювалися на “удар по куркулях та спекулянтах”. Давалася установка: “Справи перекупників та спекулянтів розв’язувати найбільше за декаду та вживати до них тверду репресію”⁸⁰. Слід відзначити, що ця постанова була ухвалена на виконан-ня рішень союзного та республіканського партійного і державного ке-рівництва.

Розпорядження НКЮ від 14 вересня 1932 р. про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постановою від 7 серпня 1932 р. (йдеться про сумнозвісний “закон про п’ять колосків” — постанову ЦВК та РНК СРСР про розстріли за розкрадання колгоспного майна. — Р. П.) підсумо-вує практику масового застосування репресій щодо селянства. Вказується, що одних лише розстрільних вироків у республіці винесено 250. На-водиться приклад, що лише Київський обласний суд намітив протягом двох—трьох декад розглянути на виїзних сесіях до 500 справ. А аналіз 120 розстрільних справ показав, що до страти засуджено 20 бідняків і середня-ків. Досить сміливим на той час слід вважати й загальний висновок доку-мента: “Ці тенденції надто шкідливі і з ними треба кінчати”⁸¹.

Проте вже на початку листопада 1932 р. НКЮ розсилає обіжник “Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб”. Ухвалений на ви-конання постанови політбюро ЦК КП(б)У про участь органів юстиції в проведенні хлібозаготівель, цей документ вже націлював суди, прокурату-ри на застосування швидких і жорстоких заходів до селян-нездавців хліба. Облсуди мали організувати по 5—10 роз’їзних сесій, залучити до цього ко-лишніх працівників юстиції. Встановлювався максимальний термін роз-гляду хлібозаготівельних справ — 3 дні. Містилася вимога покращити су-дову статистику та вчасно її надавати до наркомату⁸².

Подальшого посилення участі органів прокуратури в проведенні хлібозаготівель стосувалося й інше листопадове розпорядження НКЮ. Воно теж вимагало використовувати закон від 7 серпня 1932 р. при притя-гненні винних до кримінальної відповідальності. Слід наголосити, що са-ме в ці дні ЦК КП(б)У і РНК УСРР під тиском М. Молотова, який перебу-вав в Україні, ухвалили низку постанов про посилення хлібозаготівель⁸³.

У матеріалах фонду відклалися також постанови касаційної колегії Верховного суду УСРР. Вони приймалися на апеляції засуджених. Так, були відмінені рішення судів нижчої інстанції стосовно одного з нездавців хліба, засудженого до 4-х років ув’язнення. Учитель, який не дав вивезти посівний матеріал і за це засуджений, був виправданий. Зустрічаються рішення, якими зменшені терміни ув’язнення, пом’якшені судові рішен-ня. Проте вирок обласного суду щодо 55-річної колгоспниці, ув’язненої на 10 років позбавлення волі за зрізання колосків, був залишений в силі⁸⁴.

Документи Наркомату освіти УСРР (ф. 166) містять свідчення голоду-вання дітей, зростання безпритульності малолітніх на ґрунті голоду, по-ширення серед них епідемій тощо. Тут представлені доповідні записки, листи завідуючих дитячими будинками, колонією, директорів шкіл, учи-

телів, протокол засідання районного товариства “Друзів дітей”, висновок НКО щодо впливу голоду на зростання чисельності безпритульних дітей. Зокрема в останньому документі наведена цифра підібраних дітей станом на 1 грудня 1932 р. — 6334 особи ⁸⁵.

У фонді 539 — “Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР” — в основному відклалися скарги, листи, заяви про масове зубожіння села, голодування, реквізицію майна тощо. Вони адресувалися до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, ВУЦВК, інших вищих партійних і державних органів, а потім пересилалися для розгляду бюро скарг Наркомату РСІ ⁸⁶. За умов масового голоду ці звернення нечасто мали позитивні наслідки. Зокрема, комсомолец А. Бурдюк сповіщав НК РСІ про голод на Київщині: “Подивіться на той голодний люд, що сотнями лежить на станціях, а також як-от на базарах — жінки з немовлятками, дітьми, плачуть, просять милостині”. За дорученням НК РСІ місцева влада довго розбиралася по суті листа і через три з половиною місяці дала відповідь, у якій і словом не йшлося про голод. Листа закрили таким резюме: “Дано пояснення. Справу вважати за вичерпану” ⁸⁷. Деякі матеріали з історії голоду 1930-х рр. зберігаються й у фондах інших центральних республіканських наркоматів і відомств.

Щодо решти центральних державних архівів України, то їх профілізація, місцезнаходження, часові рамки документів обумовили наявність незначної кількості матеріалів з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні.

У Центральному державному кінофотофоноархіві України (ЦДКФФА) переважають кіно та фотодокументи про утвердження колгоспного ладу, добровільну хлібоздачу, відзначення урочистостей на селі, проведення мітингів тощо. Невеликий масив документів відбиває події розкуркулення селян, допит колгоспника, засудженого за “контрреволюційну” діяльність, вмираючі люди, діти біля померлих батьків тощо ⁸⁸.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) зберігаються сторінки з романів, книг, статті відомих українських письменників, публіцистів М. Стельмаха, О. Волі (Мищенка), М. Мариновича, Л. Плюща, О. Петрової на тему голоду. Це рукописи, машинописи, верстки з авторськими чи редакційними правками ⁸⁹.

Фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ) також містять епізодичні документи з історії голоду в Україні. Насамперед це стосується листування західноукраїнських діячів. Як приклад можна навести лист Д. Дорошенка до К. Студинського. Він ставить на карб львівському академіку стосунки з радянською владою, “яка видушила голодом 8 млн українських селян” ⁹⁰.

Отже, в архівосховищах України зосереджено великий масив інформаційно насичених важливих документів з історії голоду 1932—1933 рр. У переважній більшості вони містять автентичні, достовірні відомості про причини, перебіг та наслідки трагедії українського народу, головних організаторів і виконавців злочинної політики людомору.

Певна частина архівних даних оприлюднена у збірниках документів, наукових публікаціях, публіцистичних працях. Проте евристичний потенціал вітчизняних архівів використаний не повністю і містить чимало нового фактичного матеріалу для висвітлення цієї святої й невичерпної для українства теми.

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. — К., 2001.
- ² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
- ³ Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 6—9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932; XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 12—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1934. Резолюції XII з'їзду КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. — Харків, 1934.
- ⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. — К., 1976. — С. 767, 774.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 377, 378, 382, 383.
- ⁶ Комуніст. — 1932. — 14 жовтня.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 36.
- ⁸ Там само. — Арк. 47.
- ⁹ Там само. — Спр. 403. — Арк. 1 — 14.
- ¹⁰ Комуніст. — 1933. — 14, 15 червня.
- ¹¹ Там само. — 26 листопада.
- ¹² Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 349.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 151—156.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 2.
- ¹⁵ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 129.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2029. — Арк. 67.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 244. — Арк. 159—163.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 96—107.
- ²⁰ Там само. — Арк. 262, 263; Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 7, 8.
- ²¹ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 162, 190.
- ²² ЦДАГО України. — Оп. 101. — Спр. 1107. — Арк. 1.
- ²³ Там само. — Спр. 1080. — Арк. 7—10.
- ²⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 95—102.
- ²⁵ Там само. — Спр. 2264. — Арк. 12—14.
- ²⁶ Там само. — Спр. 1931. — Арк. 32—35.
- ²⁷ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 2—5.
- ²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 88—92.
- ²⁹ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 73—81.
- ³⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 8. — Арк. 238.
- ³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2073. — Арк. 27.
- ³² Там само. — Арк. 44—48.
- ³³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 199—202.
- ³⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1280. — Арк. 1—5.
- ³⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2071. — Арк. 13.
- ³⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 21—23.
- ³⁷ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1080. — Арк. 137—139.
- ³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2264. — Арк. 38—40.
- ³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 13.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2279. — Арк. 67—74.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 2189. — Арк. 178—179.
- ⁴² Там само. — Спр. 2130. — Арк. 41—47.
- ⁴³ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 89—93.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1243. — Арк. 160.
- ⁴⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 47—51.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 10—12, 17—18, 42—48; — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 96—97; Оп. 20. — Спр. 1282. — Арк. 5—15.
- ⁴⁷ Державний архів Вінницької області. — Ф. П-136. — Оп. 3. — Спр. 80. — Арк. 27—29.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 43.
- ⁴⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 2191. — Арк. 96—97.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2052. — Арк. 41—44.
- ⁵² Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 3—4.
- ⁵³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 42—43.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 122—124.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1944. — Арк. 1—16.
- ⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 10. — Арк. 259.
- ⁵⁷ Там само. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 233—234.

- ⁵⁸ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 293.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 111.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 34.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 177.
- ⁶² Там само. — Спр. 237. — Арк. 53—54.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 279. — Арк. 13, 38—39, 109.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 281. — Арк. 91.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 117. — Арк. 184.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 473—474.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 490—491.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 108. — Арк. 98.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 117. — Арк. 162.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 534.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 202.
- ⁷² Там само. — Арк. 73.
- ⁷³ Там само. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 43—52.
- ⁷⁴ Там само. — Оп. 14. — Спр. 73. — Арк. 9—12, 17—21.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 197. — Арк. 16—17.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1657. — Арк. 59—66.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 8—11.
- ⁷⁸ Там само. — Спр. 2572. — Арк. 4—15.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 16—21.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 18 зв—19.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 20—23.
- ⁸² Там само. — Арк. 31 зв—33.
- ⁸³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 15. — Спр. 18665. — Арк. 1—2.
- ⁸⁴ Там само. — Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3532. — Арк. 163; Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3539. — Арк. 244; Ф. 24. — Оп. 10. — Спр. 10. — Арк. 2; Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3542. — Арк. 216.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 426. — Арк. 36—38.
- ⁸⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1415. — Арк. 15; Спр. 1444. — Арк. 57—59.
- ⁸⁷ Там само. — Спр. 1444. — Арк. 126.
- ⁸⁸ Центральний державний кінофотофоноархів України. №№ 2—148556, 2—148558, 3—1101, 4—17886, 2—147501, 2—125421.
- ⁸⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 19; Ф. 1364. — Оп. 1. — Спр. 46, 144.
- ⁹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Львові. — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 290. — Арк. 7—10.

О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

**ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДУ 1932—1933 рр.
У ЗБІРНИКАХ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ**

Вивчення документів про голодомор 1932—1933 рр. в Україні розпочалося в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та Інституті історії АН УРСР (тепер — Інститут історії України НАН України). Водночас робота зі збору спогадів-свідчень людей про голодомор, з підготовки збірників документів та матеріалів йшла в селах і містах України.

Результатом праці науковців та архівістів було видання 1990 р. підготовленого на базі документів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині — Центральний державний архів громадських об'єднань України — ЦДАГО України) збірника **“Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”**¹. Першу документальну книгу відкриває постанова ЦК Компартії України від 26 січня

1990 р. “Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”, в якій зазначається: “...Понад півстоліття ця тема замовчувалась у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об’єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії.

...Архівні матеріали свідчать, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР ² приймають постанови, в яких головна ставка у хлібозаготівлях робиться на адміністративно-репресивні методи. Терміново створюються роз’їзні судові сесії, спеціальні комісії — так звані “четвірки”. До справи хлібозаготівель залучаються органи юстиції, прокуратури, державної безпеки.

...Незважаючи на репресивні заходи, навіть зменшені планові завдання республікою не виконуються. В цих умовах керівництво вдається до вилучення насіннєвих, фуражних та продовольчих фондів у залік хлібозаготівель, що стає фатальним для населення республіки. Архівні матеріали подають трагічну картину масової смертності від голоду та епідемій, особливо починаючи з березня 1933 року... . Документальні матеріали про голод 1932—1933 років на Україні мають велику політичну і наукову значимість. Їх публікація допоможе правдиво висвітлити одну з найболючіших проблем нашого минулого.

ЦК Компартії України постановляє:

Визнати, що голод 1932—1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства.

Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель.

Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку...

...Рекомендувати редакціям газет, журналів, телебачення і радіо забезпечити правдиве, об’єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов’язаних з голодом 1932—1933 років” ³.

Визнання голоду підкреслюють і документи збірника. Заперечуючи нині факт голодомору, керівництво КПУ діє алогічно й безпідставно.

Органічною частиною збірника є аналітичні статті фахівців, в яких висвітлюються соціально-економічні та моральні питання впровадження в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель.

Архівно-документальну частину книги становлять уперше обнародовані в Україні матеріали, що розкривають справжні причини, хід та наслідки жорстокої трагедії в історії українського народу. Вони складають кілька тематичних груп. Багато документів відбивають проведення в Україні хлібозаготівельної політики, показують включення репресивного механізму викачування зерна з уже голодного українського села, що й стало головною причиною трагедії. Чітко простежується особиста причетність Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича до визначення непомірного для України плану хлібозаготівель на 1932 р., їх методичний і жорсткий тиск з метою його безумовного виконання, діяльність надзвичайної комісії Молотова у жовтні—листопаді 1932 р., що спонукала масові репресії. Друга група документів — про наростання широкомасштабного голоду, трупoidства, канібалізму, масової смертності. Третю — становлять документи про

політичні настрої селянства, масовий вихід з колгоспів, численні листи, звернення до Й. Сталіна, В. Молотова, С. Косіора, Г. Петровського від голодуючих, прохання хліба. Четверта група документів — про надання по-терпілим областям республіки допомоги.

При підготовці книги використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а також партархівів Вінницького, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Київського, Луганського, Миколаївського, Полтавського, Харківського, Херсонського і Чернігівського обкомів Компартії України. Базовими стали фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зокрема документи ЦК — політбюро, оргбюро, секретаріату, відділів. Загалом до збірника включено 248 найбільш типових, раніше не опублікованих документів. В основному в ньому вміщено постанови, директивні листи, телеграми ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, місцевих партійних комітетів та виконкомів рад, офіційні й особисті звернення секретарів обкомів КП(б)У до вищих партійних інстанцій, доповіді, інформації органів державної безпеки, прокуратури, юстиції, листи селян. Хронологічно він охоплює документи 1932—1933 рр., хоч передумови голоду склалися значно раніше, а його наслідки давалися взнаки ще багато років потому.

Водночас з високою оцінкою книги, яка започаткувала документальне дослідження теми голодомору, слід вказати й на ряд виявлених у ній неузгоджень. Оригінальні назви документів у збірнику не даються, а в найменуваннях, визначених упорядниками, які “йшли” за документами, фігурують, як і радянського часу, “*продовольчі утруднення*”, “*напружене продовольче становище*”, “*куркульський саботаж*”, “*саботаж хлібозаготівель*”, “*приховування хліба*” тощо.

Майже третина документів містить такі назви, як “*продовольча допомога населенню*” чи “*необхідність продовольчої допомоги*”. Є й такий, наприклад, документ: “Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні” від 23 червня 1932 р. Його назва чи не найпарадоксальніша у збірнику. Наводимо зміст: “Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК й додаткового завезення хліба в Україну не робити”. Як бачимо, назва документа багатообіцяюча, та зміст його протилежний⁴. Поруч із ледве третиною подібних документів про так звану “допомогу”, коли харчували, якщо можна так сказати про видачу лише працюючим у полі “бурди”, “шліхти” й подібних “страв”, тут же постанова Укрколгоспцентру від 22 серпня 1932 р. про заборону видавати хліб у закладах громадського харчування. І це не дивно, адже дана документальна книга (і це підкреслюємо) була створена за рішенням ЦК КПУ в кінці 80-х років й опублікована “Політвидавом України”, що не могло не вплинути на її зміст.

Наявність у збірнику деяких документів про допомогу голодуючим цілком виправдана. Однак, якби допомога в 1932-му була реальною й достатньою, як це представлено в книзі, то чим тоді пояснюється повальний голодовий мор в українському селі 1933 р. Адже і в 1932-му (й раніше) до вищих партійно-державних інстанцій надходила маса листів селян з проханням про допомогу. Про це свідчить, наприклад, вміщена у збірнику “Довідка відділу агітації і масових кампаній ЦК КП(б)У та зведення з листів, надісланих до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель та голоду на Україні” від 28 квітня 1932 р.⁵

Не можна погодитися з редколегією збірника і в тому, що “вся сукупність матеріалів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була за-

здаlegідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом”. Адаже документи свідчать про супротивне. Однак, слід підкреслити, що ця книга до сьогодні має величезне наукове значення. Вона була в Україні першою. І в цьому — її переваги та похибки.

Якщо вищеозначена книга була підготовлена й видана за рішенням ЦК КПУ, то видання **“33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”**⁶ створене за ініціативи відомого українського письменника Володимира Маняка і його дружини — журналістки Лідії Коваленко-Маняк — й опубліковане за рішенням Спілки письменників України. На відміну від попереднього збірника у підготовленій ними книзі, рукопис якої 2,5 року поневірявся по видавництвах, національну трагедію названо голодомором-геноцидом українського народу: “То був відвертий геноцид щодо українського селянства — акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років. Одержимий манією “доганяти й переганяти”, сталінський деспотизм і тут ішов на випередження ... На шістнадцятому році революції, при владі, яка сміла називати себе народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха помирали хлібороби”, — писала Л. Коваленко⁷. “Геноцид чи не геноцид? ... Коли йдеться про трагедію такого масштабу, слова втрачають сенс. Наперед виступають дія, акція, що призвели до небувалої трагедії народу. І наслідки трагедії, які ми ще не виміряли остаточно... Голод 1932—1933 років — грандіозна операція умиротворення”, — підкреслював В.Маняк⁸.

Подвижники зазначали, що не запізнилися остаточно, застали ще живих учасників колективізації, залучили до збірника їх безцінні свідчення. Народну пам’ять автори-упорядники вважали найдостовірнішим історичним джерелом, як і розкату самосвідомість народу — найсправедливішим істориком пережитого лихоліття сталінщини⁹.

Книга містить 1000 свідчень про голод-геноцид, документів, достовірність яких дійсно скріплена спільним горем українського народу. Свідчення у книзі доповнені архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України НАН України Євгенією Шаталіною і Василем Марочком¹⁰, науковим коментарем, написаним істориками Володимиром Калініченком, Володимиром Ткаченком, Миколою Трояном та Ілєю Шульгою. Книгу пронизує глибокий гострий науково-публіцистичний коментар В.Маняка та Л. Коваленко-Маняк.

Виступаючи після трагічної загибелі авторів-упорядників книги з доповіддю “Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору” на Міжнародній науковій конференції з відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні (10 листопада 1993 р.), історик і археограф Є. Шаталіна підкреслила: “Серед інших цінних праць особливе місце належить їх книзі “33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”. Вперше в Україні в ній історію трагедії народу відтворено вустами самого народу. В.Маняк і Л.Коваленко довели, що розповіді свідків голодомору є невичерпним джерелом правдивої інформації про ті часи, безпосереднім виток для вивчення людської трагедії, що сталася внаслідок політики сталінізму в українському селі. По суті, вони створили новий жанр документальної розповіді. Ця книга є комплексним джерелом для дослідження історії голодомору. ...Свідчення очевидців голодомору відіграють роль документального джерела і становлять основу праці, що неодноразово підкреслювали В.Маняк і Л.Коваленко під час спільної з нами роботи. Решта матеріалу підпорядковувалася цій меті”.

Є.Шаталіна наголошує: “...Ми — свідки громадянського подвигу В.Маняка і Л.Коваленко — складаємо шану за їх подвижництво. Заключний розділ їх книжки названий В.Маняком так: “Повернути народові історію, а історії — правду”. Тепер ці слова звучать як своєрідний заповіт для всіх, хто працюватиме на історичній ниві”¹¹.

Автори-упорядники книги вважали, що голодомор був не несподіваним наслідком колективізації, а цілеспрямованою політикою знищення українського народу. Матеріали в книзі згруповано і подано відповідно до адміністративно-територіального поділу початку 30-х років, коли УСРР складалася з семи областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської, а також Молдавської АСРР.

Книга увібрала в себе більшість складових багатопланової теми голоду-геноциду. Змістовними й переконливими є розділи “Голод: чому і як?” В.Маняка, “Духовна руїна” Л.Коваленко, “Коментар публіциста” В. Маняка і Л. Коваленко, “Коментар історика”, “З розсекречених архівів”, “У дзеркалі преси”.

Серцевину книги становлять, природно, свідчення людей, які вижили в смертельному голоді-геноциді, очевидців людомору, що містять глобальні й конкретні причини, перебіг і наслідки народної трагедії. Так, за свідченням І.Г.Шульги, в с. Верещаки Лисянського району Київської області “...тоді було 500—550 дворів, померло близько 300 чоловік, головним чином вимирали багатодітні сім’ї. У війну загинули 84 чоловіки”¹².

«В 1933 році нас, учителів, направили по хатах агітувати за вступ до колгоспів. В одній хаті стара, дивлячись на нас безумними очима, почала кричати, що їжі в неї вже немає і нема чого забирати. “Ось бачите — залишилась тільки дитина, її я зараз варю”, — і показала казанок. Ми вибігли геть з хати», — свідчила О.К.Негода, уродженка містечка Борзна¹³.

Достойне місце в книзі належить спискам померлих від штучно скоєного голодомору. Так, список жертв с. Тимошівка Маньківського району Черкаської області становить 296 осіб; с. Полянецьке Савранського району Одеської області — 729 чоловіків, жінок і дітей¹⁴; с. Тарган Володарського району Київської області — 360 осіб¹⁵. Такі списки — неоціненний фактичний матеріал для дослідників.

Змістовним і глибоким є заключний розділ книги, написаний В.Маняком, в якому він називає голод-геноцид війною сталінщини з народом, закликає до праведного суду людської пам’яті, справжнього суду історії.

З кінця 80-х років над підготовкою книги на основі фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (нині Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — ЦДАВО України) трудилися науковці Інституту історії АН УРСР та працівники архіву. В результаті 1992 р. побачило світ документальне видання **“Колективізація і голод на Україні 1928—1933: Збірник документів і матеріалів”**¹⁶. У передмові С.Кульчицького та Є.Шаталіної йдеться про адміністративні методи впливу на економіку, перетворені на систему із заборонаю приватної торгівлі, картками для жителів міст, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією заможних селянських господарств, організацією одержавлених колгоспів, визнанням колективізації основним методом стягнення продрозкладки.

Особливістю даного збірника є те, що в ньому вперше було подано розширену хронологію голоду, адже саме в 1929—1933 рр. на селі відбувалася суцільна колективізація, перші згадки про голодування траплялися

вже взимку 1929—1930 рр. Справжній голод почався з 1931 р., масовим він став у 1932-му, а в 1933-му вже вирував голодний мор ¹⁷.

До абсолютної більшості документів ЦДАВО України додано також документи з деяких обласних держархівів. Переважна їх більшість — оригінали. Загалом у збірнику вміщено 403 документи.

Про дійсне становище в українському селі пряму відповідь документи збірника, на жаль, дають нечасто, але посередніх свідчень про голодоморну трагедію у ньому досить багато. Вони надають можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки, розуміння руйнівної дії сталінської колективізації щодо сільського господарства й селянства, виявити сутність колективізації, різкий занепад сільського господарства, розселяння, позаконотримні методи господарювання в одержавлених колгоспах, наслідком чого став голодомор. Однак селянство було не проти колективних форм господарювання, а саме праці на кооперативних засадах при збереженні власності на землю, засоби виробництва, результати своєї праці. Це зовсім не влаштовувало тодішнє вище партійно-державне керівництво, яке прагнуло, щоб монополієм власником стала держава, а селянин-хлібороб — покірним виконавцем її волі.

Унікальний збірник архівних документів і матеріалів містить постанови уряду про колективізацію, рішення Верховного суду, акти обстеження селянських господарств; протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УСРР про хлібозаготівлі і “чорні дошки”, статистичні звіти про хід колективізації і хлібозаготівель; інформаційні матеріали РНК СРСР та ЦК ВКП(б) щодо переселення (в основному російських колгоспників) в Україну, яка зазнала голоду, а часто-густо й суцільного спустошення сіл і хуторів, документи про репресії, труподство та канібалізм.

Значну частину книги складають офіційні документи, що висвітлюють здійснення сталінської політики на селі — звіти, огляди, зведення, доповіді, повідомлення сількорів і редакцій газет, судові вирoki та ін. Цінну групу документів становлять листи-скарги, листи-прохання колгоспників і одноосібників, бідняків і середняків, “куркулів” і наймитів про допомогу. У листах знаходила відображення політика колективізації та методи її здійснення на селі, тісно переплетена з інформацією офіційних органів і осіб, що свідчить про достовірність джерел. Найбільше листів селян у матеріалах ВУЦВК. Так, у листі від 2 січня 1932 р. селяни артiлі Удянської сільради Золочівського району на Харківщині писали до Г.І.Петровського: “Ви звернули на нас увагу, що з нами зробили партійці з представником району, це просто жах. Невже радянська влада і партія видають такі закони, що останній пуд, навіть 20 фунтів хліба, що дало правління на трудодні, і те відбирають. Що зробили над членами артiлі, над біднотою, залишили напризволяще голодних жінок, дітей, ламають двері, б'ють скрині, наставляють нагани і говорять: “Ми, партійці, ми є влада, хочемо й постріляємо як паразитів, ми вам покажемо волю, а хліб віддай, сам хоч здохай, хоч сьогодні, хоч завтра, нам діла нема...” ¹⁸. Гірка правда волила з листів людей, які гинули голодною смертю.

У збірнику публікуються також листи голів колгоспів, правлінь артiлей, членів сільрад, сільських активістів, місцевих “прорабів” колективізації. У книзі — широкий коментар, як це має бути в кожному виданні такого роду. Мета авторів-укладачів збірника — документальне виявлення глибинних процесів в аграрному секторі економіки України — досягнута. Як і дві попередні, ця книга є цінним історичним джерелом для дослідження голодомору. До відзначення скорботної 60-ї річниці народної трагедії її було перевидано ¹⁹.

Своєрідну групу видань становлять збірники спогадів та документів, опубліковані 1993 р.: **“Мор”**²⁰ — автор Олесь Воля (Олександр Міщенко) та **“Упокорення голодом”**²¹ — автор Марина Мухіна.

Книга свідчень **“Мор”** створена на базі регіонального збірника Олександра Міщенка **“Безкровна війна”** (про цей збірник йтиметься далі) з доданням до спогадів селян Козельщинського району Полтавської області свідчень із сіл Дніпропетровської, Київської та інших областей України. Структурно книга поділяється на основні розділи: **“Імена”**, **“З одного села”**, інші та підрозділи-рубрики: **“Історична довідка”**, **“Медична довідка”**, що відіграють роль своєрідних коментарів.

У свідченнях — правдиві розповіді очевидців (названо їх прізвища, місця народження й мешкання) про розкуркулення, висилку, конфіскаційні хлібозаготівлі, репресії влади, жорстокий голод, людожерство... Так, Є.Є. Данишевська з с. Сухий Яр Ставищенського району Київської області свідчила: **“Я вам нагадаю, що й учителів заставляли ходити по хатах разом з дітьми — буксирувати. Зайдуть діти в хату, стануть на порозі й кричать: “Гав-гав! Куркуль хліба не дав, куркуль хліба не дав!” А той “куркуль” стоїть коло печі в латаних-перелатаних штанах, а за ним на лежанці дітей кагала, одне одного менше. І батько мій був комнезамом, а коли він побачив, що останнє зерня вигрібають його дружки, на зборах виступив: “Не можу я, люди добрі, цього робити. Не хочу бути слугою диявола”**²².

В цілому ряді спогадів — порівняння кількості померлих від голоду та загиблих під час Другої світової війни. Так, В.П. Біленко з с. Верхня Кам'яниста П'ятихатського району Дніпропетровської області свідчить, що на 100 тодішніх дворів з війни не повернулося 30 сільчан. У голодовку померло 156 душ, в її родині — восьмеро. М.М. Музичко з с. Соколівка Крижопільського району Вінницької області згадує, що в роки минулої війни у Соколівці загинуло 500 душ, голод забрав 630 соколівчан. У с. Мануйлівка Козельщинського району Полтавської області у війну загинуло 202 чоловіки, а під час голоду вмерло понад 500 душ²³. Навіть місцеві керівники не витримували страшної наруги над людьми. Голова колгоспу в с. Риківці Зінько Бондаренко покінчив життя самогубством. На своєму партійному квитку він написав: **“Простіть мені, люди, що не витримав знущань над вами...”**²⁴.

Стиль книги Олесь Воля нагадує виклад богословських книг. Літературний запис, відсутність повторів, плавний виклад тексту, на наш погляд, заслуговує схвалення. Але як пояснити привласнення молодим письменником свідчень-спогадів, сповідей селян, які пережили голод? Тож саме вони є дійсними авторами книги свідчень. Збірник пересипаний цитатами з Біблії, адже опублікувало його Християнське видавництво **“Дорога правди”**. А як же з біблійним **“Не сотвори кумира...”**?! Олесь Воля пише: **“Складаю глибоку подяку всім очевидцям...”** Зауважимо — не справжнім авторам спогадів, а лише **“очевидцям, що допомогли звершити цей скорботний труд”**²⁵. Якщо у книзі **“Безкровна війна”** зазначено: **“Документально-художнє видання”**, то у збірнику **“Мор”** такого означення вже немає.

2002 р. О. Воля опублікував книгу з такою ж назвою, але майже втричі більшим обсягом²⁶. До складу цієї, вже третьої книги увійшли спогади з попереднього збірника **“Мор”** з доданням нових. У доповненому виданні також уміщено портрет молодого письменника із закликом-заповітом до читачів: **“Любіть Бога, любіть людей, любіть Україну. Олесь Воля”**. Вражають слова з анотації до книги: **“З чисті вини на очах усього цивілізованого ХХ віку було вигублено мільйони й мільйони наших співвітчизників?**

...На ці вкрай болючі, як незагойна рана, питання на історичних фактах, свідченнях очевидців, архівних документах вперше дає правдиву сувору відповідь у своїй Книзі буття України “Мор” відомий письменник, один з найавторитетніших дослідників голодоморів у Україні Олесь Воля (Міщенко Олександр Володимирович)”²⁷. Так О. Воля присвоїв пріоритет істинних дослідників голоду-геноциду на базі архівних документів та споминів людей.

Справжні першопрохідці у справі створення народної історії голодомору в незалежній Україні, глибокі дослідники проблеми скромно зазначили себе у Книзі-Меморіалі авторами-упорядниками. За титанічну працю В. Маняк і Л. Коваленко-Маняк 1993 р. посмертно удостоєні Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка²⁸.

Спокусилася на авторство книги “Упокорення голодом” і Марина Мухіна²⁹, хоч своє ім’я та прізвище помістила не на обкладинці, а на титульній сторінці збірника. Але, однак, це є відступом від канонів археографії.

У передмові до цього видання характеризується масив документів, що послуговував джерельною базою для західних дослідників. Називаються фундаментальні документальні збірники, підготовлені в Україні, а також підкреслюється необхідність, за можливості, створення збірників не лише для введення до наукового обігу нових джерел, а й їх зіставлення з метою найповнішого відтворення теми голодомору³⁰.

Книга складається з п’яти розділів, у яких зосереджено документи з колекцій Наукового товариства ім. Шевченка: “Український голодомор 1930-х років”, “Дипломатичні служби про ситуацію в Україні в 1932—1933 рр.”, “Світова преса про голод в Україні”, “Слухання на Комітеті Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні”.

Значний інтерес становить вміщена у збірнику “Книга смерті с. Романкового Кам’янського району Дніпропетровської області”³¹. Представлено й рукописний оригінал: “Акти смертності села Романково” від № 434 до № 598 (всього 164) за період з 30 липня 1933 по 3 січня 1934 рр. Зареєстровано в книзі смерть робітників металургійного та інших заводів м. Кам’янського (нині м. Дніпродзержинськ), залізничників, які приїжджали помирати додому, в своє рідне, колись козацьке, село, колгоспників та їх дітей. Більшість померлих належала до селян-одноосібників. Записувалися й причини смерті: “від запалення шлунку”, “від запалення кишок”, “з водянки” (ясно, що голодового опухання. — *Авт.*), “від кривавого поносу”... Але між цими завуальованими діагнозами все ж таки реєстратор, не змігши, чи не бажаючи фіксувати вигадане, записував фактичні причини смерті. Так, в акті № 435 запис про 30-річного громадянина Г. Г. Ковтуновського, який помер 31 липня 1933 р. “від ізтощення організму”, в акті № 439 — про 60-річного Ф. К. Палагуту — помер 1 серпня 1933 р. “од виснаження організму”, того ж дня — помер 4-місячний хлопчик Василь Журавель — “від виснаження” (акт № 440); 21 серпня 1933 р. в акті № 475 запис про померлого “від виснаження легенів” п’ятирічного О. М. Гунька, 30 серпня — про смерть 41-річної В. Й. Ліжник “від виснаження” (акт № 491); 13 вересня 1933 р. — запис про 35-річну М. І. Ліжник, яка померла “із ізтощення організму” (акт № 511); 11 жовтня — про 2-річного померлого В.Голенка теж “з стощення організму” (акт № 536); 1-го листопада 1933 р. — про смерть “з виснаження” 6-місячної Л. А. Буц (акт № 557). “Від виснаження” померла й 8-місячна З. М. Журавель (акт № 579)...³². Чимало зареєстрованих померло “з різачки” (очевидно, через

живання в їжу різних сурогатів. — *Авт.*). Серед них М. А. Хлівецька 50-ти років (акт № 497), М. С. Рибалка, 38 років (акт № 520), 2-річні К. А. Рава та В. Ф. Мельник (акти № 522, 526), 17-річна М. М. Голенко (акт № 539), 10-річна Г. О. Загребейна (акт № 540)³³ та багато інших. 18-річна дівчина А. І. Макаренко померла прямо на полі “з пороку серця” (акт № 574)³⁴. Слід підкреслити, що всі зареєстровані померлі — українці. Вміщені у збірнику документи, безсумнівно, — цінне історичне джерело.

“Національна катастрофа України” — так названо розділ збірника документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе “**Чорна книга України**”³⁵. В ній подано документи про дійсний стан речей у 30-ті роки в Україні, що є комплексом підготовки, перебігу й наслідків голодового лихоліття. Представлено також ряд свідчень людей, які пережили жах голодомору³⁶. Вражає те, що у спогадах-свідченнях, згадуючи про колективізацію, розкуркулення, страждання від голоду, люди і нині наголошують саме на тому, що вони були “середняками” чи “бідняками”, а не “куркулями”, — настільки міцно селянам вбивалася у свідомість комуністична ідеологія.

У збірнику представлено ряд протоколів засідань ЦК КП(б)У з “Особливих папок”, що містять дані про хлібозаготівлі, посилення репресій до злісних нездавців хліба — одноосібників³⁷, лист С. Косіора про спецпостачання керівних працівників центральних та обласних установ³⁸, про с. Старошведське з дорученням Балицькому “вжити заходів до відвернення проникнення відомостей про випадки голодовки в с. Старошведському за кордон”³⁹, інші документи, що розкривають справжню сутність голодомору. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р. “Про хлібопостачання. Всім МПК і РПК”, наприклад, встановлювалися жорсткі обмеження індивідуального постачання і громадського харчування хлібом, знижувалися норми видачі хліба для груп споживачів, встановлювався відпуск хліба в громадському харчуванні окремо від обіду й за особливу платню⁴⁰. А в протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 19 листопада 1932 р. записано: “Визнати за необхідне переглянути план постачання хлібом в сторону максимально можливого зменшення”⁴¹.

Значний джерелознавчий інтерес становлять лист С. Косіору з Одещини, в якому йдеться про “допомогу” “Німецького фашистського Товариства допомоги голодуючим німцям СРСР”, лист Постишева і Любченка — Сталіну щодо такої допомоги з вимогою репресивних заходів до припинення цього⁴², листи Чубарю, Косіору з різних регіонів України про голод, трупойство, людоджерство, смертність населення.

Заслуговує на увагу дослідників лист Сталіну колгоспника Давиденка зі Знам'янського району: “І що це таке, що особливо в 1932 році конідохнуть, люди без хліба сидять, сказати би, недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що **Советська власть не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують, голодні не хочуть йти на роботу**, а керівники колгоспу свої шлунки забезпечили і за людність нічого не дбають, бо самі наїлись, то їм не дуже і боляче”⁴³.

Відмічаючи ґрунтовність розділу книги, водночас зауважуємо, що наведення посилань до документів “Особливих папок”, а також хронологічна послідовність викладу значно підвищили б його джерелознавчу цінність.

До збірників всеукраїнського масштабу належить і книга “**Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932—1933 рр.**”⁴⁴. У передмові Валерія Васильєва і Юрія Шаповала підкреслюється: «Не викликає сумніву, що феномен голоду необхідно досліджувати в контексті політичного курсу тодішнього партійно-

державного керівництва, спроби нового “комуністичного штурму” і побудови соціалізму “у ворожому оточенні”. Політичні та економічні стратегії, насаджувані Сталіним і його однодумцями з доктринальних і ситуативних причин, призвели до грандіозної соціально-економічної кризи та голоду 1932—1933 рр.»⁴⁵.

У збірнику знаходимо документальні свідчення діяльності хлібозаготівельних комісій на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем, а також документи з фондів Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСПІ), передані до його сховищ з Архіву Президента Російської Федерації, про діяльність комісій. Серед них — телеграми, якими обмінювалися Сталін, Молотов, Каганович, листи та доповідні записки на їхню адресу від українських і південнокавказьких керівників, проекти постанов республіканських і крайових органів, редаговані Молотовим і Кагановичем, та їх виступи на місцевих партійно-радянських зібраннях. Збірник містить щоденники поїздок Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, що відбивають його діяльність у цих поїздках, фіксують розмови з місцевим керівництвом.

До першого розділу книги “Голод 1931—1933 років: погляд з XXI століття” увійшли статті вчених — дослідників теми. У статті В. Васильєва йдеться про ціну голодного хліба, про політику керівництва СРСР і УСРР в 1932—1933 рр., Ю. Шаповал розповідає про III конференцію КП(б)У як пролог трагедії голоду. Стівен Уїткроф виклав сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931—1933 рр. в Україні. Лариса Малашенко повідомила про документи особливих фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в XX ст. Остання стаття становить інтерес для характеристики документів, вміщених у даній комплексній книзі.

Другий розділ збірника “Документи” менший за обсягом. Його відкривають листи голів РНК УСРР В. Чубаря та ВУЦВК УСРР Г. Петровського на адресу голови РНК СРСР В. Молотова і Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна про сільське господарство України в першій половині 1932 р. На їхню думку, дезорганізація сільського господарства під час колективізації, а також надмірно високі плани заготівель сільськогосподарської продукції були головними причинами голоду. В розділі відображено також діяльність комісії В. Молотова⁴⁶.

Документи збірника показують наслідки репресій проти селян України і Кубані. “Безперечно, серед приїжджаючих в Україну були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова. ...ЩО ТРЕБА ЗРОБИТИ? Оголосити на чорну дошку 3—5 станиць, в них заборонити торгівлю, провести чистку, провести кілька процесів з публікацією в пресі...”, — зазначав у щоденнику поїздки на Північний Кавказ Л. Каганович⁴⁷. А у виступі перед мешканцями станиці Медведовської 6 листопада 1932 р. він заявив: “Ваша станиця перейшла до боротьби з радвладою”. Він особисто редагував постанови Північно-Кавказького крайкому партії від 4 листопада, які передбачали в краї широкомасштабні репресії. Одну з них — “Про хід хлібозаготівель і сієв на Кубані” — після правки Кагановича відредагував Сталін⁴⁸.

У книзі наголошується, що Сталін і його група перекладали відповідальність за провал свого курсу на внутрішніх ворогів, зв’язаних із закордонними контрреволюційними центрами. До категорії внутрішньої контрреволюції потрапляли не лише “класові вороги”, а й селяни, чия “дрібнобуржуазна” психологія не дозволяла беззаперечно виконувати всі зобов’язання перед державою, рабськи коритися всім командам Кремля.

Радянське керівництво, мотивуючи таким чином свою політику, намагалося виправдати масові арешти, депортації, розстріли людей. Терористичні методи в діяльності радянського керівництва знайшли чітке відображення в телеграмі Л. Кагановича Й. Сталіну про ситуацію в Україні та дії щодо посилення хлібозаготівель, надісланий 21 грудня 1932 р., і в щоденнику поїздки Л. Кагановича в Україну 20—29 грудня 1932 р.⁴⁹

Документи свідчать, що кожний, хто був незадоволений ситуацією в Україні, автоматично ставав “петлюрівцем”, “внутрішнім контрреволюціонером”, “класовим ворогом”, проти якого можна було вживати найжорстокіших репресивних заходів. Радянське керівництво діяло відверто терористичними методами⁵⁰. У щоденниках Л. Кагановича зустрічаються й факти реакції селян на терор голодом. Під час відвідання колгоспу ім. Сталіна Чубарівського району Дніпропетровської області, в “бесіді з колгоспниками й працівниками політвідділу виявилось, що серед окремих колгоспників є куркульські настрої. Так, вони агітують: “Не дадуть хліба, не треба працювати, не вийдемо в поле”. Є одна колгоспниця, яка добре працює в полі, але в той же час агітує: “Хай подохне радянська влада, як ми гинемо”⁵¹.

Збірник — достовірне й актуальне археографічно-історичне джерело. В ньому вміщено матеріал “Сторінками тодішніх часописів”, відомості про авторів. Але, на жаль, коментарів до документів у книзі немає. Збірнику не завадила б політична оцінка голодомору.

З кінця 1980-х — початку 1990-х рр. журналісти, письменники, вчителі, викладачі вузів у регіонах слідом за селянами, які за власною ініціативою складали списки померлих від голоду-геноциду, виявляли забуті місця поховань убієнних страшним лихоліттям, писали, використовуючи виявлені матеріали, газетні й журнальні статті, брошури, художньо-документальні та художні твори.

Науковці вузів на базі фондів колишніх партійних і державних облархівів створили ряд збірників документів і матеріалів, а також записали свідчення очевидців голодомору. Така діяльність особливо активізувалась у зв’язку з відзначенням 60-річчя голодомору, було видано перші збірники свідчень людей, які пережили голод-геноцид у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій областях.

Найбільше книг такого роду опубліковано на Поділлі. Перша з них **“Голод на Поділлі. Книга свідчень”** побачила світ 1993 р.⁵² У вступній статті “Гірке й жадане воскресіння” голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка Л. Коваленко-Маняк писала: “Сталін підвів український народ до страшної Голгофи. Ні, то не були “перегини”, продиктовані “революційним нетерпінням”. Уздовж кордонів України, де в голодному божевіллі люди доходили до канібальства, були виставлені щільні заслони. А Лазар Каганович особисто подбав, щоб українських дядьків з торбами не пускати в поїзди. Жодна жива душа не повинна була вирватися з уготованого їй пекла...”⁵³. Дослідниця розповіла: “Дуже чекав появи книги про голод на Поділлі мій чоловік. Володимир Маняк був полум’яним патріотом рідного краю. ...Перші сотні свідчень очевидців голодомору ми, певна річ, зібрали не деінде, а саме тут — по селах Хмельниччини і Вінниччини”⁵⁴.

Л. Коваленко-Маняк зазначала, що Асоціація домагається правового міжнародного визнання голодомору актом прямого геноциду проти українського народу⁵⁵. У збірнику вміщено привітання голови Оргкомітету зі

створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні, лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка В. Маняка, написане ним ще до його трагічної загибелі учасникам установчих зборів Асоціації Хмельниччини: “Сердечно вітаю своїх земляків і однодумців з історичною подією — проведенням установчих зборів дослідників голодомору. Нарешті ми спам’яталися і визнали зло сталінізму. Назвали це зло своїм іменем — геноцид”⁵⁶.

Коли верстався збірник “Голод на Поділлі”, з Києва надійшла сумна звістка про раптову смерть 24 січня 1993 р. Лідії Коваленко-Маняк. Віталій Мацько у вступному слові “Продовжимо справу” писав: “Ми про неї скажемо те, що вона разом з чоловіком усвідомлювала сокровенні запитання: якщо не ми, то хто ж? І якщо не зараз, то коли?...”⁵⁷.

У збірнику — документи облпартархівів і спогади очевидців голоду-геноциду, аналітичні матеріали. В “Історичній довідці”, наприклад, зазначається, що у с. Шрубків не повернулися з фронтів Другої світової війни 126 осіб, а голодомор 1932—1933 рр. забрав життя 1350 шрубківчан, в т. ч. 24 % віком від 1 до 18 років; 48 % — від 18 до 50 літ; 28 % — від 50 і старших⁵⁸.

У численних свідченнях людей розгорнута тужна, трагічна картина голодомору — від насильницької колективізації, розкуркулення, примусової праці в колгоспах, грабіжницьких хлібозаготівель, терору голодом до масової смертності селян-трудівників з дистрофії, труподства і канібалізму й скидання убієнних голодом у ями.

У свідченнях селян йдеться не про кліматичні причини людомору, а про політичні. Виступаючи на сесії Верховної Ради України 19 лютого 1992 р., перший президент незалежної України Леонід Кравчук говорив, що для того, «щоб видати книжку “33-й: Голод”, видавці змушені були вдатися до історії Гідрометцентру: чи була посуха у 1932 р. Посухи не було»⁵⁹. Коментарі зайві...

1998 р. побачила світ книга “Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область: Документи і матеріали”⁶⁰. Це перше посилання щодо книги нелегко визначити. Адже на обкладинці — імена й прізвища авторів-упорядників, а на зворотному боці титульної сторінки — спершу назва книги, а далі дані про них. Документам та спогадам у збірнику передують ряд статей. У першій з них “Українська трагедія” Сергій Гальчак зазначає, що голодомор 1932—1933 рр. виділяється особливим трагізмом у долі українського народу, підкреслює його рівнозначність єврейському холокосту чи вірменській різанині 1915 р. При цьому виникає питання: а чи можна порівнювати масштаби цих трагедій. Сутність їх однакова. А от відносні величини дуже відрізняються. Адже голод-геноцид початку 30-х років в Україні — наймасштабніша трагедія. Ф. Винокурова у статті “Документи та спогади викривають...” аналізує проблему смертності, акцентує інтернаціональність голоду, спротив населення владі, викликаний пограбуванням селян. Р. Подкур у статті “Документи Державного Політичного Управління як джерело до вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі” підкреслює, що незважаючи на створення деяких документів ДПУ з метою фальсифікації історичної події, більшість їх досить об’єктивно розкриває суть сталінської аграрної політики. Документи свідчать, що розкуркулювали селян буквально за все: невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Процес цей супроводжувався жакливими беззаконними діями місцевої влади. Йдеться про опір селян і робітників аграрній політиці партії⁶¹.

У розділі книги “Голод 1932—1933 років” вміщено 194 документи як союзного і всеукраїнського, так й обласного плану, завдяки чому комплекс

складових доведення селянства до голодомору документально висвітлений. Значну частину складають офіційні документи з фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих. Серед них — листи, спецповідомлення, спецзведення Вінницького облвідділу ДПУ та Управління внутрішніх справ Вінницької області, доповідні записки райкомів компартії та райвиконкомів, облвідділу охорони здоров'я, акти сільських рад про смертність. Багато свідчень використано з документальної колекції спогадів очевидців голодомору, зібраної архівістами⁶². У листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявського секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору про голод в області, датованому 1933 р., під грифом “цілком особисто” наводяться дані про те, що важке продовольче становище захопило до 300 сіл й близько 50 000 людей⁶³.

Як ні в якому зі збірників, у книзі представлено багато документів Вінницького облвідділу ДПУ, котрі становлять майже половину (90) наявних за 1932—1933 рр. Документи розміщені за районами. В основному в них відображено штучність голодомору, витвореного шляхом пограбування селян, а також пасивний і активний спротив людовбивчій владі. У спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ про настрої серед селянства Джулинського району від 3 квітня 1932 р. зазначалося, наприклад, що колгоспник с. Джулинка в розмові про відсутність хліба зауважив, що “в даний час всі поголовно голодують, а радвлада на це ніякої уваги не звертає... Хто її підтримує і кому вона потрібна, заставляє всіх голодувати. ...Колгоспники заявляють, що в поле не підуть, бо нема хліба...”⁶⁴. «Водопровідник Лебедев Степан серед трудівників говорив: “Сталін довів робітників до голоду, народ вмирає, на чолі влади стоять аферисти”», — повідомлялося у спецзведенні Вінницького облвідділу ДПУ секретарю обкому КП(б)У про політнастрої робітників підприємств м. Вінниці від 20 лютого 1933 р.⁶⁵

Документи збірника свідчать про штучність голодомору, доведення голодуючих до суїциду, труподства та канібалізму. Про те ж саме читаємо у вміщених у збірнику спогадах. «Вважаю, що голод на Україні був створений штучно, бо такі були вказівки партії та уряду, спрямовані на виснаження селян... У 1932 р. з нашого слабосильного колгоспу було вивезено все чисто до зернини. Почався голод. Люди у відчаї. Спочатку думали, що це місцева влада таке витворює. Тому почали писати в Київ, Москву до “батька Сталіна”. Відповідь не одержали. До цих “письменників” приїжджали вночі, “чорний ворон” забирав їх кудись. І до сих пір ніхто не знає, куди ділись ті люди. ...Весною 1933 року вже більша частина Бджільної лежала на цвинтарі», — свідчила жителька с. Бджільна Теплицького району М.С.Жарій⁶⁶.

В одній з рубрик збірника — “У дзеркалі преси” вміщено дані про вищу номенклатуру, де вказана партійність, але не національність здійснювачів геноциду. Коментарі до документів відсутні, як і політичні оцінки пекельного голодомору.

Грунтовним документальним виданням з історії народної трагедії в Подільському краї є, беззаперечно, **“Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах”**, опубліковане 1999 р.⁶⁷ Автор-упорядник книги П.Ящук зазначив, що свідчення, документи і матеріали, вміщені в книгах, висвітлюють спланованість геноциду ХХ ст. проти українського народу.

У вступі до книги І-ї вищеназваного видання відомий дослідник голодомору в Україні Джеймс Мейс наголосив: “... Коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінно-

сті, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, хто займається захистом людських прав, як, наприклад, члени “Міжнародної амністії”, переконливо засвідчує, що “жертви не брешуть”. Вчений підкреслив, що у збірнику зафіксована беззаперечна правда, нафантазувати яку неможливо. Адже такі ж зразки голодомору і репресій — у тритомнику усних свідчень Американської комісії дослідження голодомору в Україні⁶⁸.

Працюючи самотужки, П.Ящук записав 341 свідчення українців, поляків, євреїв, німців та людей інших національностей майже з усіх областей України, а також ряду регіонів Росії. Пильну увагу автор-упорядник приділив своєму рідному району — Полонщині. У вступі “П’ятикутна зірка для катастрофи: слово автора-упорядника” П. Ящук зазначив: «Повне замовчування спланованого триразового голодоморного погрому-катастрофи ХХ століття українського народу на теренах червоної імперії трансформувалось в історіографії дев’яностих років у “труднощі й помилки” та “штучність без планування” цих подій — не менш злочинне перед істиною»⁶⁹.

Свідчення, документи і матеріали збірника відображають спланованість механізму організації голодомору. Автор намагається довести, що приреченими до голодомору були тільки українці, німці і поляки. Порушуючи питання фальсифікації демографічної статистики, він аналізує розрахунки істориків Р. Конквеста, С. Максудова, С. Кульчицького і робить висновок, що більшість приречених на природну смерть і в містах в 1933 р. були зіштовхнуті в цвинтарну яму голодом. На основі даних останнього видання в Україні книги Р. Конквеста “Жнива скорботи”⁷⁰ П. Ящук робить свої розрахунки, за якими кількість жертв голодомору становила 9 млн 142 тис. осіб. При цьому він зазначає, що визначити, скільки серед них було поляків і німців неможливо через фальсифікацію даних щодо кількості міського та сільського населення за національністю. У виданні — 36 списків жертв геноциду з тисячами імен. “В 33-му мерці лежали по дорогах, в річці... В 32-му році врожай був, і його зібрали, але його всього й забрали”, — свідчила В.П.Гончаренко, жителька селища Понінка⁷¹. “А то спеціально був голод зроблений, навіть квасолі і ту забирали”..., — згадував М.Ф. Государський⁷².

“Це голод зробив соціалізм. Думаєте люди? Голод половину людей закопав у землю, а половина побачила, що нікуди діватися...”, — оповідав селянин Ф.В. Гамула⁷³. О.М. Ковальчук із с. Залісся Полонського району на Хмельниччині констатував: “Голод не від неурожаю, а забрали все”⁷⁴.

Книга щільно ілюстрована світлинами “Геноцид у фотодокументах”, “Катастрофа України у фотопортретах” тощо.

Як бачимо, збірники документів Подільського регіону являють собою комплекс історичних джерел, що потребують ретельного вивчення, введення до наукового обігу й вирішення питання щодо визнання на всіх рівнях голодомору геноцидом українського народу.

1993 р. до 60-річчя голодомору опубліковано книгу-збірник “**Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині**”⁷⁵, що починається передмовою, в якій йдеться про складність проблеми голоду 1932—1933 рр., суперечливість оцінок голодомору, підкреслюється, що серед найважливіших причин цієї трагедії називаються застосування продрозкладки та її безтямне стягнення, запровадження “натуральних штрафів”, масове свавілля на селі. Упорядники книги вважають, що зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. призвели до великого голоду, ре-

зультатом тотальної конфіскації їстівного припасу селянства став страхотливий голодомор, від якого, за неповними даними, загинуло щонайменше 3—3,5 млн чоловік. Повні втрати населення від голоду (через майже десятиразове зниження народжуваності) сягали 5 млн людей⁷⁶. Вчені зазначають, що картина спустошення сіл Дніпропетровщини була вражаючою. Вимерлі села поповнювалися населенням з інших регіонів УСРР та РСФРР.

Збірник “Народна трагедія...”, як і кілька інших, є однією з перших спроб регіонального документального підходу до дослідження теми. Його основу склали партійно-державні документи всеукраїнського, обласного і районного рівня. Значну частину документів і матеріалів становлять листи населення, в основному селян. Упорядники збірника цілком вірно підкреслюють, що листи з 30-х років перегукуються із спогадами очевидців 90-х як підтвердження правдивості й цінності свідчень. До збірника включено понад 60 документів та спогадів очевидців трагедії голодомору. “А хліба у нас було багато, але весь хліб відібрали скрізь до фунта й кудись комусь відправили. Неймовірно тяжко звертатися за допомогою й набридати своїм проханням, але голод заставляє йти людину на все. На трупи вже не звертають уваги, а звозять як падаль. Від села залишилась ледь чи четверта частина напівживих людей”, — писав 14 травня 1933 р. Василь Котляревський, священик з с. Пескошине Мелітопольського повіту на Запоріжжі, до академіка Д.І. Яворницького⁷⁷. “Хіба це влада? Зібралися бандити й оббирають людей, хай оббирають — учують, що скоро загинуть”, — повідомлялось у “Доповідній записці інформаційного сектора оргінструкторського відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У від 4 березня 1933 р. про факти куркульської агітації в Божедарівському районі”⁷⁸. А П.К. Сухомлин з с. Першотравенки Петриківського району згадував: “Моя родичка, що живе в с. Миколаївці під Дніпродзержинськом, казала, що біля них вимерло тоді ціле село”⁷⁹.

1997 р. вийшла друком книга “Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929—1933: Збірник документів і матеріалів”⁸⁰. Структурно цей збірник складається з передмови “Від редколегії”, вступної статті О. П. Єрмака “Ціна “великого перелому”, 135 архівних документів і матеріалів. Редколегія книги наголошувала на тому, що антиселянська політика сталінського режиму з суцільною насильницькою колективізацією, “воєнно-комуністичними” методами хлібозаготівель у кінці 20-х — на початку 30-х років у кінцевому підсумку призвела до небаченого за своїми масштабами голоду. Найбільш трагічними наслідки голодомору виявилися для України. “На жаль, — зазначається у передмові, — до цього часу широкому загалу читачів мало відомі матеріали місцевих архівів, що проливають світло на трагічні події 1929—1933 рр. в окремих областях, районах, селах”⁸¹.

У вступній статті, написаній на архівно-документальній базі, розповідається про зміцнення з 1929 р. партійним керівництвом Комітету незможних селян (КНС) для проведення примусової колективізації, наводяться приклади засобів утворення колективних господарств. Так, у с. Михайлівка Шишацького району 1 лютого 1930 р. вночі уповноважений райкому компартії Д.М. Яріш зібрав з активістами збори виборців й оголосив: хто не запишеться негайно в колгосп, буде знищений. На всі запитання селян Яріш відповідав: “Це партійна і державна таємниця”⁸². Розповідається у статті й про “перевиховання куркулів” на виселках. Автор доводить, що надзвичайні методи хлібозаготівель, масові репресії були практично спрямовані проти всіх колгоспників та одноосібників. Групи

активістів — “коначів” із залізними шупами переходили від хати до хати, від городу до городу з єдиною метою — забрати у селян увесь хліб до зернини. І. Ф. Браковий з с. Великі Будища Гадяцького району згадував: “До нас у хату прийшов буксирник Іван Гайдамака, це був жорстокий чоловік. Він заходив до хат, витягав у людей з горщиків квасоллю, картоплю, нишпорив по хаті і забирав усе, що було. Коли він прийшов до нас, Катя лежала в колісці, яка висіла серед хати. Він викинув її з коліски на підлогу. Після цього Катя полежала декілька днів і померла”⁸³. Автор наводить повідомлення з районної газети “Правда Диканщини” за 15 лютого 1933 р. про відмову дітей від своїх батьків, які не здали державі хліб: “Я, Кузь Василь Григорович, зрікаюсь свого батька Кузь Г. А. та матері Кузь М. М., мешканців Ландарівської сільради, як від злісних нездавців контракції хліба”⁸⁴.

Голодомор по селах Полтавщини почався в кінці 1932 — на початку 1933 рр. Звичайним побутовим явищем стали трупоїдство й канібалізм. Села знелюднювали. О. П. Єрмак наводить уривок з листа до Й. Сталіна колгоспника М. А. Рєви з с. Хильківка Покровобагачанського району від 1 травня 1940 р., що зберігається в архіві Управління Служби безпеки України (УСБУ) по Полтавській області: “...А хліб на складах був, було зерно, була мука, а люди вмирали з голоду. Значить, це було зроблено все від держави навмисно, і держава про це знала, тому що в Москві немало наших померло пухлих від голоду і в інших великих містах. В результаті залишилось багато порожніх сіл і хуторів. ...Сільрада про смертність у 1933 році довідок не дає, тому що смерть за цей рік забрала стільки, скільки людей раніше не вмирало за 50 років”⁸⁵. Автор-упорядник робить висновок: “голодомор за своїми наслідками тотожний геноциду”, “великий перелом” коштував Полтавському краю близько мільйона втрат населення”⁸⁶.

Хронологічно рамки збірника охоплюють період з 1929 р. (початку суцільної колективізації) — по 1933 р., на який припадає пік голоду-геноциду. В книзі використано документи Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Харківської області, Архіву Управління СБУ по Полтавській області, матеріали республіканської, окружної і районної преси, а також документи ЦДАГО України та ЦДАВО України. Вони дозволяють прослідкувати творення голоду. Наведемо один з офіційних документів, що свідчить про надзвичайну жорстокість представників влади до вже позбавлених хліба людей. Так, до посилення репресій проти голодуючих закликав секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов на засіданні секретаріату обкому партії 7 січня 1933 р., під час обговорення питання про хід хлібозаготівель: “У застосуванні репресій нам потрібно в першу чергу використовувати натурштрафи й у значно більшому розмірі, ніж це робилося до цього часу. Не зупинятися навіть перед фактом відсутності в оштрафованого худоби, заставити цього злісного нездавця цю худобу здати і натурштраф повністю сплатити... Злісних нездавців хліба, яких ми позбавляємо присадибної землі і будівель, негайно виселити з приміщень, які вони займають”⁸⁷.

На закінчення у збірнику представлено дані про середньомісячну температуру повітря з інформації бюро розрахунків і довідок Українського республіканського управління гідрометеорології по Полтаві за 1932—1933 рр., що свідчать про сприятливі умови для сільського господарства на Полтавщині⁸⁸.

2000 р. було опубліковано книгу “**Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929—1933): Документи і матеріали**”⁸⁹, автори

якої прагнули до глибокого аналітично-документального осмислення й висвітлення проблеми примусової колективізації на території Миколаївської області та витвореного нею голоду. Серед низки статей слід назвати публікацію М. М. Шитюка та В. П. Шкварця “Колективізація і голод на Миколаївщині: походження і наслідки”, в якій підкреслюється, що 1933 рік був не тільки роком катастрофи, штучного голоду, вимирання українського селянства, а й роком загибелі так званого “радянського національно-культурного будівництва” на базі “компромісної національної політики комуністичної партії”⁹⁰. Автори стверджують: “Найстрашніший голодомор 1932—1933 рр. мав штучний характер і забрав від 7 до 12 мільйонів українського, передусім хліборобського населення. ...Голод був запрограмований у ЦК ВКП(б) спеціально для українців і організований в умовах дуже непоганого врожаю 1932 року. ...Голод був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами”⁹¹.

Основу книги складають документи ЦДАВО і ЦДАГО України, використано в ній, звичайно, й документи Державного архіву Миколаївської області. Про голодомор у регіоні розповідається в розділах “Документи архівів свідчать” та “Свідчать очевидці”.

Винуватцем скоєного голоду автори спогадів в основному називають Сталіна. «Тільки люди, позбавлені совісті, можуть патякати: “При Сталіні був порядок”. Якщо голодна смерть хлібороба, самою долею покликаного годувати людей, є порядок, то що ж тоді є злочин?”, — висловлював обурення-протест спогадач Г.Г. Єжелов⁹².

На місцевих та республіканських документальних матеріалах написано ще кілька обласних збірок⁹³.

З початку 1990-х років публікуються спогади, документи і матеріали районного плану. В 1991 р. вийшла друком книга свідчень “**Безкровна війна**”, автором-упорядником якої став письменник Олександр Міщенко⁹⁴. В передмові до неї, написаній видатним українським письменником Олегом Гончарем, який народився у слободі Сухій Козельщинського району Полтавщини, зазначається: “Розміри катастрофи впродовж десятиріч уперто замовчувались. Робилося все, щоб світова громадськість не дізналася про справжні масштаби трагедії, і намуштрована пропаганда діяла небезуспішно: багато людей на Заході так і не могли збагнути, що воно там сталося, на тій екзотичній Україні? Нині ми знаємо, що то було. Був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу, народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди вчувався прихований опір і затаєний сепаратизм. Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони й мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих. ... Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати самі основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність, натомість насаджуючи всюди режим терору, сіючи страх, підозри, розпалюючи ненависть і жорстокість таку, що й досі суспільству дається взнаки. ...Кожен факт, кожне свідчення народне має бути збережене в пам’яті поколінь. Спільними силами громадськості карбується те, що не повинно зникнути в небутті...”⁹⁵. У книзі представлено свідчення з рідного автору-упоряднику О. Міщенку Козельщинського району. Селяни 44 сіл оповідають про справжню історію колективізації, розкуркулення, причини, хід і наслідки голодомору, гірку неприховану правду про страждання й муки дітей, молодих, ста-

рих, престарілих селян, голодування одноосібників, колгоспників і “куркулів”, людську смертність, відповідальність партійно-державної радянської влади за штучно організований голодомор.

В книзі “Безкровна війна” вміщено порівняльні дані про загиблих під час Другої світової війни і в час голодомору. Наприклад, у с. Рибалки на війні полягло 60 чоловік, а від голоду загинуло понад 100 осіб; у с. Чапавка під час війни — 140 чоловік, у голодовку — 250; в с. Мануйлівка у війну загинуло 212 чоловік, у голодовку померло понад 500 душ⁹⁶. Наведемо кілька заяв свідків голоду 1932—1933 рр.: “Я думаю, що голод виник з того, що людей наших хотіли знищити. Керівники це робили. Але як же без України? Господь не допустив, щоб її на світі не було”, — стверджувала П. П. Глова⁹⁷; “Я форсував Дніпро, визволяв Полтаву, Кіровоград, Молдавію, Румунію, Угорщину, Австрію, але війна в моєму серці залишила не такі глибокі зарубки, як голодовка...”, — свідчив В. Д. Фесенко⁹⁸.

У книзі є рубрики: “Історична довідка”, “Медична довідка”, “Інформація для роздумів” та ін.

1992 року В. Іванців у видавництві “Український письменник” опублікував збірку “Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921—22, 1932—33 та 1947 роках”⁹⁹ (теж під своїм авторством, але власним коштом). У ній — спогади жителів 8 населених пунктів. Більшість свідчень про голод-геноцид початку 30-х років, наприклад: “Навчався я в першій школі, де тепер педучилище. Якось ішов додому, а переді мною чоловік років 22—23. Раптом захитався і впав. Збіглися люди, і я протиснувся наперед. А в того молодика обличчя, мов мукою обсипане. І чую, як один старий каже: “Це — голод”, — розповів очевидець Н. Г. Тонконогий¹⁰⁰.

У 1997 р. було видано книгу “Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. (Документи, спогади, списки померлих)”¹⁰¹, упорядником якої виступила журналістка, член Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні Тамара Полішук. У зверненні видавця Маріяна Коця, з якого починається книга, підкреслюється жагуча необхідність дослідження історії голодоморів шляхом збору спогадів людей, які пережили голод, та створення в Україні збірників їхніх свідчень. В книзі вміщено 215 документів і матеріалів (162 документи, 37 свідчень, 16 списків померлих від штучного голоду-геноциду в селах та хуторах районів). У передмові та вступі упорядника на основі аналізу документів та наукової літератури визначено причини і наслідки голодомору в регіоні на фоні всеукраїнської трагедії.

Матеріали збірника — постанови, протоколи, розпорядження вищих та місцевих органів партійно-радянської влади, доповідні записки, телеграми, листи, повідомлення переконують, що творцями голодомору були центральні й місцеві організації комуністичної партії, свідчать про дикість розкуркулювання, конфіскацію злиденного майна “глитаїв”, репресії проти селян за зрізані на їх власному полі колоски, відокремлення дітей від батьків — так званих “шкідників радянської влади” тощо. Книга стверджує, що організатори голодомору — Сталін і його оточення винуваті за криваву веремію, пов’язану з колективізацією і голодом, переклали на вигаданих “націоналістів” та “ворогів народу”, терором проти інтелігенції фізично винищили колосальний культурний генофонд української нації, надовго підірвали загальний рівень як матеріальної, так і духовної культури, що значною мірою полегшило справу закабалення України.

“Під час війни бачила, як Валки бомбили. Так у голодівку трупів на вулицях лежало більше, ніж після того бомбардування. Вмирали цілими

родинами”, — свідчила Є. І. Юрченко (с. Катричівка) ¹⁰². “За приблизними підрахунками, близько двох третин перекопців загинуло від голоду в 1932—1933 рр. А щоб не пустували добротні хати й було кому обробляти місцеві чорноземи, пригнали сюди людей з Київщини. “Добриселенцями” їх називали. З тих пір з’явилися в Перекопі нові прізвища й пустили коріння нові роди — Несени, Щербини, Юшенки, Ковтуни...”, — сповідав І. М. Зінченко (с. Перекоп) ¹⁰³. Далеко не повний поминальний список жертв голоду в районах, видрукований у книзі, містить 2172 прізвища ¹⁰⁴. Є у вищеназваному збірнику й змістовні коментарі та довідковий апарат.

Науковці Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні Ю. В. Авраменко і В. М. Гнатюк підготували збірник **“Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення”** ¹⁰⁵, що був виданий 2000 р. Книга свідчень жителів Переяслав-Хмельницького району Київської області складається з переднього слова упорядників, вступу “У катівських лабетах” Вячеслава та Надії Гнатюків, 250 спогадів-свідчень людей з 56 населених пунктів району, 22 документів, словника назв сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору... У спогадах-свідченнях людей, які вижили під час найбільшої в Україні трагедії, відтворюються страшні картини людомору, біль і смуток людей, викликані репресивними методами здійснення примусової колективізації, розкуркулюванням, конфіскаційними хлібозаготівлями, масової смертності населення, фактів труподства та людоджерства в період штучно організованого партійно-радянською владою тоталітарного СРСР голодного мору в Україні.

У вступі до книги зазначено, що голодомор 1932—1933 рр. був штучним, із застосуванням репресій, про що свідчить діяльність партійно-державної влади СРСР та УСРР з організації терору голодом українського селянства. “Усі ці дії й заходи вищого партійного керівництва СРСР та УСРР відповідають змістові поняття “геноцид”, визначеного конвенцією ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” ¹⁰⁶, — стверджують автори.

Порушуючи питання про відповідальність за злочин голодомору-33, автори підкреслюють, що вина за нього лежить не лише на владній верхівці, а й загалом на більшовицькій партії. Партія розробляла ідеологію будівництва “нового суспільства та виховання “нової” людини, вона формувала світогляд мільйонів громадян СРСР, пропагуючи при цьому культ “вождів”, класовий антагонізм, насильство, виправдовуючи винищення великих мас населення, цілих суспільних верств, які нібито “заважали” й “перешкоджали” будівництву “світлого майбутнього” ¹⁰⁷.

Стрижнем книги є розділ “Свідчення про голодомор”. У спогадах людей відтворюються страшні картини людського мору. “Жилось дуже, дуже погано. Навмисно було зроблено голод, щоб людей уничтожить. Робили це комуністи”, — свідчила П. О. Вирівська (м. Переяслав-Хмельницький) ¹⁰⁸. “Сталін довів нас до голоду”, “Зробили голодовку. Аби хліба не було в 1932 році, хліба ж було море. Забрали!”, — згадували Є. К. Черненко (с. Виповзки) і Г. Д. Бойко (с. Віненці) ¹⁰⁹. “Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, а не те, що протестувати. Наробили в селі банди. У селян не було ніякої зброї, а вони зі зброєю ходили. Хто слово промовить — так у Сибір, або розстріл. Це було при Сталіну, Сталін керував — скільки він розумних людей розстріляв!” — обурювався О. Ф. Лукавенко (с. Циблі) ¹¹⁰. “Хури хліба вивозили. Це так Сталін і Каганович робили, щоб Україна не жила”, — свідчила Г. А. Онопрієнко (с. Горбані) ¹¹¹. А. Я. Батрак (с. Лецьки) стверджувала: “Партія винувата, що був го-

лод”¹¹², а Г. П. Бойко (с. Соснова) підкреслювала: “1941 року восени постріляли німці активістів. Всі людські муки ці активісти не самі видумали, вони тільки вислужувались, а команду давали з Москви”¹¹³.

Вражає вміщений у збірнику наступний документ: *“Приблизна кількість жертв голодомору 1932—1933 років по населених пунктах Переяслав-Хмельницького району”. Всього в районі від голоду, за неповними даними, померло 26 тис. 878 людей, в бойових діях Другої світової війни загинуло 8 тис. 267 осіб*”¹¹⁴.

Заслужують на увагу видані до 60-річчя голоду-геноциду в Україні також збірники-брошури районного масштабу: **“Було це на Славутчині в 30-х”** В. Тернового¹¹⁵, **“Розп’ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933 років у Тиврівському районі Вінницької області)”** В. Рудого¹¹⁶, **“Розп’яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття”** М. Тарана¹¹⁷.

Створена за публікаціями газети “Трудівник Полісся”, перша з цих брошур вустами славутчан з Хмельниччини розповідає правду про геноцид голодомором та репресіями. Г. В. Клімчук з с. Стригани згадує: “Про цей, штучно створений, голод нікому тоді не можна було й слова сказати, бо відразу ж заберуть. І ми боялися...”¹¹⁸, а Фарбей А. І. констатувала: “Кажуть, що буде колись страшний суд. Ту був страшний суд!”¹¹⁹.

Вступ “Всенародна трагедія: Причини і наслідки” до брошури **“Розп’ята Тиврівщина”** включає в себе авторське утвердження ретельної спланованості й скрупульозної підготовленості “в кремлівських апартаментах Сталіним і його поплічниками з центрального партійного відомства” умілої організованості “бездушними і безсердечними виконавцями на місцях” голодомору, що “загнав у могилу незліченну кількість людей”¹²⁰.

В підрозділі “Рядки партійних та урядових документів (з фондів колишнього Тиврівського райкому КПУ та інших джерел)” знайшли місце найбільш актуальні, що відбивають суть сталінської партійно-державної голодоморної антинародної політики. Те ж — у підрозділі “Засоби масової інформації — підручні душогубів”. Так, у публікації “Зламаймо куркульський саботаж” районної газети “Ударник соціалістичного будівництва” в листопаді-грудні 1932 р. повідомлялося, що в с. Р.Польові Гундерака Марка та Соболя за злісну нездачу хліба засуджено до позбавлення волі на 3 роки та пораження в правах на 2 роки¹²¹. Газета закликала викривати “куркулів й винаходити хліб”, вимагала нещадної кари “ворогам радвлادی” ...

В розділі “Наслідки” — свідчення тих, кого “мучили гірше, ніж при кріпаччині”, про неймовірно високу смертність від голоду-геноциду. О. І. Король з с. Дзвониха твердив: “Вважаю, що голодомор — це свідоме винищення українського народу”¹²². “Коли розкуркулили Мар’янчиного чоловіка, вони всі гуртом (активісти. — *Авт.*) прийшли до бідної жінки, яка була вагітною, і почали присікатися до неї: “Де майно діла?” Тоді один з них виліз на стола, скочив на жінку, вона зойкнула, впала під його вагою на долівку і ...народила мертву дитину”¹²³, — свідчив Л. М. Пугач з с. Ярошівка. “Тяжко про це все згадувати, — сповідала В. Т. Півторак з с. Качанівка (Красне), — люди деякі ще й зараз бояться вголос про ті часи говорити, щоб не доніс хтось. А мені [що] боятися в свої вісімдесят три роки — в тюрму вже не посадять бабу. Та вона й так усе життя в тюрмі просиділа — в колгоспній”¹²⁴.

У післямові “Катів назвати поіменно” автор викриває душителів селян-трударів, а також усіх, хто виправдовується, вибріхується, намагається заперечити чи перекрутити вбивчі факти, на свій кшталт переробити іс-

торію і навіть нападати, залякувати та погрожувати карами, окремих людей, які ще обома ногами стоять у минулому, і для яких період масового геноциду був “золотим віком”¹²⁵.

Микола Таран у збірнику-брошурі “Розіп’яте село. Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30 та 40-х роках ХХ століття”¹²⁶, хоч і зазначав, що дане видання — літературно-художнє, оповіданнями-споминами виклав правдиву історію творення голоду-геноциду в окремо взятому районі України та його селах. Більше 670 прізвищ та імен налічує “Список жертв сталінського голодомору 1932—1933 рр. смт Гребінки”¹²⁷.

Автор і упорядник брошури (М. Таран та В. Іванців) на основі аналізу документів, публікацій білоцерківської газети “Радянська нива”, в якій повідомлялося про перевиконання плану здачі зерна в 1932—1933 рр. у колгоспах сіл округи на 4,7 — 27,7% й при цьому виявлялося, що активісти нищпорили по хатах, вишкрібаючи й горшки, зробили висновок: “Мета була одна: забрати все, щоб український селянин залишився сам на сам з голодом і загинув”¹²⁸. Брошура “Розіп’яте село” переконує, що мільйони людей зазнали геноциду на своїй землі внаслідок страшного злочину проти української нації.

“Хай люди знають, яке лихоліття пережив наш народ, і з якої пропасті ми вирвалися”, — це слова Ярини Мицик, автора-упорядника брошури “Голод у Вишнополі”¹²⁹ — селі Тальнівського району Київщини. В документальних оповідях автора про геноцид: “На Колибабів яр”, “То голод їх зробив такими”, “Судили за слово, судили за грам”, “Репресія” та ін.¹³⁰ — тужна картина покріпаченого радянською владою села й людоморного жахіття 1932—1933 рр. Список “Вишнопольці, померлі з голоду в 1932—1933 роках”, опублікований у брошурі, налічує 599 імен та прізвищ, зібраних їх земляками¹³¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні за 1990—2003 рр. створено й опубліковано 2 ґрунтовні загальноукраїнські збірники документів і матеріалів, в основному на базі двох центральних архівів, і всеукраїнський збірник свідчень людей, які пережили людомор і вижили, ряд регіональних видань з поєднанням документальних джерел та спогадів очевидців голодомору — обласних, районних і сільських документальних й документально-публіцистичних збірок.

Науково-пізнавальне значення цих видань полягає в тому, що в них оприлюднено масив не опублікованих раніше документів, що являють собою цінні джерела для дослідження надскладної й актуальної теми голоду-геноциду.

Надзвичайно важливими для науковців є книги свідчень селян, які вижили в пекельному лихолітті. Документальні збірники в основному охоплюють 1932-й і 1933-й роки, хоч автори-упорядники залучають документи і свідчення, починаючи з 1929 р., щоб більш виразно показати вигоди й причини народної трагедії.

По-різному висвітлюється питання про відповідальність за організацію штучного голодомору й загибель мільйонів людей. Без винятку всі дослідники покладають відповідальність за нього на Й. Сталіна та найближче його оточення, найперше — на В. Молотова, Л. Кагановича і П. Постишева. Значною мірою вина лежить на виконавцях їх волі в Україні — С. Косіорі, В. Чубарі, Г. Петровському та ін. Багато дослідників, авторів свідчень вважають, що особливу відповідальність за геноцид має нести ВКП(б) як “керівна й спрямовуюча сила суспільства”, як інструмент втілення в життя рішень вищого керівництва СРСР. Адже постанови пар-

тійних органів були обов'язковими для виконання органами державними. Втілюючи в життя ідеологію формування “нової” людини, партія пропагувала класовий антагонізм, насильство, винищення мас населення, щоб “не заважали” побудові так званого “світлого майбутнього”. При цьому слід обов'язково зауважити, що в лавах компартії було багато порядних людей, ідеалістів-мрійників, які щиро вірили в міфічний “комунізм”. Багатьох з них було репресовано, дехто покінчив життя самогубством, їх місце займали такі ж чесні чорнороби партії. Однак чимало, особливо серед місцевих керівників-комуністів і молодіжної ланки партії — комсомольців, серед різного рангу “уповноважених” було кар’єристів, боягузів, садистів, катів, які за настановами “вождів”, кремлівських чи місцевих, чинили насильство й свавілля над українським народом.

Важливим і актуальним залишається питання виявлення і введення до наукового й читацького обігу архівних джерел. Їй тому заслугою дослідників є створення й видання книг з використанням документів і матеріалів центральних архівних установ держави — ЦДАГО України і ЦДАВО України. Опубліковано ряд збірників документів на основі фондів обласних державних архівів, однак лише всеукраїнські збірники й один обласний підготовлено й видано за державні кошти. Всі інші з проаналізованих — за рахунок ентузіазму, душевного поруху авторів-упорядників чи укладачів та різних спонсорів.

Актуальною, але невирішеною проблемою залишається доступ дослідників до фондів Державного архіву СБУ та Архіву Міністерства внутрішніх справ України. Широкому колу населення мало відомі документи і матеріали місцевих архівів про голодомор-33 в селах, районах, областях.

В рекомендаціях Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років, схвалених постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 р., зазначається доручення Кабміну України “забезпечити видання й перевидання збірників архівних документів і матеріалів”, Державному комітету архівів “продовжити разом з Національною академією наук України та осередками Міжнародної асоціації українців систематичне дослідження історичної правди про події 1932—1933 рр. шляхом залучення до наукового обігу джерел із закордонних архівів, передусім Російської Федерації (документи федеральних архівів та відомчих архівів силових служб), а також Великобританії, Італії, Німеччини, Румунії, Франції (аналітично-інформаційні матеріали спецслужб, дипломатичних представників, журналістів за 1932—1933 рр.)¹³².

Нагальною потребою часу є видання фундаментального збірника документів і матеріалів з широким залученням недоступних раніше фондів, унікальних щоденників, джерел закордонного походження, над підготовкою якого працюють науковці Інституту історії України НАН України та ряду держархівів.

¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р. Я. Пиріг та ін. — К., 1990. — 607 с.

² У документі помилка. Слід читати УСРР (*Авт.*).

³ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів — С. 3,4.

⁴ Там само. — С. 190.

⁵ Там само. — С. 151—160, 230—231.

⁶ 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники К о в а л е н - к о Л. Б., М а н я к В. А.). — К., 1991. — 584 с.

⁷ Там само. — С. 17.

⁸ Там само. — С. 573, 582.

⁹ Там само. — С. 9, 14.

- ¹⁰ У тексті книги помилково — Віктор.
- ¹¹ Ш а т а л і н а Є в г е н і я. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. — К., 9–10 вересня 1943 р. // Матеріали. — К. — 1995. — С. 167–170.
- ¹² 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал. — С. 295.
- ¹³ Там само. — С. 531.
- ¹⁴ Там само. — С. 331–333, 385–391.
- ¹⁵ Там само. — С. 243–246.
- ¹⁶ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: М и х а й л и ч е н к о Г. М., Ш а т а л і н а Є. П.). — К., 1992. — 736 с.
- ¹⁷ Див.: Там само. — С. 10.
- ¹⁸ Там само. — С. 388.
- ¹⁹ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: М и х а й л и ч е н к о Г. М., Ш а т а л і н а Є. П.). Видання друге, стереотипне. — К., 1993. — 736 с.
- ²⁰ В о л я О л е с ь. Мор. Книга буття України. — Канада—Україна. — 1993. — 432 с.
- ²¹ М у х і н а М а р и н а. Упокорення голодом: Збірник документів. — К., 1993. — 312 с.
- ²² В о л я О л е с ь. Назв. праця. — С. 62.
- ²³ Див.: Там само. — С. 203, 338, 371.
- ²⁴ Там само. — С. 21.
- ²⁵ Там само. — С. 4.
- ²⁶ Воля Олесь. Мор. Книга буття України. — К., 2002. — 1152 с.
- ²⁷ Там само. — С. 4.
- ²⁸ Літературна Україна. — 1993. — 11 березня.
- ²⁹ М у х і н а М а р и н а. Назв. праця. — К., 1993. — 312 с.
- ³⁰ Там само. — С. 5–21.
- ³¹ Там само. — С. 173–265.
- ³² Там само. — С. 175, 176, 183, 187, 191, 196, 200.
- ³³ Там само. — С. 184, 188, 189, 192.
- ³⁴ Там само. — С. 199.
- ³⁵ Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упорядник-редактор Ф. З у б а н и ч; передмова В. Я в о р і в с ь к о г о. — К., 1998. — С. 193–219.
- ³⁶ Там само. — С. 184–191.
- ³⁷ Там само. — С. 134–135.
- ³⁸ Там само. — С. 136.
- ³⁹ Там само. — С. 143.
- ⁴⁰ Там само. — С. 127, 128.
- ⁴¹ Там само. — С. 133, 134.
- ⁴² Там само. — С. 150–153.
- ⁴³ Там само. — С. 162.
- ⁴⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. За ред. В. В а с и л ь є в а, Ю. Ш а п о в а л а. — К., 2001. — 399 с.
- ⁴⁵ Там само. — С. 5.
- ⁴⁶ Там само. — С. 228–247.
- ⁴⁷ Там само. — С. 254.
- ⁴⁸ Там само. — С. 248, 270–278.
- ⁴⁹ Там само. — С. 314–334.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. — С. 351.
- ⁵² Голод на Поділлі: Книга свідчень / Редактор-упорядник В. М а ц ь к о. Вступна стаття Л. К о в а л е н к о - М а н я к. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 104 с.
- ⁵³ Там само. — С. 3.
- ⁵⁴ Там само. — С. 6.
- ⁵⁵ Див.: Там само. — С. 8.
- ⁵⁶ Там само. — С. 9.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Див.: Там само. — С. 49.
- ⁵⁹ Там само. — С. 96–97.
- ⁶⁰ В и н о к у р о в а Ф а ї н а, П о д к у р Р о м а н. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: Документи і матеріали. — Вінниця, 1993. — 224 с.
- ⁶¹ Там само. — С. 32.
- ⁶² Там само. — С. 5.

- ⁶³ Там само. — С. 45, 46.
⁶⁴ Там само. — С. 59.
⁶⁵ Там само. — С. 64.
⁶⁶ Там само. — С. 136.
⁶⁷ Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. 1–2 (Автор-упорядник Я щ у к П е т р о). — К., 1999. — 707 с.; 612 с.
⁶⁸ Див.: Там само. Кн. 1. — С. 13.
⁶⁹ Там само. — С. 17.
⁷⁰ К о н к в е с т Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
⁷¹ Портрет темряви... — Кн. 1. — С. 123.
⁷² Там само. — С. 152, 153.
⁷³ Там само. — С. 187, 191.
⁷⁴ Там само. — Кн. 2 — С. 25.
⁷⁵ Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині (Упорядники: А. І. Г о л у б, Ю. А. М и ц и к, Н. Р. Р о м а н е ц ь). — Дніпропетровськ, 1993. — 84 с.
⁷⁶ Там само. — С. 5, 6.
⁷⁷ Там само. — С. 51, 52.
⁷⁸ Там само. — С. 61.
⁷⁹ Там само. — С. 76.
⁸⁰ Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. — Полтава, 1997. — 264 с.
⁸¹ Там само. — С. 4.
⁸² Див.: Там само. — С. 17.
⁸³ Там само. — С. 38.
⁸⁴ Там само. — С. 40.
⁸⁵ Там само. — С. 42, 43.
⁸⁶ Там само. — С. 46, 50.
⁸⁷ Там само. — С. 209.
⁸⁸ Там само. — С. 244–245.
⁸⁹ Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали. — Миколаїв, 2000. — 214 с.
⁹⁰ Див.: Там само. — С. 20.
⁹¹ Там само. — С. 21, 36.
⁹² Там само. — С. 58.
⁹³ Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади: Збірник. (Упорядники: Р. Ю. К о н д р а т ю к, Д. Я. С а м о л ю к). — Житомир, 1993. — 84 с.; Неоголошена війна. (Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасників про голодомор 1932–1933 років). (Автор-упорядник В. Т и м о ф е є в). — Тернопіль, 1993. — 132 с.; інші.
⁹⁴ М і щ е н к о О л е к с а н д р. Безкровна війна: Книга свідчень. Передмова О. Г о н ч а р а. — К., 1991. — 176 с.
⁹⁵ Там само. — С. 3, 4.
⁹⁶ Там само. — С. 60, 75, 122.
⁹⁷ Там само. — С. 47.
⁹⁸ Там само. — С. 139.
⁹⁹ І в а н ц і в В о л о д и м и р. Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921–22, 1932–33 та 1947 роках. — К., 1992. — 48 с.
¹⁰⁰ Там само. — С. 14, 15.
¹⁰¹ Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих. / Упорядник Т. П о л і щ у к. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — 368 с.
¹⁰² Там само. — С. 244.
¹⁰³ Там само. — С. 239, 240.
¹⁰⁴ Там само. — С. 267–329.
¹⁰⁵ Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення (Упорядники: Ю. В. А в р а м е н к о, В. М. Г н а т ю к.) — Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк, 2000. — 445 с.
¹⁰⁶ Там само. — С. 21.
¹⁰⁷ Там само. — С. 23.
¹⁰⁸ Там само. — С. 59.
¹⁰⁹ Там само. — С. 113, 114.
¹¹⁰ Там само. — С. 138.

- ¹¹¹ Там само. — С. 167.
¹¹² Там само. — С. 235.
¹¹³ Там само. — С. 316, 317.
¹¹⁴ Там само. — С. 405—407.
¹¹⁵ Терновий В. Було це на Славутчині в 30-х. ... — Славута, 1993. — 48 с.
¹¹⁶ Рудий В. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933 років у Тиврівському районі Вінницької області). — Тиврів, 1993. — 62 с.
¹¹⁷ Таран Микола. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття. — Біла Церква, 1995. — 57 с.
¹¹⁸ Терновий В. Назв. праця. — С. 8.
¹¹⁹ Там само. — С. 17.
¹²⁰ Рудий В. Назв. праця. — С. 3.
¹²¹ Там само. — С. 16.
¹²² Там само. — С. 35.
¹²³ Там само. — С. 44.
¹²⁴ Там само. — С. 28.
¹²⁵ Див.: Там само. — С. 56.
¹²⁶ Таран Микола. Назв. праця.
¹²⁷ Там само. — С. 36—53.
¹²⁸ Там само. — С. 31.
¹²⁹ Мицик Ярина. Голод у Вишнополі. — Тальне: Музей історії хліборобства. Районна організація Всеукраїнської організації дослідників "Голод-геноцид 1932—1933". — 1993. — 36 с.
¹³⁰ Там само. — С. 3—26.
¹³¹ Там само. — С. 27—33.
¹³² Див.: Парламентські слухання щодо вшанування жертв голодомору 1932—1933 років 12 лютого 2003 року. — К., 2003. — С. 103—107.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр.
В УКРАЇНІ**

Західноєвропейська література голодомору 1932—1933 рр. в Україні має семидесятирічну історію, починаючи від перших праць політиків, публіцистів, учених середини 30-х рр. Вона вирізняється обсягами і жанрами, стилем друкованого слова й ідеологічним розмаїттям, кількістю різномовних назв, індивідуальними та колективними монографіями, меморіальними виданнями спогадів очевидців (самих жертв голоду, іноземних дипломатів, журналістів, вчених, інженерів, техніків). Дати наукову оцінку кожному з наявних творів, враховуючи їх кількість і різноплановість, фізично неможливо, бо для цього необхідно присвятити спеціальне дослідження. Важливо з'ясувати хронологію найголовніших видань, виявити їхні концептуальні підвалини, тематичну особливість, ідейно-політичну спрямованість, переваги і недоліки, досягнення та упущення. Сам факт наявності зарубіжної науково-популярної чи суто історичної літератури про голод 30-х рр. в Україні є історіографічною подією.

Першими друкованими матеріалами, які констатували історичний факт голоду в українському селі 1932—1933 рр., виявилися публікації в українській пресі Галичини та Румунії ("Діло", "Тризуб", "Гуртуймося"). В урядових засобах інформації Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Італії, Німеччини, керівництво яких знало про масштаби голоду від прикордонно-митних служб і повідомлень дипломатів, про його соціально-економічні причини і наслідки не повідомлялося. Відомо, що населення багатьох країн Європи надсидало грошові перекази голодуючим селянам і ро-

бітникам України, а також іноземним фахівцям. В архівних фондах Всеукраїнської контори торгзіну та її обласних відділень збереглися десятки справ, які свідчать про активний обмін валютно-продуктових переказів з-за кордону установами Держбанку та закладами — “Торгзіну”, “Інснабу”. Ця проблема залишається малодослідженою в історіографії, тому що іншомовна періодична преса розпорошена в науково-публічних бібліотеках багатьох європейських країн: у Відні, Празі, Мюнхені, Кракові, Берліні, Сарселі, де зосереджена більшість україномовних часописів¹, а в архівах інших держав, особливо в деяких університетських центрах Італії, Франції, Німеччини, Англії, в яких переважно діяли науково-видавничі центри української діаспори, крім україномовних видань, зберігається періодика європейськими мовами — німецькою, французькою, англійською та ін. Наприклад, у бібліотечному фонді Марбурзького університету (Німеччина, земля Гессен), крім періодичної преси, є значна колекція книг саме 30-х рр. про соціально-економічне становище в СРСР, що налічує кілька сотень назв головним чином німецькомовних авторів. У 1933 р. в Німеччині вийшов друком систематизований довідник бібліографії про радянське суспільство, більшовизм, сільське господарство і промисловість. У деяких періодичних виданнях були опубліковані статті німецьких дослідників: О.Аухагена про селянське та соціалістичне господарство, “російську аграрну революцію” та її уроки для німецького сільського господарства, котрий виступив з цього питання в бундестагу²; О.Шіллера про колективізацію в СРСР (він був радником з питань сільського господарства при посольстві Німеччини в Москві)³; А. Даніеля про наслідки колективізації⁴. Про колективізацію села в СРСР з’явилися подорожні нотатки Б. Ласк⁵, але тоді не були опубліковані спецдонесення О. Шіллера та інших представників дипломатичних установ Німеччини в Москві, Харкові, Одесі, Києві. Серед опублікованої продукції переважали аналітичні статті, які стосувалися загального становища в сільському господарстві СРСР та УСРР, хоча про голод лише згадувалося, але виокремлювалася проблема деградації сільського господарства. Друкували численні статті емігрантські політичні та науково-видавничі організації. Так, відомий історик і практик кооперативного руху Б. Бруцкус опублікував кілька статей у німецькомовних виданнях про колективізацію сільського господарства в СРСР⁶, а О. Доманевська подала критичний аналіз її перших наслідків⁷, разом з іншими дослідниками вони звертали увагу на згубність “аграрного соціалізму” в СРСР. Російські емігрантські кола на Заході активно реагували в 30-х рр. на події в СРСР⁸.

Українська політична еміграція Європи періоду 30-х рр., як свідчить аналіз її життєдіяльності та літератури, також відгукнулася словом і ділом на терор голодом в українському селі. Крім заходів політичного і масового протесту біля консульств, посольств і торгпредств деяких європейських держав, мали місце офіційні звернення до міжнародних організацій. Необхідно зазначити, що в плані науково-ідеологічного осмислення голоду 1921–1923 рр. українською політичною еміграцією 20-х рр. її позиція виявилася дещо активнішою⁹, ніж реакція стосовно голодомору 1932–1933 рр. Ні Вінниченко, ні Шаповал, ні наукові центри празького Українського вільного університету (УВУ), ні вчені Господарської академії в Подєбрадах не відгукнулися аналітичними статтями про народовбивство в Україні¹⁰. До середини 50-х рр. українська історична наука переймалася в основному проблемами революції та визвольних змагань, а питання колективізації, голоду, соціально-економічної історії залишалися поза увагою вчених української діаспори європейських країн.

Винятком стала книга відомого політичного діяча та історика О. Я. Шульгіна про діяльність УРН на чужині. Автор вперше порушив перед Лігою націй питання про жахливий голод в Україні. В книзі, що вийшла друком у Парижі 1934 р., вміщено його офіційні звернення до Лондонської економічної комісії та міжнародного співтовариства. “В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, — наголошував 18 вересня 1933 р. О. Шульгин, — ми просимо в ім’я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду — селянам України і Кубані. З свого боку, ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним.”¹¹ У документах від 25 та 27 вересня згадуються прізвища кардинала Т. Інніцера та митрополита А. Шептицького, які стали на захист голодуючих українських селян. Зокрема, 25 вересня до Женеві на адресу Ліги націй надійшло звернення від галицьких депутатів Польського сейму: “Факти голоду є незаперечними, не дивлячись на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося, не дивлячись на заборону совітських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод”¹². Селянам в Україні справді вдалося проникнути за кордон, а деяким іноземним журналістам потрапити до голодних хліборобів, на писанину яких скаржився Сталін у листі до Кагановича у вересні 1933 р. Саме тоді, тобто 27 вересня, О. Шульгин звернувся з листом до голови 14 Асамблеї Ліги націй Ватера, вимагаючи створення міжнародної комісії для розслідування наслідків трагедії, призупинення експорту хліба з СРСР. “Сотки тисяч, мільйони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях, — наголошував представник уряду УНР Шульгин. — Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба”¹³. Він, як свідчать сучасні видання архівних документів та матеріалів про голод в Україні, не перебільшував наслідків голодомору.

Напередодні засідання Ліги націй у 1933 р., а також кілька місяців по тому періодична преса в Галичині, в країнах Центральної та Західної Європи досить вичерпно інформувала населення та політиків про голод в Україні. Газети “Діло”, “Свобода”, “Тризуб”, “Мета”, “Новий час” опублікували близько півтори сотні статей. Вони першими засвідчили в 1932—1933 рр. не лише факт жахливої катастрофи, а й висвітлили акції протестів української еміграції, проблему селян-утікачів, які опинилися в Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, ймовірну кількість жертв голодомору, визнання факту голоду Сталіним, роль Постишева в організації голоду, причини трагедії. В українських газетах друкувалися огляди зарубіжної преси про голод в Україні. Вже в 1933 р. з’явилися свідчення про 10 млн. жертв від голоду, а також тлумачення про його штучне походження та про політику геноциду¹⁴. Статті писали О. Шульгин, С. Русова, О. Наріжний, Е. Амменде. Останній був генеральним секретарем Європейського конгресу національностей Ліги націй, почесним секретарем Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії.

На голод в Україні відгукнулися центральні періодичні видання Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії. Зокрема, французькі кореспонденти С. Бертїллон та П. Берланд у липні — серпні 1933 р. писали на сторінках центральних газет про тяжке становище в Україні¹⁵, про це ж інформувала лондонська “Таймс” консервативних британців¹⁶, а відомий журналіст газети “Манчестер Гардіан” М. Маггерідж розповів читачам про голодне лихоліття не лише в Україні, а й на Північному Кавказі¹⁷. На шпальтах французького “Фігаро”, “Нової Цюрихської газети”, “Газети Лозани” також з’явилися статті про голод в українських селах¹⁸. Понад шість десятків кореспонденцій про голод було надруковано в англомовних, французькомовних та німецькомовних газетах.

В Палаті лордів Великобританії в 1934 р. відбулися дискусії, а 16—18 грудня 1933 р. у Відні — міжнародна конференція про голодомор, до організації якої долучилися Евальд Амменде та кардинал Теодор Інніцер¹⁹. Вони були ініціаторами комітету допомоги голодуючим українцям. Е. Амменде опублікував у 1935 р. об’ємну книгу про голод в Україні, до якої увійшли його попередні статті і наукові доповіді в міжнародних організаціях та комітеті допомоги²⁰. Вона справила позитивний вплив на подальше вивчення трагічної ситуації, що склалася в Україні. Книга Е. Амменде була передрукована англійською мовою в 1936 р.²¹ До низки праць довоєнного періоду слід віднести спогади інженера А. Вінербергера²², документально-публіцистичне видання М. Ковалевського у Варшаві та загальну працю з питань національної політики в Україні В. Садовського, які можна віднести до історіографічних досліджень²³.

Упродовж 40-х рр. більшість публікацій у періодичній пресі європейських країн про голод в Україні фактично належала представникам наукових дослідних установ української діаспори, а також очевидцям масового терору сталінського режиму. Побачили світ книги І. Багрянного, С. Підгайного, статті В. Гришка та К. Кононенка²⁴. З іноземних авторів необхідно назвати О. Шіллера, основу ґрунтового дослідження якого становили аналітичні довідки про становище в сільському господарстві СРСР²⁵.

На початку 50-х рр. значна частина наукових та політичних осередків української еміграційної общини в Європі переїхала до США, відтак основні дослідження проблем голоду 1932—1933 рр. в Україні проводились у США та Канаді. ґрунтовних монографічних досліджень причин та наслідків голоду в Україні в ті роки ще не було. Публікації мали переважно меморіальний характер: у 1953 р. вони з’являлись у пресі до 20-річчя трагічної події в історії українського народу, а в 1958 р. — нагадували про 25-річчя національної катастрофи 1933 р.. Серед праць переважали статті, опубліковані в газетах та журналах, автори яких відносили до актуальних проблем соціально-демографічні наслідки голоду, аналіз перепису населення 1926 та 1937 р. В їх числі були вчені, які бачили жертв голоду на власні очі: Г. Костюк, І. Майстренко, Г. Вашенко²⁶.

Про трагічні події згадували автори праць з політичної історії України: П. Феденко, Н. Полонська-Василенко, М. Прокоп²⁷. Висвітлення голоду в контексті національно-визвольної боротьби українського народу позначилося на надмірній ідеологізації цієї трагедії, а відсутність належної джерельної бази лише зміцнювала політичні стереотипи в масовій свідомості стосовно причин голодомору. Історики і публіцисти фактично не використовували політико-правового терміна **геноцид**, хоча існувала відповідна конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 1948 р., до якої приєднався в 1951 р. СРСР. Дослідники обмежувалися спогадами, сумнівними даними щодо кількості жертв, посиляючись на книгу У. Черчілля про Дру-

гу світову війну, в якій британський політик назвав число жертв терору в СРСР²⁸. Йшлося про 10 млн. осіб. Концентрація уваги на кількості селян, які померли від голоду, відволікала інтелектуальний потенціал зарубіжної української науки, особливо правничої, від належної політико-правової оцінки голодомору 1933 р. Використання визначень “колоніальне панування”, “більшовицький колоніалізм”, “московське народовбивство”, “совітський колоніалізм”, “московсько-українська війна”, “війна без зброї” віддзеркалювали антирадянські та антиімперські уподобання авторів. Визнаючи голод злочинном, дослідники в 50-ті роки не прагнули дати йому відповідну правову класифікацію за нормами міжнародного права.

У роки холодної війни, тобто протистояння двох політичних систем, антиросійські настрої української діаспори влаштовували політичне керівництво західноєвропейських країн. Проблема голоду з соціально-демографічної катастрофи ставала політичним буфером ідеологічного протистояння між “демократичним заходом” і “тоталітарним сходом”, тобто СРСР. Політизація трагедії українського народу дратувала ідеологічні служби радянської держави, але не заважала “радянським центрам” Заходу експлуатувати її для активізації пропагандистської кампанії про ущемлення в СРСР прав людини тощо. Така ситуація навколо проблеми голоду вихолощувала масштабність його соціально-гуманітарної катастрофи, відволікала від належної постановки питання міжнародним співтовариством.

Визначення голоду історико-політичною наукою в країнах Західної Європи відбувалося в односторонньому порядку, тобто ним переймалися переважно українські історики з діаспори, а їхні європейські колеги згадували його обставини лише в контексті хронології і тематики політичної історії СРСР. В 60—80-х рр. почали виходити друком індивідуальні та колективні праці українських і зарубіжних вчених. У 1963 р. у Мюнхені побачила світ добірка свідчень про голод²⁹. В україномовній пресі (“Новий літопис”, “Шлях перемоги”, “Свобода”, “Тризуб”, “Визвольний шлях”) друкувалися десятки публіцистичних статей стосовно сумної 30-ї річниці голодомору. В 1965 р. вийшла друком ґрунтовна монографія К.С. Кононенка³⁰, який добре знав економічне життя в УСРР 20—30-х рр., був одним із організаторів українського кооперативного руху, банківських структур, зазнав репресій, але згодом працював в українських науково-видавничих центрах Німеччини та США. Він виокремив проблему політики економічного творення голодомору в Україні, вважаючи його свідомою й цілеспрямованою акцією проти українського народу.

Голод, як історичний та науково-історичний факт, постає в науково-аналітичних працях І. Майстренка³¹, І. Кошелівця про М. Скрипника³², В. Плюща³³, що вийшли друком наприкінці 60-х — упродовж 70-х рр. Зокрема, В. Плющ одним із перших в українській зарубіжній історіографії наполегливо обстоював уже тоді думку про акт геноциду українського народу. Про голод згадували упорядники та автори збірника статей на пошану О. Я. Шульгіна³⁴. Дещо схематично висвітлював причини голоду І. Майстренко, пов’язуючи їх із демонічною постаттю Постишева, якому дали директиву “розігнати українізацію (коренізацію) й організувати голод на селі, щоб зламати опір колективізації українських селян”³⁵. Опір селян був “зламаний” в 1933 р., а Постишев мав повноваження дещо інші: ламати пасивне ставлення українського політичного керівництва до виконання хлібозаготівельного плану Москви. Ліквідація інтелігенції відбувалася паралельно руйнації українського селянства, щоб унеможливити єдиний рух опору — селян та інтелектуальної еліти нації. Сталін, судячи з його таємного листування з членами політбюро, боявся сплеску “махновщини”

та “петлюрівщини” в Україні. Деякі фактологічні помилки, що трапляються в книзі згаданого автора, зумовлені відсутністю на той час достатньої архівно-джерельної бази. Так, роль Постишева у переселенні в українські села населення російських центральних областей не була вирішальною. Переселення ініціювали Каганович та Молотов з дозволу Сталіна, про що свідчать матеріали листування між ними, що зберігаються в архівних фондах ВПК при РНК СРСР.

Стосовно політико-економічних обставин голоду ближчим до істини був К. С. Кононенко, працю якого цитував І. Майстренко, бо колективізоване на дві третини українське селянство думало в роки голоду не про активний опір, а про виживання. “Ні, — наголошував Костянтин Семенович, — голод був не просто поліцейським заходом, а змістом економічної політики на Україні, не розплатою чи покаранням, а самою метою”³⁶. Знищуючи селян, як зайвих споживачів хліба, уряд намагався, на думку Кононенка, вирішити в такий спосіб проблему товарності хліба. В обох випадках, що мають право на існування, відчувається тенденція до абсолютизації ролі суб’єктивного фактора, хоча в працях Кононенка домінує політико-економічний підхід до причин голоду.

Наприкінці 60-х — протягом 70-х рр. побачили світ книги Р. Конквеста³⁷, опубліковані в Лондоні та Мілані. Відомий дослідник розглядає “великий терор” у контексті теорії і практики національної політики в СРСР. Його праці з’явилися у видавництвах багатьох країн світу, що свідчило про їх ґрунтовність та актуальність. На початку 70-х рр. вийшла друком книга М. Маггеріджа, автор якої кілька сторінок присвятив з’ясуванню обставин голоду 1932—1933 рр.³⁸ Для літератури 70-х рр. характерною була поява монографій з використанням політико-правової оцінки голоду, особливо звернення уваги на тлумачення конвенції про геноцид. У періодичних виданнях віддзеркалювалися переважно політичні настрої української діаспори, яка справедливо вимагала міжнародного визнання голоду в Україні як акту геноциду, відтак покарання за злочини проти людяності. За публіцистичними гаслами і неологізмами (“червона гідра”, “московський імперіалізм”) досить виразно прослідковується тенденція про “штучний” та “плановий” голод, тобто свідому політичну акцію комуністичного режиму проти українського народу. Використання терміна “штучний” означало його рукотворне походження, а не результат природної аномалії, а терміна “плановий” — свідчило про організований Москвою голодомор в українському селі. Теоретично обидва тлумачення виглядали не дуже переконливо, але мали досить ефективний вплив на свідомість. За змістом вони відповідали реальним історичним фактам голодного лихоліття в Україні. Для історіографії голодомору важливого науково-теоретичного значення набули поняття етноцид та геноцид, які не скасовували емоційно-публіцистичних термінів “штучний” та “плановий”, але висували проблему голоду в Україні на рівень міжнародного права. Тому стаття М. Сагайдака “Етноцид українців в СРСР”³⁹ важила більше для політико-правової оцінки української трагедії, ніж надто емоційні публікації в газетах, які були розраховані виключно на емігрантські кола, тому що іншомовний світ про них не знав. Згаданий дослідник опублікував ґрунтовну книгу про етноцид українців, яка вийшла друком англійською мовою в Торонто.

Вивчення та висвітлення причини виникнення голоду 1932—1933 рр. західноєвропейською історико-політичною наукою, за виключенням відносного спаду впродовж Другої світової війни, відбувалося за принципом снігової лавини: публікації в пресі, кількість яких з кожним десятиріччям неухильно зростала, збуджували громадсько-політичну думку, а наукові

праці вчених підносили проблему голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи ХХ ст. Замовчування історичного факту голоду офіційною ідеологією в СРСР і його активне дослідження на Заході, з одного боку, перетворили проблему в політичний фактор системного протистояння, а з іншого, — надали їй широкого розголосу та викликали суто пізнавальний інтерес до неї.

Апогеєм розвитку західноєвропейської літератури з питань голодомору, а також для всієї його зарубіжної історіографії виявився 1983 р., коли світова громадськість відгукнулася на 50-річчя трагедії українського народу. Статті в періодичних виданнях друкували вчені і політики, іноземні громадяни та українські дисиденти, але, звичайно, за кордоном, тому що в СРСР голод не визнавали, що зайвий раз підкреслювало його злочинне походження. Головним чином друкують продукція та політичні акції зосереджувалися в США, Канаді, хоча в Європі також значно активізувалися вчені та громадсько-політичні центри. В США розпочав ґрунтовну дослідницьку діяльність молодий історик Д. Мейс, а в літературі спостерігався своєрідний паритет емоційного сприйняття трагедії та її науково-теоретичного тлумачення. До вже усталених понять, що прижилися в історіографії (етноцид, геноцид), залучили ще одне — лінгвоцид.

Історики прагнули з'ясувати кількість жертв голоду, але без наявності вичерпних даних перепису 1937 р. їхні розрахунки нагадували аукціон. Інколи, перебуваючи під впливом сумної півстолітньої річниці, необачно вживали вирази: *“присвяченого народовбивству”*, *“урочисті збори”*. Голод з його катастрофічними наслідками не є святом у календарі сумних дат українського народу. З історико-правової точки зору, не витримували критики словосполучення *“український голод”*, що не відповідало його адміністративно-територіальному місцевиявленню, а свідчило про українське походження, про *“загадкову”* причетність українців до творення механізму самознищення. Неприпустимо, але траплялися визначення, які зовсім не відповідали суті причин і наслідків голодомору. Йдеться про застосування в літературі терміна *“український геноцид”*, ніби його вчинили саме українці, що викликає питання: проти кого? Публіцистику наповнили статті, автори яких ототожнювали голод 1932—1933 рр. з голокостом, використовуючи недоречно термін *“український голокост”*. Методи масового знищення євреїв у роки війни технологічно вирізнялися від цинічної акції терору голодом в українському селі 1933 р., хоча наслідки для обох народів є трагічними. Для історичного пізнання їх необхідно розглядати окремо, не ототожнювати. З політико-правової точки зору, дві соціо-гуманітарні катастрофи є актом геноциду, здійсненого проти українських селян у мирний час та в роки війни — проти євреїв.

Ґрунтовною з науково-теоретичної та фактологічної точок зору виявилася французькомовна книга В. Марченка та О. Воропая, які чи не вперше застосували визначення *“голод-геноцид”*, тобто ототожнювали два фактори⁴⁰. В Лондоні С. Олесків друкує книгу про голод, розглядаючи його як *“агонію нації”*⁴¹. Про голод з'явилося сотні публіцистичних статей, але вони не вилились у ґрунтовне монографічне дослідження, хоча спонукали до цього вчених у наступні роки. Відомий німецький дослідник проблем аграрної історії Ш. Мерль порушив у 1984 р. питання про доцільність колективізації, яка лише призвела до голоду⁴². В 1988 р. в Мюнхені вийшла друком книга Р. Конквеста *“Жнива скорботи”*, автор якої критично переосмислив надбання зарубіжної історичної та політологічної науки, реалістично поставився до визначення кількості жертв голоду в Україні, вказав на основні причини трагедії⁴³. Того ж року в Мюнхені була опубліко-

вана добірка оригінальних архівних документів німецьких дипломатичних служб 30-х рр. про голод в Україні, яку підготував до друку Д. Злепко⁴⁴. До сьогодні ця книга є єдиним виданням подібного характеру, тому що вміщені в ній документи є копіями оригіналів. Ш. Мерль в одній з публікацій висловив сумніви стосовно антиукраїнської спрямованості голоду⁴⁵.

Кінець 80-х рр. засвідчив згортання “монополії” зарубіжної історіографії в царині науково-документального висвітлення причин і наслідків голоду в Україні. Ця тема стала пріоритетною для української історичної науки, яка “зголодніла” від довготривалого й вимушеного мовчання. В Україні з’явилися праці західних істориків, особливо фрагменти монографії Р. Конквеста⁴⁶, відбулися конференції, на яких віч-на-віч зустрілися історики багатьох країн, щоб виявити спільні та відмінні оцінки трагедії. Історики зосередилися на з’ясуванні причин та соціально-демографічних наслідках голоду. Історична наука та політологія української діаспори поступово втрачали звичну ізольованість, об’єднуючись спільною метою — найвичерпнішою характеристикою голодомору. В Україну приїхав Д. Мейс, щоб на її землі вивчати цю проблему, а головне — розповісти про діяльність наукових фондів Америки стосовно голодомору в Україні⁴⁷. В 1993 р. побачили світ кілька праць українського історика В. Косика, в яких згадується голод, [вийшли друком у Франції]⁴⁸. В. Косик посилався на книгу Б. Марченка та О. Воропая, в якій йшлося про 5—6 млн. померлих від голоду українських селян. На сторінках російського наукового журналу “Отечественная история” була опублікована в 1995 р. дещо суперечлива стаття Ш. Мерля щодо геноциду українців, в якій автор намагався спростувати позицію Р. Конквеста і Д. Мейса стосовно голоду як акту геноциду, а також заперечити наявність наміру творення голоду⁴⁹. Для застосування геноциду не обов’язково висловлювати офіційно намір про масове знищення, адже класифікації підлягають не стільки наміри, скільки конкретні дії та наслідки масового народобивства. Більєфельдський професор розглядає мотиви наступу імперського центру проти “українського національного руху” в контексті українського сепаратизму. По-перше, наступ розпочався задовго до голоду, а період колективізації та розкуркулення виявився черговою і надто руйнівною фазою довготривалого знищення соціально-економічних основ “українського сепаратизму” (1917—1920, 1921—1923, “шумськизм”, “хвильовизм”), по-друге, зломлене, наполовину винищене голодомором та виснажене хлібозаготівлями українське село весною 1933 р. не становило загрози для режиму. А голод, як свідчать сучасні архівні документи, все-таки був формою і методом політичного терору проти українців, достатньо лише прочитати листування Сталіна з Кагановичем та лідерами ЦК КП(б)У — Косіором і Постишевим. Теза вченого про географію голоду не є переконливою, тому що в Білорусії та Росії, крім Кубані, голоду не зафіксовано, хоча й добробутом у розкуркулених російських селах теж не пахло. Можна погодитися з думкою Ш. Мерля, що суперечки навколо кількості жертв голоду ніколи не вичерпають цієї проблеми. Водночас не можна погодитися з твердженням, що саме кількість полеглих селян є критерієм акту геноциду⁵⁰. Непереконливим є висновок німецького професора, котрий за аргумент доказу звичайного голоду, а не геноциду в Україні, взяв фактор ураження населення за географічно-природними зонами. Навіть однієї області чи кількості районів достатньо, щоб відстежити механізм творення геноциду, не кажучи вже про аналіз партійно-державних постанов тощо. Від голоду помирали представники деяких нацменшин в Україні, хоча порівнювати смертність від голоду за національною ознакою (хто більше, а хто менше) не зовсім коректно. Від розкуркулення та колективізації постраж-

дали росіяни, німці, поляки, але це не означає, що проти українських селян як титульної нації не здійснювалася цілеспрямована політика геноциду. Визнаючи трагедію інших народів, ми розширюємо національні та соціальні рамки катастрофи, тому “інтернаціональний фактор”, як аргумент Ш. Мерля, не відповідає історичним реаліям і політичному змісту хлібозаготівельних кампаній. Роздуми вченого навколо проблеми про обсяги хлібозаготівель також не витримують критики. Необхідно брати до уваги не питому вагу України та Кубані в союзних хлібозаготівлях, а обсяг вилученого у них хліба по відношенню до наявного, особливо по секторах господарювання — в колгоспах, радгоспах, в одноосібному. Очевидно, в працях Р. Конквеста та Д. Мейса німецький дослідник не знайшов достатньої аргументації того факту, що голод в Україні був геноцидом, але мало переконливими виявилися аргументи самого Ш. Мерля, щоб спростувати факт геноциду. Та за останні роки історики виявили достатньо архівних документів, які є доказом запровадження політики геноциду в українському селі.

Деякі аспекти голоду в Україні висвітлює молодий німецький історик Д. Поль, вивчаючи масові репресії 1936—1953 рр. Його стаття, побудована на досягненнях українських та зарубіжних досліджень, не вирізняється глибоким аналізом самої проблеми голодомору, але є суб’єктом зарубіжної літератури ⁵¹.

Порівняльний аналіз двох диктаторських режимів — націонал-соціалістського на чолі з Гітлером та комуністичного в СРСР здійснено в книзі Алана Буллока, котрий висвітлює наслідки колективізації та політики розкуркулення в Україні, підкреслюючи високу смертність від голоду весною 1933 р., яка виявилась катастрофою — загинуло 5 млн. чол. ⁵². Він наголошує, що російська влада позбавила Україну державної самостійності. В “Історії Радянського Союзу”, автором якої є М. Хільдермайер, голод 1932—1933 рр. згадується в контексті становлення та розвитку радянської державності ⁵³. Німецький дослідник Й. Баур розглядає його в дискурсі масового терору періоду сталінщини, посиляючись на праці Ш. Мерля, Р. Конквеста, Г. Ріттеншпора, Р. Меннінга та полемізуючи з ними стосовно суспільного феномена тероризму ⁵⁴. Про 11 млн. репресованих в СРСР за 1929—1956 рр., в тому числі 6 млн. чол., які померли від голоду, йдеться в ґрунтовній монографії Ш. Плагенборга ⁵⁵.

Упродовж 1998—1999 рр. в Німеччині з’явилося декілька критичних праць у зв’язку з публікацією у Франції “Чорної книги комунізму”. Зокрема, Й. Мекленбург та В. Віпплерманн опублікували книгу “Червоний голокост? Критика чорної книги комунізму”, дискутуючи стосовно доцільності використання термінів “расовий геноцид” та “класовий геноцид”. Основна суть критики: змішування ідеології та науки, ігнорування історико-суспільного контексту, персоніфікація терору ⁵⁶. В книзі Х. Мьоллера “Червоний голокост і Німеччина” також спостерігається полеміка з авторами “Чорної книги” ⁵⁷. Дискусійні статті західноєвропейських авторів вийшли окремими російськомовними виданнями у 2001 р. Один із авторів “Чорної книги” С. Куртуа вважає, що смерть української дитини в роки голоду і єврейського хлопчика у варшавському гетто — суть прояви геноциду. Його колега Н. Верт, розглядаючи форми державного терору проти власного народу, називає в їх числі голод, вважаючи його системно-організованою дією ⁵⁸. Привертає увагу той факт, що Кримінальний кодекс Франції 2002 р. визнав геноцидом репресивні дії проти соціальних груп, політичної та ідеологічної опозиції.

Особливості селянської війни в СРСР досліджував італійський історик Андреа Граціозі, який визнав голод фактором терору, фізичної роз-

прави над селянами та засобом знищення основ “націоналізму”⁵⁹. Деякі обставини голоду в Україні згадує А. Каппелер у нарисах історії України. Його молодший колега з Німеччини А Хайнріх досліджував основні стани соціалістичної трансформації в Україні — колективізації та голоду⁶⁰.

Таким чином, західноєвропейська література налічує за семидесятирічну історію висвітлення голоду в Україні кілька тисяч назв. Уже сам факт її наявності є показовим та доказовим і не залишає жодного сумніву стосовно жорстокої соціо-гуманітарної катастрофи ХХ ст. Історики та політологи розглядали голод у контексті національної політики радянської держави, виокремлювали специфіку новітньої форми масового терору, підкреслювали ознаки геноциду. Причини голоду з’ясовані, але залишаються деякі суперечливі тлумачення політико-правової оцінки його наслідків, зумовлені особистими переконаннями вчених та відсутністю в їхніх працях до сьогодні не відомих архівних документів та матеріалів.

Наприкінці 80-х рр., коли дозволили досліджувати тему “Голод в Україні”, російська історична наука не виявляла особливого пізнавального інтересу до трагедії українського народу. Уособлюючи всю радянську історіографію і претендуючи на роль монополіста, російські історики не виокремлювали проблеми “українського голоду”, зосереджуючись на його проявах в основних зернових районах СРСР. Вони цілком слушно й аргументовано підкреслювали основні причини голодомору (колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі), але не виходили за рамки інтернаціональної позиції в оцінці географії та масштабів соціальної катастрофи. На таких концептуальних підвалинах перебували відомі історики В. П. Данилов, І. Є. Зеленін, М. О. Івницький, Д. О. Волкогонов⁶¹.

Ліквідація СРСР та формування незалежних держав позначилися на теоретичних засадах історичних досліджень науковців колишніх “братніх” республік. Інформаційна самоізоляція і втрата міждисциплінарних контактів істориків, розбудова власної державно-політичної влади в Україні, відродження духовної культури українського народу зумовили появу різних стереотипів мислення, догм та відвертих фальсифікацій історії суспільного розвитку ХХ ст.. Восени 1991 р., коли у Свердловську відбувся останній Всесоюзний симпозіум з проблем аграрної історії, у виступах російських істориків спостерігалася специфічна “інтелектуальна агресивність” стосовно ключових для української історії фактів, подій, персоналій⁶². Вони не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість.

Характерною рисою початкового періоду російської історіографії голоду, власне, як і української, було нестримне прагнення дослідників виявити архівно-документальні докази трагедії та шире бажання назвати число жертв. Поява перших документальних публікацій архівних джерел розвіяла сумніви скептиків стосовно історичного факту голодомору. Лише палкі прихильники комуністичної ідеології продовжували заперечувати злочин проти людяності, скоєний Сталіним та його поплічниками. До 1993 р. основна енергія російських істориків, демографів, соціологів зосереджувалася на виявленні кількості жертв масових політичних репресій в СРСР періоду сталінщини. В періодичній пресі друкувалися статті, автори яких “змагалися” в оцінках кількості громадян, які загинули внаслідок голоду та репресій. Їх підсумував, критично проаналізував і спростував В. В. Цаплін, котрий одним із перших оприлюднив матеріали “репресованого” перепису 1937 р.⁶³ Він вказав на одну малопомітну обставину — письменники та публіцисти значно раніше істориків почали займатися виявленням кількості репресованих людей у 30—40-і рр., в результаті чого

на шпальтах газет та журналів з'являлися астрономічні цифри. Історико-демографічна наука не володіла статистичними даними перепису, тому безсило відмовчувалася. Лише в 1989 р., ознайомившись із матеріалами перепису 1937 р., В. В. Цаплін першим виявив найвірогіднішу кількість жертв голоду 1932—1933 рр. в Україні та загалом по Союзу. Дослідник звернув увагу на розбіжності між даними перепису про загальну кількість населення країни, що після 1926 р. збільшилася на 15 млн чол., та очікуваним природним приростом, згідно з підрахунками органів загсів, — 21,3 млн чол. Безумовно, реальне населення за переписом 1937 р. та ймовірний приріст відрізнялися, але вони спонукали ґрунтовне та всебічне дослідження соціально-демографічних змін у суспільстві періоду 30-х рр. Отже, враховуючи різницю між виявленою та очікуваною кількістю населення, яка сягала 6,3 млн осіб, В. В. Цаплін виокремлює безпосередньо померлих від голоду людей — 3,8 млн чол., тому що 2 млн осіб залишили країну, а 1,5 млн чол. потрапили до таборів Гулагу⁶⁴. Він констатує, що органи загсу не зафіксували 1 млн. смертей голодних селян, виконуючи, очевидно, директиву державних органів влади. Дослідник відхилив будь-який вплив стихійного природного фактора походження голоду, вказавши на його соціально-економічні причини — примусову колективізацію та хлібозаготівлі. Посилаючись на “Кон’юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.”, В. В. Цаплін підкреслює надзвичайно високу смертність саме в 1933 р., особливо в Україні, на Північному Кавказі, Нижній Волзі та в Центральній Чорноземній області (ЦЧО). За його тлумаченням даних перепису, виявилось, що половина померлих від голоду з перелічених регіонів, припадала саме на Україну. Його колега О. А. Осокіна, вивчивши матеріали перепису, також підкреслювала “трагічну першість” України за кількістю померлих у 1933 р. (1,5 млн чол., з них 92 % селян)⁶⁵, тобто “голодний слід” є цілком виразним. Втрати в Україні становили 70 % від загальної кількості померлих в СРСР у ті роки, а народжуваність зменшилася майже втричі, проте смертність збільшилася в 4 рази⁶⁶. Смертність в Україні, як зазначає О. А. Осокіна, була настільки вражаючою, що спеціальні бригади не встигали ховати, а загсам бракувало “Книг для реєстрації”, тому вони переймалися не обліком, а похованням, щоб уникнути поширення епідемії. Дослідниця вважає, що безпосередньо від голоду померло в Україні та РСФРР 3,8 млн чол.⁶⁷ Ці дані не є вичерпними, а методика підрахунків надто пересічна й абстрактна, але і вони виокремлюють сумну перевагу України за кількістю померлих. Історіографічний аналіз літератури з проблем голодомору, але в контексті визначення загальної кількості жертв голоду, постає в статті Н. А. Араловець⁶⁸, яка порівняла дані російських та зарубіжних дослідників стосовно саме соціально-демографічних втрат населення в 1932—1933 рр. Вона наголошує, що в статистичних обстеженнях руху населення втрати від голоду не називали, тому підрахунки історико-демографічної науки є загальними. Зокрема, В. П. Данилов вважає підрахунки зарубіжних дослідників стосовно кількості жертв перебільшенням, тому що 8 млн чол. (за даними Р. Конквеста) видалися російському історику нереальними⁶⁹. Безперечно, що найвичерпнішими даними могли стати записи в книгах реєстрації смертності органів загсу, але вони також виявилися неповними. За даними ЦУНГО, які О. А. Осокіна називає достовірними, в 1933 р. смертність становила 5,7 млн осіб⁷⁰, хоча від голоду, на її переконання, померло менше, оскільки були втрати й від різних хвороб.

Майже всі дослідники, з'ясовуючи загальну чисельність втрат від голоду, не розкривають самого поняття — “*втрати від голоду*”. Нехтування

елементарним причинно-наслідковим підходом до оцінки суперечливих соціальних явищ ускладнює пошук істини, а в даному випадку — встановлення достовірності й вичерпності статистики смертності. До категорії „смертність від голоду” необхідно зарахувати ненароджених, померлих від дистрофії немовлят, дітей різновікових груп, непрацездатних колгоспників, від епідемії тифу, малярії, кишково-шлункових отруєнь, самогубств, жертв канібалів (переважно дітей), розстріляних та замучених після прийняття закону від 7 серпня 1932 р.. Необхідно розмежувати причини і наслідки трагедії. Голод як фізіологічне явище не підлягає статистичному вимірові, поза як має суто біологічні оцінки: дистрофія, опухання, розклад клітин тощо. Люди масово помирали від довготривалого недоїдання, вживання дохлятини, гризунів, домашніх тварин (коти, собаки), сурогатів, навіть від споживання людського м'яса, що спричинило конкретні захворювання (запалення легень, хвороба серця, дистрофія, тиф, малярія). Якщо в документах йшлося про смертність від голоду, то це означало, що люди помирали внаслідок різних хвороб, спричинених повною дистрофією та іншими проявами фізичного виснаження. Отже, шукати в матеріалах перепису 1937 р. чи в місцевих органах загсів вичерпних даних про смертність саме “від голоду” марно і помилково, тому що необхідно враховувати наслідки не фізіологічного явища, а свідомої політики терору голодом. Жертвами голоду стали не лише мільйони померлих, а й сотні тисяч ненароджених.

Розмаїття цифр про чисельність жертв голоду в Україні засвідчує, по-перше, відсутність науково обґрунтованих методик демографічних досліджень досить складного соціального явища, по-друге, наявність авторських уподобань та переконань, а також прагнення вчених та політиків відшукати середньостатистичний коефіцієнт істини та масштабності гуманітарної катастрофи ХХ ст. Критерієм злочину, а саме голод 1933 р. має всі ознаки геноциду, є масова смертність дітей, повсякденні явища канібалізму в українських селах протягом 1932—1933 рр., свідоме творення голоду державними органами влади. Так, Н. А. Араловець, проаналізувавши історичну літературу стосовно демографічних втрат населення в 30-х рр., визнала найбільш повними підрахунки П. К. Василевського, котрий, спираючись на статистику ОДПУ за період від 1 грудня 1932 до 15 квітня 1933 рр., встановив 2,4 млн чол., які померли від голоду та загинули від канібалізму⁷¹.

Російські історики і демографи, досліджуючи загальні втрати населення за роки панування сталінського тоталітарного режиму, розподіляли їх за формами масового терору — розкуркулені селяни, депортовані народи, політично репресовані за сфабрикованими процесами і справами, померлі від голоду. Зменшення чисельності сільського населення, зафіксоване переписом населення 1937 р., враховувало, крім померлих за час голодного лихоліття, виселених за категорією “спецпереселенців”. Відбувалася стихійна та планова “урбанізація”. В 1931 р. село залишили 4 млн осіб у масштабах усієї країни, а загалом за роки колективізації — близько 12 млн чол.⁷² Міграційні процеси, особливо сільського населення, враховуючи паспортну систему, відбувалися планово, тому їхніх учасників враховували відповідні державні органи. Якесь частина населення, перетнувши дивним способом кордон, опинялася за межами СРСР. Таких громадян виявилось близько 2 млн осіб, але не всі мали таку щасливу нагоду врятувати себе від голоду втечею.

Доля розкуркулених українських селян, які опинилися в таборах для “спецпереселенців”, також виявилася трагічною. Вони стали жертвами масових репресій, помирали на уральських рудниках, лісопозаводах. Націо-

нальний склад “спецпереселенців” досліджений слабо, хоча документальні публікації російських істориків В. М. Земськова, І. Є. Плотнікова, Г. М. Алдибекова розкривають жахливі умови існування “спецконтингенту” на Уралі, куди насильно виселили в 1930—1931 рр. 63720 сімей з України⁷³. Чимало з них втекли, але багато померли на шляху перевезення та безпосередньо в “трудпоселеннях”, особливо в 1932—1933 рр. Помирали від нестерпної фізичної праці, від недоїдання, сурогатного хліба з тирсою, від епідемій та антисанітарії, від розправ та знущань конвоїрів. Серед “зеків” Гулагу українці становили упродовж другої половини 30-х рр. 14,2 %, тобто близько 180 тис.⁷⁴ Вони помирали в таборах, а також свідомо знищувалися в спецпоселеннях, про що свідчать документальні розвідки російських істориків⁷⁵.

Таким чином, питома вага депортованих та репресованих за роки колективізації в кількісному відношенні виявилася незначною, щоб “списувати” на неї загальні втрати населення в роки колективізації та голоду. Якщо “непрямі” втрати населення становили справді половину з 6,7 млн чол., за даними В. В. Цапліна, та 5,6 млн, за підрахунками О. А. Осокіної, а решта загинули від голоду, то, покладаючись на достовірність джерел і порядність дослідників, можна визначити цифру 3,8 млн чол. “голодоморівською”. Такої кількості померлих за два роки масової і щоденної смертності переважно сільського населення достатньо, щоб говорити про факт гуманітарної катастрофи в 30-х рр. XX ст. Викликає сумнів певна неузгодженість по роках. Немає більш-менш остаточних даних смертності в 1932, 1933 та упродовж першої половини 1934 рр., особливо в Україні та на Кубані. Всі дослідники виокремлюють високу смертність в Україні протягом 1933 р., хоча підкреслюють спад восени, очевидно, ігноруючи факт епідемії тифу, що особливо вирувала після голодних зимово-весняних місяців та початку літа, хоча від неї помирали і протягом 1932 р. Н. А. Араловець вважає цифру 2,4 млн померлих від голоду та полеглих від людодів реальною, але її підрахунки охоплюють лише грудень 1932 — квітень 1933 р., тобто апогейні місяці смертності. Якщо взяти зазначену цифру за основу, а вона складена за даними ОДПУ, то як бути з оцінкою жертв за січень — листопад 1932 р., травень — грудень 1933 р., враховуючи 1 млн. незареєстрованих органами загсів селян, які померли від голоду.

Визнаючи цілком імовірними існуючі в російській історіографії дані про смертність від голоду 1932—1933 рр., слід зазначити, по-перше, виокремлення ними “трагічної першості” України, яка мала від 50 до 70 % померлих від голоду жителів СРСР, по-друге, не зовсім аргументоване “відщеплення” втрат населення до так званої категорії “непрямих”: в’язні таборів, спецпереселенці, втікачі, хворі. На долю розкуркулених припадає незначна частка, що зумовила кількісне зменшення сільського населення. Напередодні колективізації в СРСР (за підрахунками І. Є. Зеленіна) налічувалося 900 тис. куркульських господарств (4,5 млн чол.), з них до початку “політики ліквідації куркуля як класу” було “витіснено” та “обмежено” близько 300 тис., а виселили за роки колективізації 381 тис. господарств, решта перейшла до іншого соціального статусу і вступила до колгоспів або ж “розселилася” в межах республіки⁷⁶. Загалом, на переконання відомого російського історика-аграрника, було ліквідовано за категорією “куркуль” 1,2 млн дворів⁷⁷, що, безумовно, позначилося на їх матеріальному становищі та продовольчій базі всієї країни.

У травні 1993 р. в посольстві України в Росії відбулася наукова конференція українських та російських істориків, до якої долучилися політики та письменники обох країн. Учасники з’ясували основні причини голоду,

висвітлили його жакливі наслідки, хоча не досягли одностайності стосовно кількості жертв. Виступаючи з обох сторін говорили про геноцид, але російські вчені не визнали його антиукраїнської спрямованості. У вересні 1993 р. в міжнародній конференції у Києві брали участь і російські історики — І. Є. Зеленін, М. О. Івницький, які згодом опублікували власну оцінку причин та наслідків голоду в Україні. Не беручи до уваги деякі помилки в посадах і званнях, допущених авторами статей, зазначимо концептуальні моменти. По-перше, група авторів (І. Є. Зеленін, М. О. Івницький, В. В. Кондрашин, Є. М. Осколков) підкреслили “необґрунтоване акцентування деякої винятковості України”, по-друге, заявили офіційно протест щодо каяття Росії за злочини геноциду проти українського народу в роки голодомору ⁷⁸. Посилаючись на виступи українських дослідників (І. Х. Ганжи, С. Горошка, С. В. Кульчицького), які вважали першопричинами голоду колективізацію та хлібозаготівлі, їх російські колеги висловили власну аргументацію походження голоду: “антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво виявленої національної спрямованості” ⁷⁹. Необхідно зауважити, що листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б), готуючись до здійснення масової колективізації, заслухав питання саме про сільське господарство України. До України, як житниці, була прикута особлива увага і “турбота” сталінського політбюро. Безперечно, основною причиною голоду є хлібозаготівлі по-сталінськи, щодо цього аргументація російських учених не викликає заперечень. Вони визнають той факт, що “сталінське керівництво усвідомлювало” неминучість голоду, збільшуючи обсяги і темпи хлібозаготівель в Україні, отже, його рукотворність цілком очевидна.

Основний контраргумент “четвірки” відомих російських істориків стосовно “винятковості України” полягав у тому, що голод вразив одночасно зернові райони Кубані, ЦЧО, Нижньої Волги та Казахстану, відтак, мовляв, виокремлення антиукраїнської спрямованості голоду не є переконливим. Терор голодом в українських селах вирізнявся від інших регіонів, тому що Україну визнали основним постачальником хліба до “союзної комори”, про що свідчать пропорції обсягів хлібозаготівель між республіками та краями. Вилучення хліба скрізь відбувалося з особливою жорстокістю, в тому числі й на Кубані, де мешкали етнічні українці, але тільки Україна відчула на собі руйнівну силу так званих “чорних дощок”. На сталінську “плаху” прирекли не лише шість експериментальних сіл східно-південних областей України, а й населення 82 районів, тобто цілком свідомо й упереджено. Можна погодитися з опонентами стосовно необґрунтованості тези про те, що від голоду “постраждало лише населення України”. Так, голод вразив зернові райони країни, в яких помирали росіяни, казахи, німці, але визнання географії голоду не спростовує його антиукраїнської спрямованості. Немає потреби переконувати в тому, що від голоду помирали переважно (95 %) сільського населення, дві третини якого лише в Україні становили саме етнічні українці. Якщо серед національних меншин в Україні були зафіксовані випадки голодування, хоч і нестерпно трагічні, то основну частину жертв становили саме українські селяни. Аналіз кримінальних справ канібалів за національною ознакою також засвідчує “українську спрямованість”, не кровожерність українців, а особливу жорстокість терору голодом в українських селах. Українські історики, починаючи з 1989 р., ніколи не заперечували факту голоду в зернових районах Росії, що не спростовує його антиукраїнської акції. Від голоду, за даними І. Є. Зеленина та його співавторів, померло щонайменше 7 млн чол. ⁸⁰, з них, посилаючись на матеріали перепису населення 1937 р., 50—70 % при-

падає на Україну. Навіть не показники смертності та абсолютно переважаюча більшість етнічних українців в УСРР схиляють нас до констатації антиукраїнської дії голодомору. Рукотворний голод, а він не викликає заперечень після появи унікальних архівних джерел, був терористичним актом, складові якого відповідають основним ознакам конвенції 1948 р. про геноцид. Визнання російськими істориками широкої географії голоду не зменшує його трагічних наслідків для українців, а навпаки — поглиблює, бо вони мешкали на Кубані, в ЦЧО та в Північному Казахстані. Зосередження на адміністративно-територіальних районах РСФРР, особливо зернових, абсолютно не заперечує антиукраїнської спрямованості терору голодом в Україні. Вона постає у звітах політичного керівництва України Сталіну, а також чітко виокремлена в його службовому листуванні з Кагановичем. Упродовж 1933 р. кабінет Сталіна в Кремлі щомісяця, за його вказівками, відвідували Постишев та Косіор. Посилатися на відсутність офіційно виголошеного наміру Сталіна знищити саме українців шляхом штучного голоду, а цей аргумент—відчай деяких публіцистів та істориків ще існує в літературі, — даремно. Джерела зафіксували безліч фактів планового, свідомого, організованого позбавлення багатомільйонного українського селянства засобів існування. Це незаперечний історичний факт.

В зарубіжній історіографії, особливо в працях української діаспори, набула поширення політична оцінка не стільки самих причин голоду, скільки мотиваційних дій тоталітарного сталінського режиму, тому література рясніла формулюваннями — “штучний”, “спланований”, “організований”, “рукотворний”, “свідомий”. З історичної точки зору, вони не є абсолютно вичерпними й адекватними, хоча безпомилково передають обставини української трагедії. В російській історіографії спостерігається дещо скептичне ставлення до подібних тлумачень. Так, І. Є. Зеленін вважає сталінську “революцію зверху”, тобто колективізацію з її згубними наслідками, “запрограмованою”, а сам голод організованим, але не геноцидом, тим паче проти українського народу⁸¹. Колективізація завершилася в основному в 1932 р., тому Сталін зменшив темпи її форсування, але почав виховувати селян шляхом фінансово-економічного тиску. Вищезазначений дослідник вважає, що “хлібозаготівлі” та “сталінський прес” виявилися “командою на економічне задущення понад 9 млн селянських господарств”, у тому числі й українських⁸². Відомий російський історик В. П. Данилов також вважає голод організованим, але не рукотворним і не геноцидом⁸³. На таких концептуальних позиціях залишається переважна більшість російських дослідників цієї трагедії⁸⁴.

Для історіографії голоду як російської, так і української, характерні дві рівнодіючі тенденції: абсолютизація особистої ролі Сталіна і водночас концентрація провини на комуністичному режимі. Зарубіжні історики також зосереджують увагу на сталінській модернізації суспільства, яка супроводжувалася репресіями та голодом. Персоніфікація, що межувала певний час з демонізацією ролі Сталіна в суспільно-політичному житті країни, стосовно рукотворності голоду заслуговує на увагу, але маємо дотримуватися принципу історизму, досліджуючи складні процеси системно і всебічно. Листування Сталіна, особливо протягом першої половини 30-х рр., свідчить про його домінуючу роль, хоча решта членів політбюро, як підкреслюють деякі дослідники⁸⁵, не були пасивними спостерігачами. Питання про персональну причетність та відповідальність у роки масового терору виходить за межі історичної науки, яка може лише констатувати факти.

Заперечувати “винятковість” української трагедії шляхом ототожнення її масштабів з іншими регіонами не зовсім коректно. Україна, як і

будь-який регіон тодішнього СРСР, вирізнялася соціально-економічним та національно-культурним розвитком. Національні меншини мали свої адміністративні райони, але на противагу народам Росії не прагнули, бодай, формальної автономії. Бажання російських істориків уніфікувати голод 1932—1933 рр., очевидно, зумовлене не стільки пошуком істини, скільки намаганням інтернаціоналізувати причини та наслідки глобальної соціально-гуманітарної катастрофи в Україні. Інколи історикам Росії, які прагнуть дати узагальнюючу оцінку трагедії, бракує елементарних фактологічних знань, тому цілком сприятливий 1931 р. стає “неврожайним”, а криза хлібозаготівель 1927—28 рр. пояснюється виключно недбалою політикою ціноутворення, “ножицями цін”, а не результатом десятирічного експерименту в сільському господарстві та повернення до продрозкладки. Голод в українських селах розпочався “не с конца 1932 года”, як вважає О. А. Осокіна, а ще наприкінці 1931 р.⁸⁶, відтак статистику жертв обмежують переважно 1933 р. Дослідниця висловила думку про функціонування в роки голоду повноцінного колгоспного ринку та про його приватно-підприємницьку природу⁸⁷. Її тлумачення сталінського “неонепу” теоретично і формально має підставу, тому що в 1932 р. держава дозволила колгоспну торгівлю, але в умовах тотальних хлібозаготівель вона просто не діяла, а намагання продати хліб завершувалося репресіями. В Україні заборонялася будь-яка торгівля сільськогосподарською продукцією протягом 1932—1933 рр., а запропонована система заготівель унеможливлювала будь-який натяк місцевих органів влади про торгівлю. Сталін, спостерігаючи за рівнем соціальної напруги в Україні, випускав пар шляхом репресій, депортацій, голослівних обіцянок про торгівлю й ринок, навіть його вислів “жити стало краще, жити стало веселіше” віддзеркалював зміну його особистої напруги. В 1932—1933 рр., як свідчать упорядники добірки листів Кагановича до Сталіна, вождь полегшено зітхнув і виїхав на відпочинок лише восени 1933 р., коли був певен: соціального вибуху в голодних і виснажених районах не відбулося. Колгоспна торгівля виконувала функцію стимулу для господарств, які не виконували обсягів державної продрозкладки, тому поєднання ринку й жорстокого адміністративного механізму назвати “неонепом” важко. Точку зору О. А. Осокіної не поділяють і російські історики⁸⁸. Необхідно підкреслити, що вона однією з перших дослідила “голодний слід” у діяльності системи торгівлі, але залишається переконаною в тому, що держава стимулювала розвиток колгоспного ринку в 1932—1933 рр., котрий виявився “основним джерелом самозабезпечення селян”⁸⁹. Колгоспники й одноосібники мали право придбати продукти в магазинах торгівлі за валюту та золото. “Пронепівська концепція” дослідниці, зважаючи на її останні публікації, залишилась ключовою у висвітленні соціально-економічної ситуації в 30-х рр.⁹⁰ Висновок О. А. Осокіної про те, що завдяки “частковим економічним реформам, запровадженим на межі першої та другої п’ятирічок, країна пододала голод”, не відповідає дійсності⁹¹. Терор голодом не стихійне явище, яке можна приборкати економічними пілюлями. Виконавши свою руйнівну функцію, ця форма масового знищення людей була тимчасово згорнута.

Історіографічний аналіз літератури, особливо з питань статистики жертв голоду 1932—1933 рр., здійснив В. Ф. Зима, щоб зіставити їх з масштабами голоду 1946—1947 рр.⁹² Отже, російська історіографія голоду в Україні загалом об’єктивно висвітлює причини трагедії, подає загальну кількість жертв, але не визнає антиукраїнської спрямованості голодомору, його рукотворності, хоча не заперечує організованого характеру.

- ¹ Голодомор в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса—Львів, 2001. — С. 654.
- ² A u h a g e n O. Die neueste russische Agrargesetzgebung. Bauernwirtschaft oder Agrarsozialismus? // Berichte über Landwirtschaft. 1929 (Berlin). — S. 193—256; Die russische Agrarrevolution und ihre Lehre für die deutsche Landwirtschaft. Vortrag gehalten auf dem 34 Bundestag der Deutschen Bodenreformer in Danzig am 17 Mai 1932 // Jahrbuch d. Bodenreform, Bd. 28. H. — 2 Juni. — 1932. — S. 65—89.
- ³ S c h i l l e r O t t o. Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion / Ein Beitrag zu den Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft. — Berlin—Kunigsberg, 1930. — 124 s.
- ⁴ D a n i e l A r n o l d. Die Bauernkollektivierung in Sowjetrussland // Der deutsche Volkswirtschaft. — 1931. — S. 54—58, 89—93.
- ⁵ L a s k B e r t a. Kollektivdorf und Sowjetgut. Ein Reisetagebuch. — Berlin, 1932. — 176 s.
- ⁶ B r u t z k u s B o r i s. Die Probleme der Kollektivierung der bauerlichen Landwirtschaft in Sowjetrussland // Berichte über Landwirtschaft. 1932. — S. 216—243; Ergebnisse der russischen Agrarsozialisierung // Der deutsche Volkswirtschaft. — 1932. № 6. — S. 1155—1158.
- ⁷ D o m a n e w s k a j a O l g a. Agrarsozialismus in Sowjetrussland. Bringt d. Kollektivisierung d. Ausweg. — Berlin—Leipzig, 1931. — 173 s.
- ⁸ Интеллигенция Российского зарубежья 1920—30 гг.: Новые споры о старом // Новый исторический вестник. — М. — 2001. — № 1. — С. 62—72; Россия в изгнании: Судьба российских эмигрантов за рубежом // П и в о в а р о в Е. И. (рукопис), А л д у х о в а Е. И., Б е г и д о в А. М. и др. — М., 1999. — 457 с.
- ⁹ The Famine in the Ukraine. Published by the Executive Committet of the Ukrainian Social Democratic Labour Party. — Berlin, 1923. — 23 p.
- ¹⁰ Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану голови т-ва проф. Дмитра Антоновича. — Прага, 1939. — 232 с.
- ¹¹ Ш у л ь г и н О л е к с а н д р. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. — Париж, 1934. — 352 с.
- ¹² Там само. — С. 206, 208.
- ¹³ Ш у л ь г и н О. Назв. праця. — С. 209.
- ¹⁴ Голодомори в Україні 1932—1933 рр. Бібліографічний покажчик ... — С. 94—103.
- ¹⁵ B e r a n d P. La Famine en Ukraine // Le Temps. — 1933. — 22 Juill; Bertillon S. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine // Le Matin. — 1933. — 29 Aout.
- ¹⁶ A m m e n d e E. Famine in Rusia // Times. — 1933. — 12 June.
- ¹⁷ M u g g e r i d g e M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus // Manchester Gaurdian. — 1933. — 25 Mar.
- ¹⁸ La Famine en Ukraine // Figaro. — 1933. 14 Oct.; La Famine en U.R.S.S. // Figaro. — 1933. 17 Juil; La Famine en Russie // Gazette de Lausanne. — 1933. — 18 sept.; Die Tragdie der Ukraine // Neue Zuricher Zeitung. — 1933. 1 sept.
- ¹⁹ Про дебати щодо голодомору в Палаті лордів. Велика Британія // Свобода. — 1934. — Ч. 30. — С. 3; Резолюції Міжнародної конференції щодо голодомору, Відень, 16—18 грудня 1933 р. // Свобода. — 1934. — Ч. 1. — С. 11.
- ²⁰ A m m e n d e E. Muss Russland Hungern?: Menschen und Vollkerschichsale in der Sowjetunion. — Wien, 1935. — 355 s.
- ²¹ A m m e n d e E. Human life in Russia / Introd. by the Rt. Hon / Lord. Dickinson. — London, 1936. — IX, 319 p.
- ²² W i e n e r b e r g e r A. Hart aus hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: Ein Tatsachenfericht: Mit 52 original Leicaaufnahmen des Verfassers. — Salzburg—Leipzig, 1939. — 246 s.
- ²³ К о в а л е в с ь к и й М. Україна під червоним ярмом: Документи і факти. — Варшава—Львів, 204 с.; С а д о в с ь к и й В. Національна політика Совітів в Україні. — Варшава, 1937. — 173 с.
- ²⁴ Б а г р я н и й І. Чому я не хочу вертати на “родіну”. — Лондон, 1946. — 30 с.; П і д г а й н и й С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. — Новий Ульм, 1947. — 93 с.; Г р и ш к о В. І. Мій замах на Еррію в 1933 р. // Українська трибуна. — 1948. — травень—червень; Його ж. Третій постріл: Згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемика у Львові 26 жовтня 1933 р. // Українські вісті. — 1948. — Ч. 83; О л е ж к о Н. Аграрна політика большевиків (Спроба історичного аналізу). — Б.м., 1947. — 103 с.
- ²⁵ S c h i l l e r O. Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren landwirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. — Berlin, 1943. — 192 s.
- ²⁶ М а й с т р е н к о І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев // Сучасна Україна. — 1953. — 26 липня; К о с т ю к Г., П о д о л я к Б. Криваві роки // Там са-

мо. — Ч. 16—18; Костюк Г. Падение П. П. Постышева // Вестник Ин-та по изучению истории и культуры СССР. — 1954. — Ч. 6. — С. 112—123; Ващенко Г. Жажливий злочин Москви // Визвольний шлях. — 1952. — Кн. 12; Його ж. Жахливий злочин: голод на Україні 1932—1933 рр. // Ілюстративний календар “Рідна нива” на звичайний рік 1957. — С. 71—77.

²⁷ Fedenko P. Ukraine: Her Struggle for Freedom. — Ugsburg, 1951. — 80 p.; Полонська-Василенко Н. Нарис історії. — Т. 2. — Мюнхен, 1955; Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи. Їх роль у визвольній боротьбі України 1917—1956 рр. — Мюнхен, 1956. — 104 с.; Проккоп М. Україна і українська політика Москви. — Ч. 1. Період підготовки до Другої світової війни. — Мюнхен, 1956. — 176 с.; Феденко П. Український рух у 20 столітті. — Лондон, 1959. — С. 229—230, 254.

²⁸ Черчилль У. Вторая мировая война: В 4-х т. — Т. 4. — М., 1959. — С. 493.

²⁹ Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упорядник Ю. Семенов. — Мюнхен, 1963. — 80 с.

³⁰ Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. — Мюнхен, 1965. — 535 с.

³¹ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Ч. 2. — Мюнхен, 1969. — 107 с.; Історія Комуністичної партії України. — Б.м., 1979. — 259 с.

³² Кошелев І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.

³³ Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920—1941 роках: Розгром української еліти й українського селянства. — Лондон, 1973. — 123 с.; Plush V. Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years, 1932—1933. — München, 1973. — 29 p.

³⁴ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці інженерно-філософської секції / За ред. В. Янева. — Париж—Мюнхен, 1969. — 359 с.

³⁵ Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Мюнхен, 1978. — С. 120—121.

³⁶ Кононенко К. С. Україна і Росія ... — С. 276—277.

³⁷ Conquest R. Soviet Nationalities Policy in Practice. — London—Sydney, 1967. — 160 p.; The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. — London. 1973. — 844 p.

³⁸ Muggerridge M. Chronicle of Wasted Time. Part. I The Green Stick. — London, 1972. — 284 p.

³⁹ Сагайдак М. Етноцид українців в СРСР // Український вісник (Париж). — 1974. Ч. 7—8. — С. 33—147.

⁴⁰ Martchenko V., Woropay O. La famine-génocide en Ukraine: 1932—1933 (Pref. de Malavrie) / — Paris, 1983. — 133 p.

⁴¹ Oleskiw S. The Agony of a Nation: The Great Man-Made Famine in Ukraine, 1932—1933 / Fuvew by M. Muggerridge. — London, 1983. 72 p.

⁴² Merl S. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig // Osteuropa. — 1984. — № 5. — S. 329—344.

⁴³ Conquest R. Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929—1933. — München, 1988. — 464 s.

⁴⁴ Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. — Sonnenbühl, 1988. — 309 s.

⁴⁵ Merl S. Einfache Stalin die Hungersnot von 1932—1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1989. — Bd. 37. — № 4. — S. 569—590.

⁴⁶ Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом: Розд. 3 кн. // Дніпро. — 1990. — № 1. — С. 81—120; № 2. — С. 156—169.

⁴⁷ Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик ... — С. 282—283.

⁴⁸ Kosyk W. L'Ukraine les Ukrainies. — Paris: Publ. de l'Est Europeen, 1993. — 175 p.; Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 28—29; Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932—1933 // Jahrbuch der Ukraine. — München, 1983. — S. 89—126.

⁴⁹ Мерль Штефан. Голод 1932—1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 49—61.

⁵⁰ Там само. — С. 50.

⁵¹ Pholidier. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936—1953. Ein Überblick // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. 1997. — S. 326.

⁵² Bullock A. Hitler und Stalin. Parallele Leben / Aus dem Ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger /. — Berlin, 1991. — 1333 s. (S. 368).

⁵³ Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917—1991. — München, 1998. — S. 367—423.

⁵⁴ Baer Johannes “Groser Terror” und Suberung im Stalinismus. Ein Forschungsübersicht // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1997. Heft 4. — S. 331—348.

- ⁵⁵ Plaggenborg Stefan. Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. — Berlin, 1998. — S. 71—72.
- ⁵⁶ Vacklenburg Jens, Wipplermann Wolfgang (Hrsg.). “Roter Holocaust”? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. — Hamburg, 1998. — 294 s.
- ⁵⁷ Müller Horst. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. — München, 1999. — 249 s.
- ⁵⁸ Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему “Черной книги коммунизма” / Составит. С. Кройцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнингер. Перевод с нем. — К., 2001. — 195 с.
- ⁵⁹ Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994. — 286 s.
- ⁶⁰ Heinrich Andreas. Die sozialistische Transformation der Ukraine. 1917—1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen vom Zusammenbruch des Zarenreiches bis zum Abschluss der Kollektivierung / Mikrofiche. — Marburg, 1997. — 150 s.
- ⁶¹ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг.: Сборник. Состав. В. П. Данилов и др., под ред. и со вступ. ст. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. — М., 1989. — 526 с.; 30-е годы: взгляд из сегодня. Сб. / Отв. ред. Д. А. Волкогонов. — М., 1990. — 165 с.
- ⁶² Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24—27 сентября 1991 г. Тезисы докладов и сообщений. — М., 1991. — 119 с.
- ⁶³ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 175—181.
- ⁶⁴ Там же. — С. 179.
- ⁶⁵ Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦАНХС СССР) // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 18—26.
- ⁶⁶ Там же. — С. 21.
- ⁶⁷ Там же. — С. 23.
- ⁶⁸ Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 135—146.
- ⁶⁹ Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и «демографическая катастрофа» 30—40-х годов в СССР // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С. 116—121.
- ⁷⁰ Осокина Е. А. Указ. соч. — С. 21—25.
- ⁷¹ Араловец Н. А. Указ. соч. — С. 139.
- ⁷² Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. — М., 1997. — С. 315.
- ⁷³ Земсков В. Н. Судьба “кулацкой ссылки” (1930—1934 гг.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 119.
- ⁷⁴ Земсков В. Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект) // Социологические исследования. — 1996. — № 7. — С. 11.
- ⁷⁵ Плотицкий И. Е. Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы и материалы // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 160—171; Алдибеков Г. М. Спецпереселенцы — жертвы “сплошной коллективизации”. Из документов “особой папки” Политбюро ЦК ВКП(б). 1930—1932 гг. // Исторический архив. — 1994. — № 4. — С. 145—180; Кrasil'nikov С. А. Рождение Гулага: дискуссии в верхних эшелонах власти. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 142—155.
- ⁷⁶ Зеленин И. Е. Осуществление политики “ликвидации кулачества как класса” // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 31—49.
- ⁷⁷ Там же. — С. 43.
- ⁷⁸ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осолоков Е. Н. О голоде 1932—1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 256—263.
- ⁷⁹ Там же. — С. 256.
- ⁸⁰ Там же. — С. 262.
- ⁸¹ Зеленин И. Е. “Революция сверху”: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 35.
- ⁸² Там же.
- ⁸³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы: В 5-ти т. — Т. 3. Конец 1920—1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинга, Л. Волю. — М., 2001. — 1008 с.
- ⁸⁴ Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929—1932 гг.). — М., 1992. — 369 с.; Голод 1932—1933 годов. Сб. статей / Отв.

ред. и авт. вступ. ст. Ю. Н. Афанасьев. — М., 1995. — 96 с.; Сталин. Сталинизм. Советское общество: Сб. ст. к 70-летию В. С. Лельчука / РАН Ин-т рос. Истории. — М., 2000. — 368 с.; Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 11.

⁸⁵ Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-ые годы. — М., 1996. — 304 с.

⁸⁶ Осокина Елена. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927—1941. — М., 1999. — С. 8, 111—119.

⁸⁷ Там же. — С. 18—23.

⁸⁸ Зелегин И. Е. Осуществление политики ... — С. 47.

⁸⁹ Осокина Е. А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 93.

⁹⁰ Россия неповская. Под общей ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2002. — 468 с.

⁹¹ Осокина Е. А. Предпринимательство в повседневной жизни первых пятилеток. На примере рынка потребительских товаров // Социальная история. Ежегодник 1998/99. — М., 1999. — С. 341.

⁹² Зима В. Ф. Голод в СССР 1946—1947 годов: происхождение и последствия. — М., 1996. — С. 8—9.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ), М. М. КУЗЬМЕНКО (Донецьк)

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОКИ ГОЛОДУ

В сучасній українській історіографії періоду 20—30-х рр. ХХ ст. проблема життєдіяльності наукових та освітньо-педагогічних кадрів висвітлюється переважно в контексті масових політичних репресій¹. Українська зарубіжна історико-політологічна наука давно показувала жертвний шлях духовної еліти нації², яка прозріла за роки визвольних змагань, повірила в “українізацію” як засіб повноцінного розвитку мови, культури, суспільства загалом. Історики діаспори слушно підкреслювали той факт, що в роки колективізації та розкуркулення відбувалося знищення соціальних основ нації, а також руйнування її духовних підвалин — релігії, мови, культури, носіями яких були селяни та українська інтелігенція, яка значною мірою генетично і соціально була пов’язана з селом.

Політичні мотиви терору голодом варто шукати не лише в карально-репресивних акціях державних силових структур проти селян, а також у намаганнях центрального партійного керівництва провести рішучий наступ проти “національно-культурного ухилу”, тобто скрипниківського спрямування “українізації” та соціально-духовної самоорганізації українства, особливо на селі. Селянство та інтелігенція, судячи з питомої ваги їхнього прошарку в партійних та громадсько-політичних організаціях, не поспішали з лояльним ставленням до влади, яка розпочала нечуваний в історії експеримент з модернізації всього суспільства. Соціалістична реконструкція, тобто колективізація, індустріалізація, політичні репресії, торкнулися насамперед селян та інтелігенції, тому що робітничий клас вже став “гегемоном”, відтак радикально виховувати його партія не наважувалася. Упродовж 30-х рр. відбулися сотні політичних справ, які стосувалися переважно інтелігенції, сільських активістів, але гучних процесів проти промислових робітників не проводили.

Селянство за умови тісного зв’язку з інтелігенцією, яку політичний режим вважав петлюрівською, становило певну загрозу розпочатим соціально-економічним експериментам. Колективізація та індустріалізація забезпечували економічні основи тоталітарної системи, а політичний терор, крім забезпечення армії дешевою робочою силою, здійснював далекою метою: формування нової соціальної спільноти — радянського народу. Для цього необхідно було подолати “сепаратизм” українського народу. Ці питання перебували в полі зору самого Й. Сталіна, котрий по своєму “переймався” їх вирішенням. Згортання “українізації” разом з її ініціаторами та носіями здійснювалося за безпосередньої участі “вождя народів”. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, виступаючи на XVII з’їзді ВКП(б), наголошував, що “під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, за його вказівками, ми в Україні провели боротьбу за викриття націоналістичного ухилу в КП(б)У, боротьбу з контрреволюційними націоналістичними елементами, з націоналізмом взагалі”³. Його промова припадала на період (кінець січня — початок лю-

того 1934 р.), коли в українському селі спостерігалися жакливі наслідки голоду (тиф, епідемія віспи), а в слідчих ізоляторах Києва та Харкова зосереджувалася приречена на каторгу та смерть велика група інтелігенції. Втрати українських культурно-творчих кадрів становили тоді близько двох третин їхнього чисельного складу. А лише протягом 1932—1933 рр. кількість наукових працівників в радянській Україні зменшилася на 1649 чоловік ⁴.

Статистика жертв масових репресій загалом висвітлена, але важливо виявити мотивацію політичного терору. Загроза націоналізму, про яку говорили з високих трибун вожді різного рангу, в українському суспільстві періоду колективізації та голодомору — не історичний факт, а виключно ідеологічне прикриття масового терору. Заклики на боротьбу з буржуазним націоналізмом та контрреволюцією, які лунали з уст Й. Сталіна, П. Постишева, В. Затонського, А. Хвилі та інших, фактично дозволили силовим структурам чинити беззаконня, прикриваючись загальною лінією партії. Під гаслами боротьби з націоналізмом винищували й науково-педагогічну еліту в Україні, а також намагалися сформувати відповідну громадську думку навколо причин “прориву” 1932—1933 рр., тобто голоду. Якщо ретельно й системно проаналізувати промови лідерів ЦК КП(б)У та ВКП(б), то можна помітити антиукраїнську спрямованість їхніх висловлювань, в яких всіляко переконували партію в тому, що голод — це наслідок підривної діяльності контрреволюційних елементів в наукових та державних установах, саботажників на місцях. Тенденція перекидання власної провини режиму на інтелігенцію виявилася зручною тактико-стратегічною політикою Й. Сталіна в Україні, яка дозволяла йому експериментувати, не замислюючись про відповідальність, бодай морально-політичну. Принаймні господарську руїну, яка сталася в сільському господарстві внаслідок сталінської політики колективізації та хлібозаготівель, частково перекладали на опір внутрішньої контрреволюції (куркулів, рештків петлюрівців та українських дрібнобуржуазних партій, саботажників).

Не заперечуючи факту голоду, про що свідчило листування Й. Сталіна з С. Косіором і П. Постишевим, їх кремлівський наставник весь час акцентував увагу на його місцевому походженні, тобто намагався замаскувати власну провину шляхом поширення гасел про підривну діяльність ворогів народу, про неспроможність ЦК КП(б)У забезпечити належний провід по організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Політологічна риторика Й. Сталіна, а він володів нею бездоганно, слугувала для нього внутрішнім морально-психологічним виправдовуванням творення голоду.

Листи голодних селян, які десятками тисяч надходили в редакції різних газет та особисто Й. Сталіну, ретельно вивчалися для виявлення громадської думки, а не з метою подання допомоги. Щоб уникнути “голодного бунту” селян та інтелігенції, Й. Сталін вдався до комбінованого походу проти них, застосовуючи терор голодом, депортації, політичні репресії, профілактику установ за принципом лояльності до влади тощо.

Історики виявили та опублікували матеріали про фабрикацію справи так званої Спілки визволення України. Однак малоз’ясованою залишається доля науково-педагогічної інтелігенції, яка входила до складу не міфічної, а цілком реальної організації — Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву СРСР (УТОРНІТСО). Статут цього об’єднання наукової еліти України зареєстрували 29 травня 1928 р. Організація займалася вивченням проблем розвитку продуктивних сил, поширювала серед населення наукові знання шляхом влаштування лекцій, доповідей, друкування книг тощо ⁵.

Членами об'єднання були відомі вчені: В. П. Акуленко (економіст, викладач ХІНГ), Д. І. Багалій (історик, академік), М. П. Барабашов (фізик, професор ХІНО), А. О. Бризгалін (фізик, викладач ХІНО), Ф. К. Вишиваний (фізик, викладач ХІНО), Д. О. Граве (математик, академік), О. Ю. Гермайзе (історик, професор КІНО), М. І. Задериголова (педагог, професор ДІНО), Ф. А. Кондрацький (філософ, соціолог, ректор Кам'янець-Подільського ІНО), С. М. Кузьменко (хімік, викладач ХІНО), О. І. Попов (педагог, професор ХІНО), С. Л. Рудницький (географ), М. Ф. Сулима (лінгвіст, професор ХІНО), С. М. Семко-Козачук (професор ХІНО) та інші. Вони мали переважно вищу дореволюційну освіту, в тому числі європейських університетів. Були серед них і відомі українські політичні діячі: П. О. Христюк, М. Ф. Чечель, М. І. Шраг, В. П. Мазуренко, приналежність яких до УТОРНІТСО дозволило карально-репресивним органам вишукувати політичні мотиви розправи над неслухняною інтелігенцією.

Переважна більшість членів товариства працювала у вищих навчальних закладах. Відповідальним секретарем УТОРНІТСО був О. І. Попов, директор УНДІПу, котрий запрошував на засідання президії відомих вчених. Зокрема, 27 травня 1929 р. він доповідав про роботу ВАРНІТСО, тобто союзного об'єднання, а його доповідь слухали — О. В. Палладін, С. Ю. Семковський, М. І. Яворський, О. А. Яната, М. Ф. Чечель. Наступного дня він брав участь у виборах кандидатів до членів ВУАН, серед яких опинилися М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, В. П. Затонський, С. Ю. Семковський, М. І. Вавілов, В. С. Юринець та ін.⁶ Саме тоді президія УТОРНІТСО вимагала від С. О. Єфремова, щоб він “чітко виявив свою позицію щодо радянської влади і нашого соціалістичного будівництва”, оголосивши про це в пресі. Академіка, котрий ще залишався членом ВУАН, схилили до каяття. “В зв'язку з цим нам треба гостро виявити свою позицію щодо єфремовщини, — зазначалося в протоколі засідання президії від 6 листопада 1929 р., — як ворожого нам напрямку серед української інтелігенції”⁷. Проти звільнення С. Єфремова з ВУАН висловилися Є. Ф. Філіпович, М. І. Шраг, хоча О. А. Яната вимагав усунення вченого з посад⁸. Взимку 1933 р., коли травили вже самого М. О. Скрипника, заклики набули бойовничого характеру, а масштаби виявлення його прихильників виходили за межі Наркомосу.

Восени 1929 р., коли Й. Сталін вже проголосив рік “великого перелому”, розпочалася і чистка УТОРНІТСО, а насправді — широкомасштабний наступ на інтелігенцію. 13 липня 1929 р. звільнення з посади попросив відповідальний секретар О. І. Попов, котрий визнав за власну політичну провину дозвіл на друк казок Андерсена у приватному видавництві “Космос”⁹. Уникнути “відповідальності” за друк казок йому не вдалося, оскільки влітку 1931 р. 41,4 % членів Харківської організації УТОРНІТСО виявилися арештованими (Мазуренко, Чечель, Холодний, Баланін, Попов, Немальований). Наприкінці 1933 р. фактично оновили склад Дніпропетровської організації, тому що з 58 членів у 1928 р. залишилося лише 7 (Л. В. Писаржевський та ін.)¹⁰. Так, на засіданні секретаріату центрального бюро ВАРНІТСО 21 липня 1933 р. ухвалили рішення про позбавлення членства — С. Л. Рудницького, М. М. Лозинського, М. Г. Левицького, О. А. Янати, А. М. Сліпанського, В. С. Бойка за “контрреволюційну буржуазно-націоналістичну діяльність” та “націоналістичні концепції в літературі”¹¹. Очолював тоді УТОРНІТСО колишній заступник наркома освіти УСРР О. О. Карпенко, а педагогічний сектор — М.Є. Григор'єв, директор УНДІПу. В червні 1933 р. українська організація налічувала 305 чоловік, з них 179 мали вищу освіту, 43 були професорами та один академіком —

С. Ю. Семковський, а решта — аспіранти, доценти¹². Гуманітарний цикл наук репрезентували І. С. Харченко, Я. Ф. Чепіга, В. І. Сухино-Хоменко, І. П. Соколянський, А. А. Річицький, хоча доля багатьох з них фактично була вирішена. Вражає той факт, що від складу 1929—1931 рр. залишилося всього 9 осіб — П. Т. Мостовой, Ю. Ю. Мірза-Авак'янц, М. П. Барабашов, В. Т. Павловський, А. М. Соколовський, С. Ю. Семковський, І. П. Соколянський та ще частина вчених, які пристали до товариства науковців головним чином у 1931 р. Фактично від культурно-освітньої секції, яка налічувала 15 чоловік, залишилося лише декілька — С. Ю. Семковський, І. П. Соколянський, К. Ю. Гривензирський¹³, але і вони потрапили до поля зору ДПУ. У лютому 1933 р. розпочалася чистка Наркомату освіти УСРР. Протягом року з нього видалили близько 200 “націоналістів і ворожих елементів” і тих, хто “не виправдав довір'я”. В обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінили 100 % керівництва, у районних — 90 %¹⁴. Багатьох відправили до таборів, а потім і знищили. Тих, хто вцілів, позбавляли можливості одержати роботу за фахом, вислали за межі України.

Повного розгрому зазнали наукові установи Наркомату освіти. Тільки в Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях з таких установ звільнили 507 чоловік, зокрема “петлюрівців, бандитів, членів контрреволюційних організацій”, 189 “куркулів” та стільки ж “попів, фабрикантів, поміщиків, торгівців”¹⁵.

Науково-дослідні установи та університети втратили близько 270 професорів і викладачів і це при тому, що університети у радянській Україні були відновлені тільки на початку 1933 р.¹⁶ Коса сталінського терору безжально пройшлася по керівному складу педагогічних вузів: з 29 директорів 18 були увільнені й репресовані як “дворушники, націоналісти, петлюрівці, шкідники”. З такими ж ярликами були позбавлені роботи, а багато хто й волі, 210 викладачів¹⁷.

В роки голодомору не на жарт розгорнулася боротьба зі “шкідництвом” учених-аграрників. Безліч їх теоретичних викладок і практичних рекомендацій оголошувалися “контрреволюційними”. Справжній погром було вчинено в Харківському сільськогосподарському інституті. Його працівники нібито “під виглядом новаторських заходів і наукових відкриттів ... прагнули викликати в країні голод і зруйнувати взагалі сільське господарство”¹⁸. З бібліотек терміново вилучалися “шкідницькі” агро-нормативи, розроблені вченими цього інституту. Більшість співробітників зазнала репресій, у тому числі директор А. М. Сліпанський як “контрреволюціонер і націоналіст” та згадуваний уже учений-агроном О. А. Яната як “буржуазний націоналіст і шпигун”. Така ж доля спіткала й багатьох членів колективу Харківського зоотехнічного інституту, директор якого — “дворушник” О. М. Мізерницький — добрав викладацький склад інституту з “буржуазно-націоналістичних елементів, які проводили у викладанні контрреволюційні настанови”¹⁹.

В 1933 р. були увільнені з роботи й репресовані директори Інституту захисту рослин, Інституту зерна, Інституту лісівництва, Інституту радгоспного будівництва. Чимало членів керівництва Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук раптом виявилися “націоналістами й контрреволюціонерами з партквитками в кишені”. Згідно з постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР “Про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності” (серпень 1933 р.) протягом двох місяців тут мала відбутися чистка. Про її результати доповів XII з'їздові КП(б)У член політбюро ЦК КП(б)У К. В. Сухомлин: “В цій

же академії нам довелося виключити з партії чимало фашистів, якими довелось зайнятися і ДПУ. Після цього виразніше виявилась вся та брудна контрреволюційна робота, яка там широко провадилась”²⁰. Загалом до грудня 1933 р. з Академії було “вичищено” 119 співробітників; чимало з них потрапили до ДПУ й були репресовані в позасудовому порядку²¹. Так була розвалена, по суті, Сільськогосподарська академія наук країни й зруйнована сільськогосподарська наука в умовах нечуваного голодомору.

В 1933 р. практично розігнали склад Українського науково-дослідного інституту педагогіки. “Відзначу, — йшлося в наказі заступника наркома освіти А. А. Хвилі за 16 липня 1933 р., — виявлену перевіркою величезну засміченість класово ворожим буржуазно-націоналістичним контрреволюційним елементом складу наукових робітників Українського науково-дослідного інституту педагогіки ..., перетворення окремих секцій (кабінету іноземної освіти) на притулок петлюрівських недобитків та пройди-світів...”²². Далі визначалися “оргвисновки”, внаслідок яких учені опинилися поза законом.

Репресії та голод знищили покоління старої генерації інтелігенції, а також ускладнили повноцінну підготовку нової, тому що матеріальна скрута та суцільна руїна в Україні позбавили елементарного — відвідування студентами-заочниками екзаменаційних сесій. В архівах України збереглися документи Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації педагогів (списки студентів-заочників, явка на сесії, кадровий склад інститутів соціального виховання). Наприклад, в липні 1932 р. на літню сесію до Полтавського інституту соціального виховання, де лекції читав відомий професор педагогіки Г. Г. Ващенко, приїхали 35 % студентів історико-економічного, 45% — агробіологічного, 46% — технолого-математичного та 55% — мовно-літературного відділень²³. В Зінов'євському інституті соціального виховання на літню сесію 1932 р. не з'явилося 61 %, в Миколаївському — 63%, в Одеському — 57% заочників²⁴, які працювали сільськими вчителями. Восени 1931 р., тобто на початку голодової вакханалії 92 студенти-заочники Київського ІСВ не завершили навчання²⁵, тому що не мали матеріальної змоги та фізичних сил. Припинення державою централізованого постачання вчителів залишило їх без засобів існування. “Справа з постачанням вчительства, — підкреслювалося в актах перевірки НК РСІ влітку 1931 р., — набирає загрозливий характер. Три місяці як із постачання хлібом зовсім зняті члени сім'ї вчителів”²⁶. Заборгованість по зарплаті педагогам лише в 98 районах становила тоді 3 млн крб²⁷, а в колгоспах хліб видавали на трудовні, хоча його і самі колгоспники не одержували.

В екзаменаційну сесію 1933 р., коли голод охопив сільські райони України та дрібні міста, доводилося об'єднувати студентів всіх курсів у єдину групу, забезпечувати елементарне харчування на час іспитів. В Донецькій області мали приїхати на сесію 1033 студенти-заочники, а з'явилося лише 627. До Бердянського ІСВ прибуло 69 %, Мелітопольського — 42 %, Нікопольського — 34,4 %, Новомосковського — 68 % від загальної кількості студентів²⁸. Жахливе становище спостерігалось в інших областях. Влітку 1933 р. на сесію приїхали лише 30 % заочників Житомирського ІСВ, 29,8 % — Київського польського та 30,1 % — Київського українського ІСВ, 28 % — Уманського і 22 % — Черкаського ІСВ²⁹, тобто дві третини залишилися в районах, охоплених голодом. В Гадяцькому, Куп'янському, Кременчуцькому, Лебединському та Лохвинському педтехнікумах на екзаменаційну сесію 1933 р. приїхало лише 34 % заочників, а до Бердичівського ІСВ — 46 %, Вінницького — 35 %, Кам'янець-Подільського —

36 %³⁰. Половину майбутніх дипломованих педагогів становили особи, які почали працювати після 1917 р., а 10 % мали дореволюційний стаж роботи в школах³¹. На весняну сесію 1933 р. мали прибути 75 тис. “учителів-студентів” для підвищення кваліфікації, але дві третини не доїхали, а серед них українці становили 83 %³². “Чорномовне” свідчення гуманітарної катастрофи в галузі освіти, яка, враховуючи ще й наслідки масових репресій, спонукала до чергової реорганізації системи середньої та вищої ланки.

Мережа педагогічних інститутів, а їх постало в 1933/34 рр. 12, виявилася своєрідною формою нівелювання колосальних втрат професорсько-викладацького складу, а також зменшення чисельності вчительського контингенту. Восени 1933 р., звітуючи про виконання постанови уряду про “навчальні програми та режим у вищій школі й технікумах”, професор В. Дюшен та професор Є. Кельман зазначили, очевидно необачно, таке: “Як може, наприклад, забезпечити готування кваліфікованих наукових кадрів н.-д. інститут мовознавства, коли на всіх адміністративних посадах там аспіранти?”³³ Питання виявилось не риторичним, а трагічним за постановкою, бо там працювали донедавна відомі мовознавці. Справді звітний рік виявився роком “боротьби й перемог”, але над інтелектуальною елітою нації.

В серпні 1933 р., коли дві третини заочників не змогли приїхати на сесію, тому що бракувало коштів, фізичних сил, заступник наркома освіти А. А. Хвиля переймався тим, що “кадри шкільні, кадри науково-дослідних закладів були засмічені націоналістами, петлюрівськими і фашистськими елементами”, тому вимагав їх “очищення”³⁴. Наркомос швидко готував тоді на спецкурсах 17 тис. учителів, а з іншого боку, вимагав стовідсоткової перепідготовки педагогів прикордонної смуги³⁵. 26 травня 1933 р., враховуючи очевидну загрозу “зриву” навчального року, РНК УСРР прийняв постанову “Про забезпечення 1933/1934 учбового року політехнічної школи педагогічним персоналом”, вимагаючи від Наркомосу мобілізації додатково до плану 10585 учителів³⁶, але виявити їх повністю не вдалося. Внаслідок масових репресій та голодомору в сільських школах не вистачало педагогів. На початку вересня 1933 р. в школах Варварівського, Березанського, Мало-Дівицького та Менського районів Чернігівської області бракувало 93—98 % педагогів³⁷.

Упродовж 1933 р. за політичними мотивами звільнили 18 директорів педінститутів та 210 викладачів, серед яких органи ДПУ розпізнали “націоналістів, колишніх петлюрівців, білих офіцерів з антирадянським минулим, дворушників і навіть шпигунів та агентів закордонних контрреволюційних організацій”³⁸. Замість звільнених та засуджених професорів з “дореволюційним минулим”, на їхні посади призначили “кращих випускників-аспірантів науково-дослідних установ і держуніверситетів”, у тому числі з інших “братніх республік”. У такий спосіб спромоглися знайти 185 викладачів, з них 92 асистенти, 31 в.о. доцента, 52 доценти і 10 професорів, зазначаючи при цьому, що “недохват” висококваліфікованих кадрів „гостро відчувається”⁴⁰. Чистки продовжувалися протягом 1934 р., коли атестаційні комісії „відхилили” 130 заяв претендентів на посаду доцента та професора⁴¹.

Українська науково-педагогічна інтелігенція, яка залишилася в Україні після кількох років активної боротьби з більшовиками упродовж 1917—1920 рр., зазнала небувалої матеріальної скрути, політичного переслідування, морального приниження, соціально-психологічного ущемлення. Тавро „петлюрівців”, прищеплене в період політичних чисток початку 20-х рр., коли незначна частина сільських педагогів повернулася до

школи, переслідувало їх до сталінських масових арештів 30-х рр. Жалюгідне становище вчителів у роки „непівського ренесансу” (мізерна платня, багатомісячна її затримка, відсутність житла) супроводжувалося голодними роками (1921—1923, осінь 1924, січень—березень 1928 р.), але все це блякло порівняно з першою половиною 30-х років.

Запровадження карткової системи продуктопостачання (1929—1935 рр.), здійснення масової колективізації і злочинної політики розкуркулення, заборона вільної торгівлі і ліквідація кооперативної системи, діяльність хлібозаготівельних загонів, використання карально-репресивних заходів в українських селах (конфіскація майна, реквізиції, натуральні штрафи, „тверді завдання” тощо) призвели до соціальної дестабілізації в українському селі: депресії, самогубства освітян, голоду, моральної і психічної деградації вчителів. У роки колективізації та розкуркулення більшовики, крім позбавлення селян волі, майна, засобів виробництва, застосовували досягнення євгеністичних досліджень попередніх років: прищеплювали дітям почуття класової ненависті до власних батьків, поширювали серед школярів обряд відмови від батька-куркуля, зомбували відповідним чином психіку дітей. В освітніх закладах внаслідок соціалістичної реконструкції школи і погіршення умов життя педагогів масовими стали самогубства. Дехто з оглядачів тих років намагалися з’ясувати причини цього депресивного явища, висловлюючи власні мотиви і критерії: „Умови класової боротьби, коли робітник не витримав ворожого оточення, чи склока, коли його засмоктує багно наклепів, поговорів, чи мотиви умов особистого життя спонукали робітника підписати своє банкрутство перед життям”⁴². До самогубства вдавалися переважно сільські педагоги, особливо жінки. Вони вішалися, кидалися у річку, стрілялися. До причин і мотивів самогубства відносили „посилення наступу на глитайсько-непманські елементи”, внаслідок чого „вчительство диференціюється”, „виявляються кадри пасивістів”, настрої зневір’я, занепадництва, есенінщини, а „звідси і самогубства”, соціальні і політичні причини переплелися, штовхаючи вчителів до пасивного опору — самовбивства.

Соціальні права сільських учителів виявилися залежними від їхньої політичної активності і ставлення до радянської влади. Вони мали право на землекористування, але за дотримання певних умов: коли заробіток сільського педагога є допоміжним прибутком до господарства двору, або він займається виключно сільським господарством, а не лише вчителюванням, активний громадський діяч, допомагає радянській владі у соціалістичному будівництві. Педагогам, які приїхали до села „сіяти вічне”, тобто працювати виключно за фахом, відмовляли в землезабезпеченні присадибною ділянкою. Зарплата вчителя, якщо вона не перевищувала 100 крб, не оподатковувалася єдиним сільгосподатком⁴³. Пенсії за вислугу літ одержували лише ті, хто відпрацював у школі не менше 25 років, у тому числі 5 років за радянської влади⁴⁴. Стаж не обов’язково мав бути неперервним в одній установі, але „перервою” вважалося: перебування в Червоній армії, на виборних радянських та професійних посадах, відбування покарання до революції (каторга, заслання, в’язниця) за політичну діяльність, звільнення з учительської роботи дореволюційної школи за антиурядову діяльність. Пенсія становила 40 крб на місяць, але для її здобуття педагог з 25-річним стажем мусив пригадати своє бурхливе політичне минуле, пройти собезівське чистилище, надати докази свого лояльного ставлення до радянської влади. Не кожен „дореволюційний педагог” наважувався подати заяву на отримання пенсії, щоб не піддати себе політичному остракізму.

Здійснення колективізації фактично зруйнувало економічну базу сільських шкіл: вони утримувалися на місцевому бюджеті, на кошти земельних громад, соціальну основу яких становили селянські господарства. У ході масового створення колгоспів ще не було економічного механізму фінансового забезпечення сільських педагогів та матеріального утримання самих навчальних закладів. Непівська доба відійшла, а колгоспна (стосовно матеріального забезпечення школи) ґрунтувалась на ідеї суспільної колективізації та політики хлібозаготівель. Наркомат постачання УСРР, виконуючи директиви уряду та партії, скасував порядок централізованого постачання хлібом учителів, інтернатних установ, систему гарячих сніданків для школярів, починаючи з весни 1931 р.

Педагоги переносили фізичні та моральні страждання, перетворюючись у пошуках порятунку від голодної смерті на жебраків. До Раднаркому УСРР надходили тривожні повідомлення про жалюгідний матеріальний стан сільських учителів. „Харчових продуктів учителі та учні не отримують зовсім, — інформував уряд Фастівський райком КП(б)У, — по багатьох селах не видано навіть хліба за січень та лютий місяці”⁴⁵. На скарги освітян місцеві органи відповідали, співчуючи: „Радянська влада для вас продуктів не відпускає”⁴⁶. Вони не мали взуття, одягу, харчів, тижнями не виходили з домівок. Особливо важким було становище „молодих педагогів, мобілізованих по лінії ЛКСМУ на педроботу”⁴⁷. Хліб мали борошномельні підприємства, установи споживчої кооперації, окремі колгоспи, органи Наркомпоставу, але всі боялися порушити директиву про заборону централізованого постачання освітніх закладів. Учителям не видавали хліба, „промкрану”, тобто одягу, білизни, взуття. Деякі з них просили тимчасово звільнити їх з роботи до початку теплої погоди. Педагоги не мали харчів по кілька місяців. „Продукти харчування видавалися несвоєчасно, — повідомляли з Чорнухівської районної профспілки освітян, — а на сьогодні 22.04.1931 р. немає продуктів за березень і квітень. Без харчів робити важко, бо таких трудно дістати в кредит, а утримання, як правило, не видається, а затримується”⁴⁸. Чиновники місцевого значення з наємністю відповідали на різні прохання керівників профспілок та педколективів про подання продовольчої допомоги. „Учителі — народ свідомий, хай перетерпить”⁴⁹. Отже, примара голоду наздогнала педагогів значно раніше, ніж вона накрила українські села.

Весною 1932 р., коли голодомор став масовим явищем, ситуація в освітніх закладах сільських районів була катастрофічною. Матеріальна допомога у вигляді разових завезень хліба для облаштування громадського харчування та гарячих сніданків стосувалася конкретних шкіл, а її почали подавати лише весною—влітку 1933 р.

Децентралізація системи постачання навчальних закладів, тобто переведення їх на місцевий бюджет, за умов функціонування продрозкладки по-сталінському, стала подібною до методу хлібозаготівель. Продовольчі фонди соціальної галузі (наука, освіта, медицина, культура) зосереджувались на забезпеченні хлібом новобудов п'ятирічки, армії, ключових галузей промисловості.

29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр прийняв відому постанову „Про порядок постачання вчителів”, згідно з якою у районах суцільної колективізації (що мають не менш як 68 % колективізації) утримання вчителів здійснювали в усіх селах виключно колгоспи, а також у суцільно колективізованих селах несукільно колективізованих районів, де педагоги були членами колгоспів⁵⁰. Їх забезпечували хлібом за державними цінами у межах визначених урядом норм. У селах, селяни яких зволікали з колекти-

візацією, постачання вчителів здійснювалося пропорційно рівно усуспільнення дворів та господарств. Отже, освітяни виявилися заручниками темпів колективізації, утриманнями колгоспів, а насправді — смертниками. Новий порядок забезпечення вчителів і школярів продуктами харчування за рахунок колгоспів, пограбованих молотовськими хлібозаготівельними комісіями в Україні, виглядав химерним і цинічним. Учителі, які ще залишилися живими, поставилися до жалюгідної системи разового чи дворазового постачання з глибоким скепсисом. “Про централізоване постачання вчителів писалося в газетах, — зазначав 15 вересня 1933 р. один педагог із Грошівського району Одеської області, — якого вчительство чекало. Але, а-л-ле, що ж воно оце жалюгідне *центромучительство* вчителям дало? Замість минулої голодухи і отікання від голоду наприкінці року, — в цьому році голод у весь розмах розпочався з початку учбового року.”⁵¹

Смертність педагогів від голоду, як і решти соціально-професійних груп села, статистичні установи та органи ЗАГСів не фіксували. Вони розчинилися серед жертв голодомору під категорією “сільське населення”. Архіви фіксують катастрофічну кількість смертей серед дітей дошкільного та шкільного віку, внаслідок яких виникла проблема некомплектів класів, тобто відсутність школярів у сільських школах.

Влітку 1933 р., коли голод викошував в українських селах школярів і педагогів, навчальні заклади відчували дефіцит освітянських кадрів. На Всеукраїнському зльоті вчителів-ударників нарком освіти В. П. Затонський назвав загальну кількість вчителів в Україні — 135 тис., а з них 9,5 % “вийшли з чужого середовища”⁵². Нарком освіти, звітуючи 3 вересня 1933 р. про початок навчального року, називав цифру додаткової підготовки у поточному році — 22800 учителів⁵³. Він закликав проявити класову пильність до педагогічних кадрів, висловив невдоволення темпами розбудови російських шкіл, але жодним словом не торкнувся матеріального становища школи, зазначивши лише забезпечення сільських шкіл гарячими сніданками на 75 %⁵⁴. Досить суперечлива арифметика: загальна кількість дітей в сільських школах внаслідок колективізації, розкуркулення, голодомору катастрофічно скоротилася, щонайменше на третину, а потреба в педагогах сягала 30 тис., ніби класи сільських шкіл були переповнені школярами.

На листопадовому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У нарком освіти УСРР В. П. Затонський наголосив, що серед учительства республіки 30—40 % — “класово-ворожі елементи”. Від загальної кількості вчителів на той час це становило приблизно 40—50 тис. чоловік. З огляду на рішучі заяви наркома можна не сумніватися, що мінімум стільки “ворожих елементів” зі складу учительського корпусу України зазнали переслідування.

“Це було в 1933 році, — згадував у 1989 р. житель міста Василькова Леонід Павленко. — Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому були намальовані буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти — був же, повторюю, тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні.

Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли.

У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька — потім дізнався — розірвала плакат і кинула у кошик.

Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав:

— Степанова Марія Василівна — зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у нас буде кращий учитель — Сидір Семенович Несторенко.

З роками я випадково дізнався від дочки Марії Василівни, що її матір, а пізніше і батька заарештовано і розстріляно за доносом учителя Несторенка. За той портрет Сталіна, якого Марія Василівна порвала...”⁵⁵

Терор голодом та масові репресії проти освітян стали основною причиною сумнозвісного “дефіциту педкадрів”. Вчителі залишали школи і село, переховуючись від лихоліття голодомору і репресій. 8 травня 1934 р. Раднарком УСРР видав постанову “Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи”, запропонувавши Наркомосу та місцевим органам освіти виявити і відрядити на роботу до політехнічної школи таких осіб⁵⁶. Роботу по виявленню мали завершити до літа, запроваджуючи своєрідну “примусову педагогізацію” колишніх учителів, які працювали рахівниками в господарських установах, в кооперації, на будівництві. Безробітний В. Ф. Дурдуківський (директор 1-ї української гімназії, а в радянські часи — трудової школи ім. Т. Г. Шевченка у Києві), репресований за сфабрикованою справою “СВУ”, але звільнений у 1930 р. за станом здоров’я, нестерпно голодував усі роки до чергового арешту 28 грудня 1937 р., проте не був покликаний до педагогічної роботи, бо належав до категорії “засуджених”⁵⁷.

Таким чином, наслідки голоду серед сільських педагогів виявилися не лише статистичними, а також глибоко морально-психологічними. “Центромученики” не хотіли працювати у школі і дитячих будинках, згадуючи жахливі явища голодного лихоліття. Державним органам, незважаючи на підвищення зарплати і введення персональних звань для вчителів, не вдалося надолужити втрати і подолати “дефіцит педкадрів”.

Отже, політичні репресії проти української науково-педагогічної інтелігенції виявилися не єдиним засобом її упокорення та фізичного усунення, позаяк уряд випробував на них найжахливішу форму масового терору — голодомор.

¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991. — С. 149—306; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991. — 96 с.; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 446 с.

² Гришко В. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя 1933—1963). — Нью-Йорк, 1963. — 67 с.; Гришко В. І. Український “Голокост”. 1933. — Нью-Йорк, Торонто, 1978. — 128 с.; Костюк Г. Падение П.П. Постышева // Вестник Ин-та по изучению истории и культуры СССР. — 1954. — Ч. 6. — С. 112—123; Югож. Окаянні роки: Від Лук’янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935—1940). — Торонто, 1978. — 164 с.; Югож. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. 1. — / Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-т. — Едмонтон, 1987. — 743 с.

³ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 26 января — 10 февраля 1934 г. Стеногр. отчет. — М., 1934. — С. 199.

⁴ Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. — Париж, 1959. — С. 965; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. — К., 1934. — С. 9—10.

⁵ Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). — Ф. 4394, оп. 1, спр. 463, арк. 6—135.

⁶ Там само. — Спр. 455, арк. 122.

⁷ Там само. — Арк. 16—17.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — Арк. 35.

¹⁰ Там само. — Спр. 456, арк. 44.

- ¹¹ Там само. — Спр. 457, арк. 16—20.
- ¹² Там само. — Арк. 203—222.
- ¹³ Там само. — Спр. 458, арк. 88.
- ¹⁴ На фронті культури. — К., 1935. — С. 15.
- ¹⁵ З а т о н с к и й В. П. Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. — Х., 1934. — С. 18.
- ¹⁶ На фронті культури. — С. 15.
- ¹⁷ Там само. — С. 96.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 11, спр. 3, арк. 17.
- ¹⁹ З а т о н с к и й В. П. Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. — С. 11—12.
- ²⁰ XII з'їзд КП(б)У, 18—23 січня 1934 р.: Стенограф. звіт. — С. 367.
- ²¹ Там само.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1055, оп. 1, спр. 239, арк. 14.
- ²³ Там само. — Ф. 503, оп. 1, спр. 84, арк. 45—46.
- ²⁴ Там само. — Спр. 106, арк. 8.
- ²⁵ Там само. — Спр. 84, арк. 1.
- ²⁶ Там само. — Ф. 539, оп. 8, спр. 1178, арк. 11—12.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. — Ф. 503, оп. 1, спр. 106, арк. 10—13.
- ²⁹ Там само. — Арк. 12.
- ³⁰ Там само. — Арк. 18.
- ³¹ Там само. — Арк. 24.
- ³² Там само. — Спр. 7, арк. 3; спр. 106, арк. 25.
- ³³ Проф. В. Дюшен і проф. Є. Кельман. Рік боротьби й перемог (До річниці постанови ЦВК СРСР з 19.IX.1932 р.).
- ³⁴ Х в и л я А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік // Комуніст. — 1933. — 5 серпня.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 150.
- ³⁶ Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1933. — 1 червня.
- ³⁷ Здійснимо постанову ЦК ВКП(б) про школу // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 5 вересня.
- ³⁸ На фронті культури. — К., 1935. — С. 96.
- ³⁹ Там само. — С. 98.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. — С. 100.
- ⁴² Р о з д а й б і д а Д. Самогубства серед освітян України // Народний учитель. — 1929. — 25 вересня.
- ⁴³ Е л л і н с ь к и й П. Чи мають право сільські вчителі користуватися землею // Народний учитель. — 1929. — 24 липня.
- ⁴⁴ Хто одержуватиме вчительську пенсію // Народний учитель. — 1929. — 27 жовтня.
- ⁴⁵ Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Зб. док. і матер. — К., 1993. — С. 332.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. — С. 334.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Див.: Комуніст. — 1932. — 1 листопада.
- ⁵¹ Колективізація і голод на Україні... — С. 633.
- ⁵² Гартуйте покоління безкласового соціалістичного суспільства. З промови наркома освіти УСРР т. В. П. Затонського // Комсомолец України. — 1933. — 16 серпня.
- ⁵³ Школи України розпочинають новий навчальний рік (Розмова з народним комісаром освіти УСРР т. В. П. Затонським) // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 3 вересня.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Сільські вісті. — 1989. — 27 серпня.
- ⁵⁶ Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1934. — 16 травня.
- ⁵⁷ Д а н и л е н к о В. М., К р а в ч е н к о А. А. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч. — К., 2000. — 72 с.

ГОЛОДОВКА: 1932—1933 роки

НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ: СВІДЧЕННЯ /

Упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк

Переяслав-Хмельницький — Київ — Нью-Йорк —

Вид-во М. П. Коць. — 2000. — 445 с.: іл.

Збірка документів “Голодовка” викликає неабиякий інтерес, бо виділяється навіть серед значної кількості аналогічних видань, що з’явилися останнім часом в Україні. В першу чергу треба відзначити зміст самих свідчень, який виходить далеко за рамки традиційних розповідей про голод. Зі сторінок книжки постає моторошна, проте на диво розмаїта картина народного життя в одному з найславніших історичних регіонів нашої Батьківщини. Не хочеться повторювати заяложені істини, але, читаючи її, ще раз переконаєшся: народ — не лише творець, але й неперевершений інтерпретатор своєї історії, носій пам’яті.

У рецензованому виданні зібрано спогади-свідчення 250 жителів 56 населених пунктів тодішнього Переяславського району Київської області. Близько ста осіб з опитаних — чоловіки. Їхні розповіді дещо відрізняються від жіночих. Вони більш узагальнюючі, містять спроби дошукатися причин лиха, знайти винуватців його тощо. Жіночі спогади — безпосередніші, пов’язані з хатніми та родинними справами, емоційно насичені, пересипані численними подробицями та деталями. Але всі свідчення єднає печать достовірності. За обсягом вони різні: від декількох сторінок з явними ознаками фабулізації подій — до одного рядка. Проте всі люди згадували про одне і те саме — голодовку. Це, очевидно, характерне для багатьох регіонів України. Авторка рецензії, яка народилася на Роменщині, може засвідчити, що там старі люди теж так говорять.

Значна кількість розповідей розпочинається з історії створення місцевого колгоспу. Народна пам’ять поєднала в нероздільний комплекс колективізацію, хлібозаготівлі, розкуркулення, голодомор. Історики знають, що між першими трьома “партійно-державними заходами” та їхнім жахливим наслідком був певний часовий проміжок, але люди його не зафіксували. Зате у їхній свідомості чітко закарбувалися ті насильства, котрі чинили численні уповноважені, активісти, комнезамівці в ім’я колгоспного будівництва. Ось типовий приклад агітації: “Веди коня в колгосп, а то підеш в Сибір, бо не починаєшся Советской власті” (с. 205) *. Ще більш переконливим засобом тиску були підвищені податки на хлібозаготівлі: “Доводили план до господарства — вивезти скільки-то хліба. Якщо людина не привозила, то її майно продавали на торгах” (с. 333). Селянам, здається, колгоспи не були потрібні. Чимало людей реагували на них як на стихійне лихо: небажане, але невідворотне. “Починався колгосп, і назначали активістів, щоб оббирали людей”, — такі епічні ноти звучать у спогадах однієї бабусі (с. 204). Висновок однозначний: селяни боялися колгоспу, не розуміли політики держави, не бажали втрачати свою власність. У книжці є й розрізнені дані про опір, який чинився колективізації. Його прояви різ-

* Тут і надалі посилання на рецензовану книжку.

ні, — від пошкоджень, завданих лопатою портрету Сталіна (с. 333), до вбивств месниками керівників місцевого колгоспу в с. Положай у 1931 р. Характерно, що їх до цього часу називають “бандитами”(с. 275—276).

Ще тісніше голодовка пов’язується із вилученням активістами хліба та іншого продовольства: “У клуні ми видовбали яму в сіні, поставили туди скриню, всипали два мішки гречки. Активісти щупами били і знайшли скриню. Витягли, забрали все до зерниночки. Реготали і казали: “Було б більше, дівчата, намолотить і висипать...” (с. 198). Заподіяні кривди навечно залишилися в пам’яті, особливо дитячій. І через багато років одна жінка, 1925 р. народження, не забула, що активісти забрали з собою і “красиву кішку”, яку діти сховали під макітру (с. 226). Оскільки речі домашнього вжитку, одяг, посуд не потрібні були для хлібозаготівлі, то дії активістів можна оцінити лише як приниження, знущання, брутальне мародерство. Очевидно, все це послужило політиці залякування селян. Навіть на тлі загального недобррозичливого ставлення жителів Переяславщини до новітнього нашестя монголо-татарських баскаків виділяються своєю викривальною силою свідчення однієї жінки із с. Горбані. У хаті її батька знаходився “штаб бригади”. Тут “катували приведених людей”, на очах вмираючої родини готували їжу. “По хаті нісся запах, а ми тільки ковтали слину, а вони над нами сміялися і ні разочку нічого не дали! Так мій брат і помер перед їхніми очима” (с. 165). Ці та інші кандидати на Нюрнберзький трибунал, мабуть, уникли кари за свої злочини. Радянська влада охоче судила тих, хто допомагав людям вижити. Наприклад, у с. Чопилки у 1932 р. голова і бухгалтер колгоспу “приховали хліба небагато..., щоб дати трохи людям”. За це їх судили. “Так вони обидва і не повернулися” (с. 386).

Нарешті, майже нікого із очевидців на обминула і сумна доля розкуркулених. У свідомості селян це були не якісь там зловісні експлуататори, “а просто багатші люди”, — як згадувала жителька с. Пологи-Чобітьки. У одного з них “загребли кожухи, сорочки, рушники”, у іншого було “мішків з десять насущених груш, то розгребли і ці груші” (с. 264). Люди співчували “куркулям”, тим більше, що потрапити до їхніх списків було простіше простого. Подекуди їх прагнули захистити. Так, у с. Горбані проходили “волинки”: селяни “кидали цеглу, дрючки у міліціонерів, які вивозили куркулів”. Але пролунали постріли: “Одну бабу вбили, а двох дівчат поранили...” (с. 169).

Селянство, живцем протягнуте колами цього радянського пекла [примусове записування до колгоспів, розкуркулення, державний грабунок, що поєднувалося з мародерством активістів та посилювалося репресіями і терором,] виявилось нездатним до організованого опору, беззахисним перед голодом. Заслужовує на увагу і такий факт: голодомор не пов’язують із посухою чи якимось іншим стихійним лихом. Більшість жителів Переяславщини, й не тільки цього краю, твердять: “Зробили голодовку. Аби ж хліба не було в 1932 році. Хліба було море” (с. 114). Одна селянка підсумувала ці болісні роздуми людей максимально чітко: “Сама колективізація і зробила голод” (с. 264).

Переходимо до найтяжчого у цій загалом-то нелегкій для читання книжці. Голодовка, якщо вірити свідченням людей, що її пережили, це — випробування, яке не під силу звичайній людині. Можна лише поспівчувати людям, що змушені були харчуватися хлібом, спеченим з борошна навпіл з вапном, гнилою картоплею, гречаною половиною, жабами, їжаками, зрештою, падаллю. Треба віддати належне одному з упорядників даного видання, котрий підготував словник зафіксованих на Переяславщині назв сурогатних страв. Їх всього 28, бо невеликим був вибір у тих, хто го-

тував “балабеники — печиво з сухого товченого шавлю”, або баланду — “вариво з бурякової гички”.

Народна пам’ять чітко зафіксувала всі фази голодування. Напівписьменні українські селяни можуть вважатися першокласними фахівцями у тій галузі медицини, де вивчаються симптоми та прояви дистрофії, її наслідки та супутні процеси. Навряд чи в журнальній рецензії були б доречними конкретні приклади народних спостережень, але не можна не підкреслити, що й вони є частиною нашої історії.

Неодмінними складниками голодоморних сюжетів виступають смерть, покійники, похорони. Слово “смерть” і численні похідні від нього за частотою вживання дорівнюють слову “голод”. Смерть втратила свій містично-таємничий ореол і набула рис буденного, приземленого явища. “Сам хазяїн... у колгосп не схотів іти, так у нього півхати одірвали у колгосп. Його син мертвий лежав у снігах, туди забіг собака й одгриз йому голову”, — так було у с. Харківці (с. 359). “Мати коло мене лежали і вмерли. Разом лягли спати вдвох. Ранком: “Мамо, мамо!” — а мама вже нічим і не кине, готова. В рядно вкутали та з сусідкою возком відвезли, в яму поклали”, — згадувала одна з тих страждальниць, що пережила голод у с. Пологи-Яненки (с. 271). Ритуалу похорон, як правило, не дотримувалися. Добре було, якщо покійника відвозили на цвинтар і ховали в окремій могилі. Найчастіше ж мерців ховали в спільній могилі. Тих, хто звозив померлих на цвинтар і закопував у ями, вочевидь, боялися і не любили. У спогадах міститься чимало натяків на певні інфернальні риси цих новітніх Харонів. Боялися ж їх, мабуть, тому, що досить часто на цвинтар забирали ще живих людей. Ось уривок із свідчень: “Особливо запам’яталося мені, ніби це було вчора, як везли на кладовище ще живого хлопця Савку. Лежить він і дивиться, красивий такий дядько, а очі сірі, було йому, може, років з двадцять. Везли його ще живого на кладовище, тому що все одно він вмер би, і треба було б везти за другим разом” (с. 265). Ще більшим жахом просякнуті розповіді про людодів.

Виживання в таких умовах стало цілою наукою. Хтось виїздив на заробітки або продавати домашні речі, як правило, до Росії. “Моя рідна сестра... навесні 1933 року возила в Кацапщину рушники, полотно, корсети” (с. 235). Автори передмови підкреслюють, і це знаходить підтвердження в документах, що “порятунком від голоду вважається і призов до лав Червоної армії, однак через виснаженість лише небагатьох українців...брали на дійсну військову службу” (с. 39). Мешканець с. Городище (затоплене Канівським водосховищем) поділився спогадами про те, як їздив до Росії взимку 1933 р. “шукати роботи, щоб вижити. Я робив під Москвою на лісорозробці на погрузці. Як виробиш, так і будеш їсти” (с. 173—174). Потім він подався до Білорусії, а вже звідти — на Кубань. “І кришу ламали люди на товарняках, наверху купую сидять, об трубу держаться. На Кубані я робив свиновозом в совхозі. Давали обід — суп, борщ. Працювали за харчі, грошей не платили” (с. 174). Такою, мабуть, була загальна доля тодішнього заробітчанина. Похмурим середньовіччям (щось від тих обривів, що запрягали в сани слов’янських жінок) віє від спогадів про колгоспи, де тоді “робили як прокляті — тепер і здорові так не роблять. Ставили на оранку двох жінок — сильніша спереду, веде коня, ззаду слабша, тримається за чепіги. Як коні сіпнули, то те, що ззаду, впало, треба підіймати” (с. 213).

Селяни працювали в колгоспі, доки могли рухатися, бо там давали їсти. На вік чи стать ніхто не зважав. Поруч із дорослими трудилися діти. Виживання цих маленьких заручників грандіозних планів побудови соціалізму — то трагічна епопея. Кожен прилаштовувався, як міг: 15-річна дів-

чина з Переяслава “носила відерцем воду” на ярмарку і продавала. “Хто дасть мені кусочок хліба, хто картоплинку, пирожечок давали, цибулинку. Насоби́раю, наварю супику” (с. 59). Набагато важче було зовсім малим дітям. Про їхні муки казенними словами писати гріх. Хай скажуть ті, що це бачили: “У тітки Федоськи троє дітей сидять біля хати, кавчать, наче маленькі кошенята, їдять травичку і щось шукають помацки у землі... Недовго їли ту травичку і вкупці всі троє померли...” — пригадувала мешканка с. Соснови (с. 316).

Чимало селян могли навести і узагальнюючі дані про кількість людей, що померли у їхньому селі. Вони в цілому узгоджуються з статистичним матеріалом, наведеним у додатках до видання. Спираючись на підрахунки професора П.Бачинського, упорядники стверджують, що у Переяславі померло 1 055 осіб, а у районі — 12 823 (с. 43).

Проте трактувати свідчення жителів Переяславщини тільки як джерело до вивчення вже названих, тісно пов’язаних між собою явищ і процесів — колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель, голодомору, — було б несправедливо. На нашу думку, це — справжня енциклопедія народного селянського життя. Тут і родинна історія, і описання нужденного побуту, численні докази занепаду народної культури й руйнування моралі. Навіть українська пісня почала вироджуватися. Чого вартий такий епізод: “Було, їдуть по селу комсомольці на куркульських конях і співають: що й у нашому селі посмутилися куркулі, комнезам забагател — з’єднався у артель” (с. 248). Суворі до ригоризму мораль українського села у шлюбних відносинах теж дала тріщину. Одна з опитаних пригадала “сьому жінку активіста Герасима”, який створив собі подобу гарему із тих нещасних дівчат, котрі підлягали виселенню за Урал (с. 249). Важко не погодитися з авторами передмови, які відзначили, що “психологія, суспільна поведінка людей, моральні стосунки між ними зазнали значної деформації, набуваючи іноді антигуманних форм” (с. 41).

Майже у кожному спогаді натрапляєш на інформацію про злочини. Крадіжки у колгоспі гріхом не вважалися з огляду на те, як колгоспи створювалися. Але ж крали і в сусідів. Корову в сінях приковували ланцюгом, а подекуди й у хаті тримали не від хорошого життя. Або візьмемо сумнозвісне класове розшарування: чимало людей страждали від того, що чули на свою адресу — “куркульська морда”. Одна жінка із Переяслава, яка походила з дворян, у голодовку врятувалася тим, що одружилася з простим селянином. Її постійно ображала чоловікова сестра: “ми з панів, а вони — пролетарії” (с. 61). Найстрашнішою ж була, мабуть, байдужість у ставленні до сусідів, власних дітей чи батьків. Навіть тепер, через багато років люди сухо перераховують, хто й де помер, як втратили рідних. Нетактовно докоряти людям, які так багато вистраждали, за те, що їх душевні рани нібито швидко загоїлися, але й обійти мовчанням цей аспект проблеми не можна. Нам здається, що він вимагає ґрунтового аналізу психологів.

Читаючи книжку, весь час мучишся думкою: чому терпіли, чому не боролися? Відчувається, що й багатьох авторів свідчень хвилювало це ж питання. Мешканець с. В’юнище, де, за його словами, померло 250 душ, так розмірковував: “Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, а не те, що протестувати. Наробили в селі банди. У селян не було ніякої зброї, а вони із зброєю ходили. Хто слово промовить — так в Сибір або розстріл” (с. 138). Люди боялися всіх, хто був наділений хоча б найменшими владними повноваженнями. У багатьох спогадах йдеться про сумної пам’яті “об’їждчиків”, міри покарання. За крадіжку зерна, скажімо, нещасних кидали в “погріб”, особливо на “дітвору налягали”. Так

було у колгоспі с. Пологи-Чобітьки (с. 263—264). Люди пригадують речі вже зовсім малоімовірні, але, зважаючи на ті часи, можливі. Зокрема, цікаво було б довідатися про “стардом” або “старціонал” у с. Циблі, де хворих начебто чимось труїли, ніби й ГПУ тією справою цікавилось (с. 365). Цей страх посилювало повне відчуження від влади. Цікава розповідь колгоспника із с. Козлів, як він у 1933 р. на полі, “де баби буряки сапали”, ставив “ленпалатку” (ленінську палатку): “Поставили ми плакати в палатці і біля палатки. На плакатах правителі, які в Москві були. Я їх не знаю, воно мені неінтересне було. Воно в голову не йшло, які ми голодні” (с. 224). Звичайно, що така “масова агітація” і по формі, і по суті — це знущання над голодними колгоспниками. Отже, багатолюдні села Центральної України були водночас штучно роз’єднані за майновими та соціальними ознаками, беззбройні, безсилі в організаційному плані. Їхнє населення, паралізоване страхом, деморалізоване втратою споконвічних моральних орієнтирів, виявилось беззахисним перед голодом чи іншими формами державного терору.

Упорядники рецензованого видання подбали про підготовку двох передмов до основного тексту. Одна з них має традиційний характер. Інша являє собою розгорнутий нарис історії колективізації та голодомору на Переяславщині, а також і коментар до свідчень. Наукова цінність книжки посилюється вичерпними даними географічного плану, серед яких особливу увагу привертає мапа Переяславського району 1930 р. (с. 13).

На нашу думку, варто було б зібрати бодай стислу інформацію про подальшу долю респондентів — цих справжніх авторів видання. Деякі з них прямо-таки самі напрошувалися на те, щоб їхні спогади виділили в окрему групу. Зокрема, це стосується власноручно написаних роздумів Д. Хмельницького. Останні далеко виходять за рамки теми і можуть трактуватися як узагальнене джерело, котре могло б прикрасити і збірник з методики усної історії. Але складається враження, що упорядники не мають чіткого уявлення про неї. На нашу думку, провідні спеціалісти Інституту історії України та інших наукових установ повинні подбати про те, щоб масово з’явилися посібники з методики збирання усних свідчень.

Бажано було б, щоб безцінні свідчення очевидців прокоментували не лише фахівці-історики, але й представники інших наук: насамперед соціальної психології, етнології, медицини, демографії. Синтетичний підхід до вивчення й осмислення однієї з найбільших трагедій українського народу якраз на часі. Взагалі, було б добре, коли б у майбутньому всі подібні видання проходили апробацію з боку вчених вищезгаданих дисциплін.

Не зайве ще раз наголосити на необхідність вироблення єдиних стандартів щодо методики збирання, опрацювання та публікації аналогічних джерел. Крім власне істориків, до цієї справи мали б прилучитися й археографи, спеціалісти з усної історії, біографістики тощо.

В цілому те, що зробили збирачі та упорядники свідчень мешканців Переяславщини, заслуговує на найвищу похвалу. Вони підтвердили високу наукову репутацію співробітників Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, які створили книжку, котра посяде гідне місце у списку джерел з історії сторіччя. Ми розуміємо, як важко було укладати “Голодовку”, але сподіваємося, що її прочитає чимало українських патріотів і зміст поглядів підштовхне науковців до створення аналогічних видань-меморіалів. Не можна не погодитися з думкою упорядників, що це “був би вічний друкований пам’ятник незліченним жертвам геноциду нашого народу”.

Т. П. ДЕМЧЕНКО (Чернівці)